

ROXOLANIA HISTORICA

Науковий збірник

**Випуск 2(17)
2019**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

ROXOLANIA HISTORICA

Науковий збірник

Випуск 2(17)
doi: 10.15421/301902

Дніпро
Ліра
2019

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
OLES HONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY

Department of History of Ukraine

HISTORICAL ROXOLANIA

Scientific collection

Volume 2(17)
doi: 10.15421/301902

Dnipro
LIRA
2019

doi: 10.15421/301902

Друкуються за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2019 р.

LCC DK508
УДК 94(477)

R 86 Roxolania Historica = Historical Roxolania: наук. зб. / редкол.:
Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2019. 294 с.
DOI: 10.15421/301902. ISSN 2664-9993

Збірка репрезентує різноманітні аспекти персоналіїної, етнонаціональної, етносоціальної, суспільно-політичної та соціально-економічної історії та історичної пам'яті Наддніпрянської України XVIII – XXI ст., оперті на ґрунтовне опрацювання історичних джерел, що забезпечили формування нових уявлень українських істориків про ключові події та процеси національного минулого в регіональному профілі.

Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, здобувачів вищої освіти, учителів історії, істориків-краєзнавців та усіх тих, хто цікавиться минулим української Наддніпрянщини.

LCC DK508
УДК 94(477)

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Збірник зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23412-13252ПР від 19.04.2018 р.

Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. збірник перереєстровано до категорії В переліку наукових фахових видань, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук (поз. 69).

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна.

Контактний телефон головного редактора: +38 056 3749864.

E-mail редколегії: editor@ndhistory.dp.ua

URL видання: <http://www.ndhistory.dp.ua>

Видання зареєстроване у наукометричних базах та репозиторіях: Index Copernicus International, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

ISSN 2664-9993

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2019

doi: 10.15421/301902

The issue of the collection is published on the decision of the Academic Council of the Oles Honchar Dnipro National University according to the edition plan for 2019.

LCC DK508
УДК 94(477)

R 86 Roxolania Historica = Historical Roxolania: Scientific collection.
Editor in Chief: Yu. A. Sviatets. Dnipro: LIRA, 2019. 294 pp.
DOI: 10.15421/301902. ISSN 2664-9993.

The second issue of the scientific collection presents various aspects of personal, ethnonational, ethnosocial, socio-political and socio-economic history and historical memory of the Dnipro Ukraine of the 18th - 21st centuries, which are based on a thorough study of historical sources, which provided the formation of new ideas of Ukrainian historians about key events and processes of the national past in the regional profile.

The issue is intended for scientific-pedagogical and scientific workers of higher educational establishments, academic staff of academic institutions, doctorates, applicants for higher education, history teachers, historians of ethnographers and all those interested in the past of the Dnipro Ukraine.

LCC DK508
УДК 94(477)

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University.

The collection is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23412-13252PR, 18.12.2018.

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine no. 1412, 18.12.2018, this journal has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the doctor and candidate of sciences in the specialties on historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine.

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749864.

E-mail of the editorial board: editor@ndhistory.dp.ua

Collection URL: <http://www.ndhistory.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: Index Copernicus International, Google Scholar, Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.

ISSN 2664-9993

© Oles Honchar Dnipro National University,
2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святець, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Заступник головного редактора:

Д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Науковий секретар:

Канд. іст. наук Г. С. Антипенко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р іст. наук, проф. Є. І. Бородин, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Дніпро, Україна;

Д-р іст. наук, проф. В. А. Брехуненко, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, Україна;

Д-р іст. наук, проф. О. М. Бут, кафедра історії України, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця, Україна;

Д-р іст. наук, проф. Л. О. Заишкільняк, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, Україна;

Д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна;

Д-р іст. наук, проф. Ж. У. Кидираліна, директор Інституту Асамблеї народу Казахстану Атирауського державного університету ім. Х. Досмухамедова, Атирау, Республіка Казахстан;

Д-р габл., проф. К. М. Ковальський, відділ методології та історії історіографії, Інститут історичний, Гданський університет, Гданськ, Республіка Польща;

Д-р іст. наук, проф. І. І. Колесник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України, Київ, Україна;

Д-р іст. наук, проф. В. І. Меньковський, кафедра історії Росії, Білоруський державний університет, Республіка Білорусь;

Д-р іст. наук, проф. О. Ф. Нікілев, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна;

Д-р іст. наук, проф. С. М. Плохий, Український науковий інститут, Гарвардський університет, Кембридж, штат Массачусетс, США;

Д-р іст. наук, проф. В. С. Савчук, кафедра теоретичної фізики, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна;

Д-р іст. наук, проф. Р. М. Таштемханова, кафедра регіоназнавства, Євразійський університет ім. Л. М. Гумільова, Астана, Республіка Казахстан;

Д-р іст. наук, проф. Ф. Г. Турченко, кафедра новітньої історії України, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна;

Д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько, Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Дніпро, Україна;

Д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов, кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief:

D. Sc. (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Deputy Editor:

D. Sc. (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientist Secretary:

PhD (History) *H. S. Antypenko*, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editorial Board:

D. Sc. (History), Prof. Ye. I. Borodin, Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Dnipro, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. V. A. Brekhunenko, Mykhailo Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. O. M. But, Department of History of Ukraine, Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. L. O. Zashkilniak, Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of Eastern European History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. Z. U. Kydyralina, Director of the Institute of the Assembly of the People of Kazakhstan Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan;

D. hab., Prof. K. M. Kowalski, Department of Methodology and History of Historiography, Historical Institute, University of Gdansk, Gdansk, Republic of Poland;

D. Sc (History), Prof. I. I. Kolesnyk, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. V. I. Menkouski, Department of Russian History, Belarusian State University, Republic of Belarus;

D. Sc (History), Prof. O. F. Nikiliev, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. S. M. Plokhii, Director of the Ukrainian Research Institute, History Department, Harvard University, Cambridge MA, USA;

D. Sc (History), Prof. V. S. Savchuk, Department of Theoretical Physics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. R. M. Tashtemkhanova, Department of Regional Studies, L. N. Gumilyov Eurasian University, Astana, Republic of Kazakhstan;

D. Sc (History), Prof. F. H. Turchenko, Department of Contemporary History of Ukraine, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. A. K. Shvydko, Dnipropetrovsk Regional Branch of the Research Institute of the Cossacks of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, National Technical University Dnipro Polytechnic, Dnipro, Ukraine;

D. Sc (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnopolitics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Другий випуск збірки наукових праць «Roxolania Historica» сформовано за наслідками XI Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», що відбулася 19 квітня 2019 р. у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара.

Відкриває збірку рубрика, присвячена аспектам історичної біографістики та просопографії. У статті доктора історичних наук, професора С. І. Світленка висвітлено образ Тараса Шевченка в уявленнях його сучасників – однодумців за Кирило-Мефодіївським товариством. Життя й діяльність державного та громадського діяча Російської імперії XIX ст. дворянина Полтавської губернії М. Позена на основі документів особового походження розкрито в дослідженні магістра історії, аспіранта М. Буланого. Тему ролі дворянства українських губерній Російської імперії в громадських та культурних процесах (зокрема й у розвитку бібліотечної справи) Придніпровського краю розвинула кандидат історичних наук Л. М. Лучка, висвітливши життя й діяльність представників родини Мордовських у другій половині XIX й на початку XX ст. Доктор історичних наук професор В. С. Савчук дослідив внесок М. Я. Дахнова у становлення та поступ лісівництва у степовій частині України наприкінці XIX – на початку XX ст. Авторську версію наукової біографії історика, організатора науки й вищої освіти в українському Придніпров'ї запропонував доктор історичних наук, професор В. В. Іваненко. Теоретико-методологічні засади просопографії та практичне їх втілення в історичному дослідженні засобами технологій баз даних у застосуванні до мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Дніпропетровській області репрезентовано в статті доктора історичних наук, професора Ю. А. Святця.

У рубриці, присвяченій з'ясуванню змісту етноціональних та етносоціальних процесів на теренах України від 30-х рр. XVIII до початку XX ст., представлено статті О. А. Репана та А. Г. Перетокіна. Кандидат історичних наук, доцент О. А. Репан на основі архівних документів проаналізував причини та сутність конфліктів між військовими російських гарнізонів та запорозькими козаками довкола Старосамарського та Кодакського перевозів через р. Дніпро у 30–60-х рр. XVIII ст. У статті кандидата історичних наук, доцента А. Г. Перетокіна на прикладі Наддніпрянської України подано авторське бачення змісту, перебігу та наслідків національної політики уряду Російської імперії в національних провінціях та визначено роль представників різних етносів у економічному житті краю українського Придніпров'я в другій половині XIX – на початку XX ст.

До жанру суспільно-політичної історії віднесено статті О. М. Посулько, А. О. Манько, Н. І. Розумної, Р. П. Шляхтича, О. М. Каковкіної. Питання історії м. Новомосковська Катеринославської губернії на основі документів судових установ останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області, висвітлено в дослідженні кандидата історичних наук, доцента О. М. Посулько. Магістр історії, вчителька А. О. Манько проаналізувала систему опікунської діяльності земств Катеринославщини у період Першої світової війни (1914–1918). Тему історичної пам'яті мешканців Широківського району на Дніпропетровщині про травматичні події Голодомору 1932–1933 рр. актуалізувала й висвітлила бакалавр історії Н. І. Розумна. У статті кандидата історичних наук, доцента Р. П. Шляхтича на основі аудіовідеодокументів, що зберігаються в архіві *Yahad-In-Unum*, реконструйовано історичну пам'ять жителів сіл Дніпропетровщини про трагічні факти Голокосту в краї. Кандидат історичних наук, доцент О. М. Каковкіна проаналізувала кількісний та якісний склад, цілі та результати візитів іноземних делегацій до м. Дніпропетровська у період від

завершення Другої світової війни до моменту надання йому статусу міста, забороненого для відвідування іноземними громадянами (1945–1959).

Завершує збірку рубрика соціально-економічної історії, яку сформували статті Д. В. Архирейського, М. О. Манько, О. Ф. Нікілева, І. О. Рєви. У дослідженні магістра історії, вчительки М. О. Манько висвітлено діяльність технократичної еліти в умовах Української революції у березні 1917 – квітні 1918 рр. Доктор історичних наук, доцент Д. В. Архирейський, проаналізувавши продовольчу політику влади більшовицької Росії у 1918 – першій половині 1919 рр., довів, що проблему економічної підпори для збереження авторитету комуністичний режим збирався вирішити шляхом цілеспрямованого підкорення українських теренів насамперед як продовольчої бази. Аспекти щоденного життя мешканців м. Дніпропетровська у період після вигнання гітлерівців і до завершення повосенного Голоду (1944–1947 рр.) розкрито в дослідженні доктора історичних наук, професора О. Ф. Нікілева. Актуальній для сучасної України темі історичної пам'яті дніпрян, які зі зброєю в руках нині боронять Батьківщину від російської агресії 2014–2019 рр., відображенню в їхній свідомості й характері підприємницького досвіду пращурів, що допомагає їм в умовах гібридної війни, присвячено статтю магістра філології І. О. Рєви.

Збірка синтезує різноманітні аспекти персоналісної, етнонаціональної, етносоціальної, суспільно-політичної та соціально-економічної історії та історичної пам'яті Наддніпрянської України XVIII – XXI ст., оперті на ґрунтовне опрацювання історичних джерел, що забезпечили формування нових уявлень українських істориків про ключові події та процеси національного минулого в регіональному профілі.

**NOTITIA BIOGRAPHICA HISTORIAE.
STUDIO PROSOPOGRAPHICA**

**ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.
ПРОСОПОГРАФІЧНІ СТУДІЇ**

**BIOGRAPHY STUDY.
PROSOPOGRAPHIC STUDIOS**

Т. Г. Шевченко в рефлексіях кирило-мефодіївців*

Сергій Світленко

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. Мета дослідження – вивчення особистості Т. Г. Шевченка в рефлексіях кирило-мефодіївців. Проаналізовано слідчі справи діячів Кирило-Мефодіївського товариства, епістолярна та мемуарна спадщина учасників українського національного руху та їхніх симпатиків. У *результаті* стверджується, що кирило-мефодіївці мали плідні інтелектуальні контакти з Т. Г. Шевченком, добре знали й вельми шанували його творчість, усвідомлювали важливе значення поета як щирого українського народолюбця, який зробив визначний внесок у національно-культурне відродження українства і творення української національної свідомості. *Доведено*, що діяльність кирило-мефодіївців цілком узгоджувалася зі смислами Шевченківської поетичної творчості, а харизматична особистість Кобзаря органічно увійшла до інтелектуального ядра кирило-мефодіївського кола, справляла на свідому українську молодь потужний морально-психологічний вплив. У середовищі кирило-мефодіївців цінували безкомпромісність, сміливість, радикалізм, глибоку народність Шевченкової поезії. Український патріотизм, вболівання за долю рідного народу об'єднували Т. Г. Шевченка з іншими діячами товариства, незважаючи на деякі ідейні розбіжності. Прогресивна українська молодь цінувала Кобзаря за великий поетичний талант, художню пластику, неординарний мелодійний спів, проникливий розум, глибоку життєву чуттєвість і разом з тим неповторний комізм, гумор та сатиру. Водночас спілкування з ідейними однодумцями

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

надавало Т. Г. Шевченку нове творче натхнення. В зазначений період український поет перебував у стані творчого піднесення. Зроблено висновок, що рефлексії кирило-мефодіївців, особливо М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Г. Л. Андрузького, В. М. Білозерського, М. І. Гулака, О. Д. Тулуба та інших, написані як за життя Т. Г. Шевченка, так і ретроспективно, є важливим історичним джерелом з життя та діяльності Кобзаря – одного з найвизначніших репрезентантів української національної еліти. *Емпірична стаття* написана на різноманітних документальних та оповідних першоджерелах, вперше актуалізує проблему історичної пам'яті в українському національному русі початку його культурно-політичного етапу, містить оригінальні узагальнення і висновки стосовно Т. Г. Шевченка як українського народолюбця і провісника української національної ідеї в рефлексіях кирило-мефодіївців. Матеріал статті може мати *практичне застосування* у наукових студіях з історії українського національного руху та освітньому процесі вищої школи.

Ключові слова: український поет, український національний рух, Кирило-Мефодіївське товариство, українська еліта, українська національна свідомість.

Надійшла до редколегії 22.07.2019

Прорецензована 29.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Taras Shevchenko in Reflections of the Cyril and Methodius Society Members*

Serhii Svitlenko

Doctor in History, Professor
ORCID: 0000-0003-3313-9036
ResearcherID: R-5856-2017
svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The article aims to study the personality of Taras Shevchenko in the reflections of the Cyril and Methodius Society Members. The investigators of the figures of the Cyril and Methodius Society, the epistolary and memoir legacy of the participants of the Ukrainian National Movement and their sympathizers are analyzed. As a result, it is argued that the Cyril and Methodius Society Members had fruitful intellectual contacts with T. Shevchenko, knew well and highly respected his work, realized the importance of the poet as a true Ukrainian populist, who made a significant contribution to the national-cultural revival of Ukrainian culture and the creation of a Ukrainian national consciousness. It was proved that the activities of the Cyril and Methodius completely coincided with the meaning of Shevchenko's poetic creativity, while the charismatic personality of Kobzar organically entered into the intellectual core of the Cyril and Methodius Society circle, and made a powerful moral and psychological influence on the conscious Ukrainian youth. Members of the Cyril and Methodius Society appreciated the uncompromisingness, courage, radicalism, and deep folk of Shevchenko's poetry. Ukrainian patriotism, patriotism for the fate of the native people united T. Shevchenko with other figures of the society, despite some ideological differences. Progressive Ukrainian youth valued Kobzar for great poetry talent, artistic plastic, extraordinary melodic singing, penetrating mind, deep vital sensibility and, at the same time, unique comic, humor and satire. At the same time, communicating with ideological supporters gave

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

T. Shevchenko a new creative inspiration. During this period the Ukrainian poet was in a state of creative exaltation. It is concluded that the reflections of the Members of the Cyril and Methodius Society, especially M. I. Kostomarov, P. O. Kulish, G. L. Andruzsky, V. M. Bilozersky, M. I. Gulak, O. D. Tulub, and others, written as during the life of T. Shevchenko, and retrospectively, is an important historical source of life and activity of Kobzar, one of the most prominent representatives of the Ukrainian national elite. The empirical article is written on various documentary and narrative primary sources, for the first time actualizes the problem of historical memory in the Ukrainian national movement at the beginning of its cultural-political stage, contains the original generalizations and conclusions regarding T. Shevchenko as a Ukrainian nation populist and harbinger of the Ukrainian national idea in reflections of the Cyril and Methodius Society Members. The material of the article may have practical application in scientific studios on the history of the Ukrainian national movement and the educational process of higher education.

Keywords: Ukrainian Poet; The Ukrainian National Movement; The Cyril and Methodius Society; Ukrainian elite; Ukrainian National Consciousness.

Received 24.11.2018

Reviewed 13.12.2018

Accepted 18.12.2018

Постановка проблеми. У середині 40-х рр. XIX ст. розпочався новий етап українського національного руху, який за ідейними та соціальними ознаками можна назвати культурно-політичним, або народолобним. Знаковим українським осередком тієї доби стало Кирило-Мефодіївське товариство, яке об'єднало у своїх лавах хоча й нечисленних, але потужних інтелектуалів. Помітний вплив серед учасників товариства мав поет Т. Г. Шевченко. Не випадково в доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова царю Миколі I від 26 травня 1847 р. йшлося про те, що «Шевченко набув поміж друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його удвічі шкідливі і небезпечні» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 67). Звичайно, ця оцінка вірного царського сановника диктувалася мотивами збереження імперії. Нас же постать Кобзаря цікавить з погляду вивчення українського націотворення та молодшої української демократичної еліти, котра тільки-но формувалася. Саме під таким кутом зору представляють дослідницький інтерес рефлексії кирило-мефодіївців стосовно особистості та діяльності Т. Г. Шевченка як українського народолобця і національного провісника. Вивчення цього сюжету проливає додаткове світло на важливі аспекти української інтелектуальної історії середини XIX ст., зокрема на проблему історичної пам'яті в українському національному русі початку його культурно-політичного етапу, на зародження вже в той період української національної свідомості.

Кирило-мефодіївський період в житті та діяльності Т. Г. Шевченка, зокрема інтелектуальні контакти українського поета з братчиками, їхні оцінки особистості та творчості Кобзаря, вже давно ставали предметом вивчення дослідників і утворили цілком певну **історіографію**. Чи не першим звернув увагу на цей сюжет Михайло Чалий, який у праці «Життя і твори Тараса Шевченка», зокрема, процитував П. О. Куліша, що «тоді наш Кобзар був оточений глибоким пошануванням з боку представників малоруської інтелігенції» (Чалий, М., 2011, с. 49).

Різні аспекти взаємозв'язків Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців викликали значний дослідницький інтерес і в подальшому. Наприкінці XIX ст. продовжив вивчення цих сюжетів О. Я. Кониський – знаний біограф Т. Г. Шевченка, який встановив обставини знайомства українського поета і братчиків, звернув увагу на високі оцінки Шевченкових творів учасниками таємного товариства, зокрема писав про вплив на М. І. Костомарова, П. О. Куліша, інших представників київської прогресивної молоді віршів і мови Т. Г. Шевченка (Кониський, О., 1991, с. 194, 214).

У першій половині XX ст. досліджуваної теми тією чи іншою мірою торкалися Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, Д. І. Донцов, В. В. Міяковський. Зокрема, Д. І. Багалій розглядав тему Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці в історико-літературному ракурсі (Багалій, Д., 1925), М. С. Грушевський вивчав слідчі покази учасників братства (Грушевський, М., 2007), Д. І. Донцов наголошував на розбіжностях П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка (Донцов, Д., 2006), а В. В. Міяковський студіював постаті Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова (Міяковський, В., 2011).

У радянській історіографії повоєнного часу тривала дискусія про характер Кирило-Мефодіївського товариства, наявність у ньому різних політичних течій, практичну діяльність братчиків, участь у товаристві Т. Г. Шевченка. Результатом тривалої науково-дослідної роботи стало видання монографії Г. Я. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (1983). У дослідженні зібрано й узагальнено чималий конкретно-історичний матеріал, щоправда, автор у дусі тодішніх комуністичних теоретико-методологічних засад пізнання історичного минулого робив наголос на революційному демократизмі Т. Г. Шевченка, акцентував на ідейних розбіжностях між двома течіями в рамках Кирило-Мефодіївського товариства: революційно-демократичною під проводом Т. Г. Шевченка і ліберально-буржуазною, реформістсько-поміркованою на чолі М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем (Сергієнко, Г. Я., 1983, с. 16–19, 176–179). Неупереджений аналіз джерел показує надуманість подібних стереотипів радянської історіографії.

В українській історіографії останніх десятиліть життя та діяльність Т. Г. Шевченка періоду його другої поїздки в Україну 1845–1847 рр. розглядали як в узагальнюючих дослідженнях Н. Горбача (Горбач, Н., 2005), І. Дзюби (Дзюба, І., 2008), П. Жура (Жур, П., 2003), П. Зайцева (Зайцев, П., 2004), так і в конкретних розвідках з вивчення історії взаємодії Т. Г. Шевченка і Кирило-Мефодіївського братства. З цього погляду викликають дослідницьку зацікавленість праці Л. Г. Іванової (Іванова, Л. Г., 2011), Є. М. Луняка (Луняк, Є. 2005), В. Яременка (Яременко, В., 2006). Так, сучасний історик й історіограф Є. М. Луняк на основі аналізу сучасного стану історіографічної розробки теми цілком слушно стверджує, що вивчення цієї проблематики припиняти ще зарано (Луняк, Є., 2005). З цією точкою зору сходяться дослідження В. Яременка, який у своїх статтях порушував питання про необхідність подолання історіографічних стереотипів (Яременко, В., 2006; Яременко, В., 2007).

Зазначені праці наводять автора на думку, що тема перебування Т. Г. Шевченка в кирило-мефодіївському колі заслуговує на сучасне

ретельне прочитання. І справа не тільки у формальній належності Кобзаря до Кирило-Мефодіївського товариства. Цілком зрозуміло, що у братчиків не було якихось членських квитків учасників товариства. Для нас вельми важливо зрозуміти, як дух Шевченкової поезії та його особистість впливали на ідеологію та соціальну практику першого українського таємного товариства і водночас простежити зворотний вплив братчиків на Кобзаря.

У цьому контексті розкриття теми «Т. Г. Шевченко в рефлексіях кирило-мефодіївців» уявляється вельми продуктивною. Адже прижиттєві та меморіальні (у спогадах) оцінки Кобзаря діячами, причетними до кирило-мефодіївського кола однодумців, представляють значний інтерес, оскільки дозволяють рельєфніше усвідомити, ким український поет був для братчиків і краще зрозуміти його вплив і значення для молодого українського національного руху, який ідейно й інституційно тільки-но зароджувався як демократичний, народолюбний. Висвітлення постаті непересічного українського поета і мислителя крізь призму оцінок його однодумців дозволяє пролити додаткове світло на особливості тодішнього формування української національної свідомості та історичної й національної пам'яті, а ця проблематика не втратила суспільної актуальності й нині. Тому **метою даної статті** є вивчення особистості Т. Г. Шевченка в рефлексіях кирило-мефодіївців. **Джерельну базу** розвідки становлять слідчі справи діячів Кирило-Мефодіївського товариства, епістолярна та мемуарна спадщина братчиків та наближених до їхнього кола.

Розпочинаючи **виклад основного матеріалу**, зазначимо, що висока оцінка таланту Кобзаря в середовищі учасників таємного товариства підтверджується численними матеріалами самих кирило-мефодіївців, що відклалися у слідчих справах. Зокрема, в опублікованій справі М. І. Гулака знаходимо лист В. М. Білозерського до М. І. Гулака від 1 травня 1846 р., в якому автор, висловлюючи жаль з приводу своєї відсутності на чергових зборах учасників товариства, назвав Т. Г. Шевченка геніальною людиною, «котра здатна угадувати потреби народу і навіть цілого століття...» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 105).

Зазначена фраза опинилася серед виписок із паперів заарештованого М. І. Гулака, зроблених у III відділенні для царя Миколи I (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 92). У контексті цього уривка цікавим є лист того самого В. М. Білозерського до М. І. Гулака, написаний у проміжку між 14 вересня і 1 жовтня 1846 р., де автор просив адресата сповістити детально про Тараса Григоровича, його місце перебування та заняття (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 101). Цікаво, що вищезазначена

оцінка творчості Т. Г. Шевченка стала предметом запитання на допиті М. І. Гулака в III відділенні 18 березня 1847 р. Цей діяч Кирило-Мефодіївського товариства відповів жандармам, що, імовірно, В. М. Білозерський вважав Т. Г. Шевченка великим поетом (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 131). Повторно питання про оцінку В. М. Білозерським Т. Г. Шевченка постало на допиті М. І. Гулака 1 квітня 1847 р. На вже знайоме запитання М. І. Гулак відповів, що В. М. Білозерський вважав Т. Г. Шевченка незвичайною людиною за його великий поетичний талант (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 147).

У матеріалах слідства містяться непоодинокі факти того, що кирило-мефодіївці мали у своєму розпорядженні твори Т. Г. Шевченка і працювали над ними. Так, під час обшуку в М. І. Костомарова був вилучений друкований «Кобзар» Т. Г. Шевченка та рукопис цього самого твору, написаний польськими літерами й чудово ілюстрований (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 249, 275). У В. М. Білозерського жандарми вилучили список поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 388).

Представляють інтерес рефлексії кирило-мефодіївців стосовно ідейних поглядів Т. Г. Шевченка, зафіксовані слідством. Звичайно, аналізуючи їх, не можна вести мову про повну вірогідність цих свідчень. Адже однодумці по таємному товариству часто виказували далеко не все на жандармських допитах. Утім, навіть при цьому збереглися вельми цікаві деталі. У протоколі допиту кирило-мефодіївця О. Д. Тулуба від 30 березня 1847 р. знаходимо дуже важливі свідчення, що в колі учасників товариства обговорювали такі теми, як відродження української мови, особливості рис українського характеру, зокрема таких, як любов до батьківщини. У цьому самому контексті братчики вели розмови про Шевченкові твори «Кобзар» і «Гайдамаки», які сприяли відродженню рис української народності та її мови (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 180). У протоколі допиту М. І. Костомарова в III відділенні від 15 квітня 1847 р. міститься така характеристика Т. Г. Шевченка: «Про слов'янство він зовсім не піклувався ані в хорошому, ані в дурному сенсі, а був полум'яним малоросом до крайності і грубого характеру, але про політичне буття Малоросії у вигляді держави не мовив» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 277).

Наведені свідчення дають можливість стверджувати, що кирило-мефодіївці цілком усвідомлювали важливе значення особистості та творчості Т. Г. Шевченка як українського народолюбця, який сприяв національно-культурному відродженню українства. Власне, такий

висновок зроблено і у проекті доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова від травня 1847 р., де Т. Г. Шевченко називався поміж своїх ідейних однодумців як такий, що належав до українофілів, полум'яно зайнятих думкою про відновлення мови і літератури України, про поліпшення її побуту (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 306–307).

Про помітний інтерес до творчості Т. Г. Шевченка свідчить лист В. М. Білозерського до О. В. Марковича від грудня 1846 р. про літературні вечори в Полтаві у В. А. Скалона, одруженого на доньці поета Капніста, на яких, зокрема, читалися вірші Кобзаря (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 91–92). Є свідчення високої оцінки поезії Т. Г. Шевченка учнем П. О. Куліша, вільним слухачем Санкт-Петербурзького університету, уродженцем Чернігівської губернії П. Я. Сердюковим. У листі до свого учителя, як видно з відношення О. Ф. Орлова до С. С. Уварова, від 5 червня 1847 р. він писав, що коли читав твори Т. Г. Шевченка, відчував якусь «вищу силу поезії» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 172).

Кирило-мефодіївець В. М. Білозерський на допиті 24 квітня 1847 р., заперечуючи поширення Т. Г. Шевченком будь-яких патріотичних бажань чи переконань, все ж таки визнав, що той вболівав за становище селян і висловлював досаду на поміщиків. Водночас він навів прикметну Шевченкову фразу: «Я нічого не хочу – тільки щоб люди свого не цурались». На підтвердження цього В. М. Білозерський свідчив також про любов Кобзаря до українських пісень, котрі ставив вище всіх своїх творів (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 406).

Значний дослідницький інтерес викликають мемуарні рефлексії кирило-мефодіївців про Т. Г. Шевченка. До такого роду джерел слід віднести деякі спомини М. І. Костомарова. У «Спогаді про двох малярів» (1861) Микола Іванович пригадував своє знайомство з Кобзарем у Києві в 1845 р. Тоді у нього відразу ж сформувався образ Т. Г. Шевченка як уособлення «дуже чесного і доброго малороса». Велике враження на М. І. Костомарова справили недруковані вірші Кобзаря, які читалися ним своєму новому товаришу. «Я побачив, – пригадував Микола Іванович, – що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!!» Отже, органічною частиною образу Т. Г. Шевченка в усвідомленні М. І. Костомарова було його українське народолюбство з правдивістю і сміливістю у змалюванні життя українського народу (Костомаров, М. І., 1982в, с. 133).

На думку М. І. Костомарова, Кобзар був глибоко народним поетом, більше того, «Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість», «Шевченко був обранцем народу». Водночас Микола Іванович зазначав, що, будучи українським (малоруським) поетом за своєю формою і мовою, Кобзар разом із тим належав до загальноросійських поетів, а «поезія Шевченка зрозуміла і рідна великоросам».

На початку 1860-х рр. у свідомості М. І. Костомарова утвердилася концепція двох руських народностей, а тому не дивно, що й образ українського поета усвідомлювався крізь призму того, що «ні великороси без малоросів, ні останні без перших не можуть успішно розвиватися». За словами М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченко розумів це як поет народний і тому його почуття «не були ніколи, навіть у найтяжчі хвилини життя, осквернені ні вузькою, грубою неприязню до великоруської народності, ні донкіхотськими мареннями про місцеву політичну незалежність: найменшої тіні чогось подібного не помічаємо в його поетичних творах» (Костомаров, М. І., 1982в, с. 134, 135, 136).

Не менш цікавими є «Споминки про Шевченка» (1875) М. І. Костомарова. На відміну від попередніх спогадів, Микола Іванович тут датував особисте знайомство з українським поетом травнем 1846 р., яке тривало до січня 1847 р., коли Кобзар виїхав у Чернігівську губернію до своїх знайомих. За словами М. І. Костомарова, який в той час читав багато кобзаревих рукописних творів, «то була пора найвищого розвитку поетичного таланту Шевченка, апогей його обдаровань і діяльності». Тоді поет був у розквіті своїх життєвих сил, належав до палких патріотів української народності, найбільше співчував долі простого народу і мріяв про його звільнення від поміщицького гніту. Т. Г. Шевченко не соромився свого селянського походження, але не любив розповідати про своє дитинство, про обставини звільнення з кріпацької неволі. Можливо тому автор споминок і зазначав, що не міг похвалитися особливою близькістю з поетом. М. І. Костомаров засвідчував, що, попри брак освіти, Кобзар мав свіжий і багатий природний розум та належав до цікавих співбесідників, дотепно жартував, гострословив, потішав співрозмовників веселими оповідями (Костомаров, М. І., 1982 г, с. 145–146).

Для усвідомлення образу Кобзаря кирило-мефодіївських часів заслуговує на увагу й лист М. І. Костомарова до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семевського від 9 грудня 1879 р. У цьому джерелі йшлося про дружбу з українським поетом упродовж невеликого проміжку часу й до того ж ця близькість «була майже виключно літературна». Початок взаємин українських діячів Микола Іванович датував квітнем 1846 р., коли хтось із знайомих прийшов до М. І. Кос-

томарова, котрий мешкав у Києві на Хрещатику, на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського, з Тарасом Григоровичем.

Щира натура Кобзаря з його простодушністю і проникливістю, добросердим гумором і безжурною веселістю, перемішані з сумом, ідеалізмом з практичною розсудливістю, заповонила серце М. І. Костомарова. Відтоді до червня 1846 р. Т. Г. Шевченко кілька разів бував у свого однодумця, читав йому свої рукописні вірші, доводячи співбесідника «до цілковитого захоплення». З іншого боку, М. І. Костомаров, якого «глибоко полонила ідея слов'янської взаємності, духовного спілкування народів слов'янського племені», провадив ці ідеї поету і почув від нього «найзахопленіше співчуття». Саме це найбільше зблизило двох українських інтелектуалів (Костомаров, М. І., 1982б, с. 138–139).

«Автобіографія» М. І. Костомарова містить деякі уточнення зустрічей М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка. З тексту цього джерела можна припустити, що знайомство двох діячів могло відбутися ще взимку 1846 р. Адже Микола Іванович писав: «Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з приходом весни часто зустрічалися у невеличкому садочку Сухоставських, який мав суто малоруський характер...». На цих зустрічах частими співбесідниками були М. І. Гулак, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, вчитель Д. П. Пильчиков, професор колишнього Кременецького ліцею С. Ф. Зенович (Костомаров, М. І., 1982а, с. 148).

Лист М. І. Костомарова до М. І. Семевського містить свідчення продовження зустрічей з Т. Г. Шевченком і восени 1846 р. Але особливу цінність має згадка про збори у їхнього однодумця М. І. Гулака у перший день свята Різдва Христового, тобто на початку 1847 р., за участю М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка та одного поміщика з Полтавської губернії, колишнього вихованця Харківського університету. У цьому контексті цікавою є згадка в «Автобіографії» М. І. Костомарова про його давнього знайомого, колишнього студента Харківського університету, поміщика Гадяцького повіту Полтавської губернії М. І. Савича. У ході цієї зустрічі йшлося про справи слов'янського світу, висловлювалися сподівання на майбутнє об'єднання слов'янських народів у єдину федерацію державних суспільств. При цьому М. І. Костомаров висловлювався на користь заснування ученого слов'янського товариства, яке стало б засобом налагодження взаємин між слов'янськими народами. Ця думка здобула загальне схвалення учасників. До того ж однодумці вели мову про історію України (Малоросії), особливо про епоху Б. Хмельницького.

Всі ці думки були підслухані студентом О. М. Петровим, котрий доповів про зазначені збори жандармам, а ті зробили висновок про

існування таємного політичного товариства. Незабаром М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко й інші кирило-мефодіївці були піддані арештам. Поета вислали до Оренбурзького краю рядовим із заборобою писати й малювати (Костомаров, М. І., 1982б, с. 139–141; Костомаров, М. І., 1982а, с. 148).

В «Автобіографії» М. І. Костомарова також ішлося про зустріч у М. І. Гулака, де, зокрема, вели мову про слов'янську ідею, про майбутню федерацію слов'янських народів. Там само згадувалося про необережність М. І. Гулака, який відкрив студенту О. М. Петрову «найпотаємніші думи і розповіді про наш давній намір заснувати товариство». М. І. Костомаров пригадав, що в цей час написав «великий твір про слов'янську федерацію, намагаючись дотриматись у викладі біблійного тону», тобто програму таємного Кирило-Мефодіївського товариства «Закон Божий», або «Книгу буття українського народу». М. І. Костомаров розлучився з М. І. Гулаком та Т. Г. Шевченком наприкінці січня 1847 р. (Костомаров, М. І., 1982а, с. 148, 149).

«Автобіографія» М. І. Костомарова представляє інтерес і для усвідомлення вдачі українського поета, його характеру у тяжкий період арешту і проведення слідства у справі таємного товариства. Так, Микола Іванович пригадував, що Т. Г. Шевченко з усіх тих, кого викликали для очних ставок, «вирізнявся безтурботною веселістю і жартівливістю», вселяючи підтримував своїх однодумців. Це є свідченням великої внутрішньої сили поета як особистості (Костомаров, М. І., 1982а, с. 149).

Поряд із М. І. Костомаровим важливі рефлексії про Т. Г. Шевченка періоду Кирило-Мефодіївського товариства залишив П. О. Куліш. 31 березня 1847 р. він у листі до П. О. Чуйкевича із Варшави, пишучи про своє одруження та подорож за кордон, у захопленні вказував про свою дружину: «Так, я щасливий своєю жінкою: така украї [н] ка, що просто захоплення! Шевченка напам'ять знає ...» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 32). Це є ще одним додатковим свідченням того, що в кирило-мефодіївському колі творчість Кобзаря була добре знаною й цінувалася. Підтвердженням сказаного є й лист М. О. Максимовича з Санкт-Петербурга від 18 лютого 1847 р. до П. О. Куліша, в якому автор виказав свою радість у тому, що Пантелеймон Олександрович знайшов під час свого перебування у Києві таких «дорогоцінних людей», як Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 33).

Свою ідейну близькість до Т. Г. Шевченка П. О. Куліш підтвердив на допиті в III відділенні 16 квітня 1847 р., коли визнав, що разом із М. І. Костомаровим та Т. Г. Шевченком належав до діячів («действователей»), котрі вважали важливим для розвитку українського наро-

ду організацію шкіл для простолюдинів та поширення поміж народу загальної грамотності. Ці самі діячі разом із Кобзарем сприяли усвідомленню того, що необхідно зберігати народну фольклорно-етнографічну спадщину (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 51). У Журналі слідства III відділення у справі Кирило-Мефодіївського товариства від 14 квітня 1847 р. стверджувалося, що П. О. Куліш визнавав Т. Г. Шевченка «найбільшим поетом» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 345).

Вельми цікавими є оцінки П. О. Кулішем особистості і творчості Т. Г. Шевченка того періоду в його автобіографічній праці «Жизнь Куліша», що була писана у серпні 1867 р. За двадцять років після описуваних подій П. О. Куліш широко зізнавався, що, попри емоційно-психологічні розбіжності між ним і Т. Г. Шевченком, «зносив його (поета. – С.С.) норови ради його таланту». Очевидно, в основі взаємного міжособистісного компромісу двох діячів у кирило-мефодіївський період лежала їхня обопільна ідейна належність до українського народолюбства. Про це П. О. Куліш писав так: «Глибина чуття своєї народності була у обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хоч у і м у ш у» (Куліш, Пантелеймон, 1998а, с. 249, 264).

Надзвичайно цінними для усвідомлення образу Т. Г. Шевченка є роздуми про нього П. О. Куліша в «Історичному оповіданні», яке вперше було надруковане як передмова до його збірки «Хуторна поезія» в 1882 р. Оповідючи про період 1847 р., автор стверджував, що почув у той час в Україні «високі ноти національної кобзи». А ця фраза свідчила про наявність прикмет нової національної свідомості, що починала формуватися в середовищі інтелігенції. Зазначене явище Пантелеймон Олександрович пов'язував і з творчістю Т. Г. Шевченка, котрий на той час був вже не просто кобзарем, а «національним пророком». «Справді, – писав П. О. Куліш, – наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини». З його слів, прогресивна частина київської інтелігенції «обгортала українського барда (тобто Шевченка. – С. С.) глибоким почитанням». Особисто для П. О. Куліша «сяєво духу» Кобзаря «було чимся надприродним...» (Куліш, П. О., 1998б, с. 363–364).

Емоційний вплив Т. Г. Шевченка на українську народолюбну молодь був незвичайно потужним, адже поет розгортав широку і правдиву картину народного життя чарівною силою свого поетичного слова. Так, сам П. О. Куліш знав «Шевченкові плачі та пророкування» напам'ять. Така любов до Шевченкового слова була притаманна для всієї української народолюбної молоді, котра знала поезію Кобзаря як «Отче наш». Щедре Шевченкове обдарування виявлялося не тільки в не-

пересічний поезії, а й у неповторному мелодійному співі, в харизматичній натурі з її проникливим розумом, глибоким почуттям і водночас комізмом, гумором та сатирою (Куліш, П. О., 19986, с. 364, 366, 368–370).

Ще одним прихильником творчості Т. Г. Шевченка був кирило-мефодіївець О. О. Навроцький. 15 травня 1847 р. в III відділенні відбулася його очна ставка з В. М. Білозерським, І. Я. Посядою, Г. Л. Андрузьким і О. М. Петровим. Г. Л. Андрузький дав показання, що О. О. Навроцький знав напам'ять вірші Т. Г. Шевченка та мав у себе твори поета, а О. М. Петров підтвердив той факт, що цей самий діяч читав вірші Кобзаря «Сон» і «І мертвим, і живим...». Під тиском цих звинувачень Олександр Навроцький був змушений визнати, що дійсно читав «І мертвим, і живим...» («Послание к землякам...»), а зтім зізнався, що знав зміст вірша «Сон» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., т. 2, с. 390–391).

Представляє інтерес протокол допиту кирило-мефодіївця Г. Л. Андрузького в III відділенні від 14 квітня 1847 р. Як видно з цього документа, в таємному товаристві була головна мета, сутність якої полягала в об'єднанні слов'ян воедино за зразком США або конституційної Франції, та малоросійська (таємна) ідея, що виявлялася у прагненні відновлення Гетьманщини, або окремої, або у складі слов'янщини. За зізнанням Г. Л. Андрузького, представниками цієї малоросійської мети «у вищому ступені» були Т. Г. Шевченко та П. О. Куліш (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 501). Це цілком певно характеризує українського поета як громадського діяча, послідовного українолюбця.

На тому самому допиті Г. Л. Андрузький надав цікаві показання щодо впливу Т. Г. Шевченка на кирило-мефодіївців, до яких він залучав М. І. Гулака, М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, І. Я. Посяду, О. В. Марковича, О. О. Навроцького, В. М. Білозерського, Д. П. Пильчикова, Є. В. Судовщикова, М. І. Савича. На думку Г. Л. Андрузького, приїхавши з Санкт-Петербурга, Т. Г. Шевченко оживив таємне товариство, спонукаючи його до більшої діяльності. Адже його поетична слава «гриміла по всій Малоросії, його ставили вище Жуковського, сподівалися мати в ньому свого Шиллера». Зокрема, сам Георгій Львович перебував під великим впливом Шевченкового слова, плакав, читаючи його «Думи» та «Катерину». Поезії «Кавказ», «Сон», «І мертвим, і живим...», які поет привіз зі столиці імперії, декламувалися Т. Г. Шевченком на вечорах, що влаштовувалися М. І. Костомаровим у присутності кирило-мефодіївців. Характерно, що на одному вечорі у М. І. Костомарова Т. Г. Шевченко називав усіх монархістів негідниками.

Діячі таємного товариства у захопленні вивчали напам'ять твори Кобзаря. Одним із них був О. О. Навроцький, який, за показаннями Г. Л. Андрузького, напам'ять знав твори Т. Г. Шевченка. До не менших симпатиків творчості Кобзаря належав І. Я. Посяда, який почитав Т. Г. Шевченка великим поетом, цікавився його творами (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 501, 503, 504, 505, 506).

У Журналі слідства III відділення у справі Кирило-Мефодіївського товариства від 12 квітня 1847 р. звернуто увагу на ширі зізнання Г. Л. Андрузького, який вважав, що в таємному товаристві було два керівних діячі – М. І. Костомаров та Т. Г. Шевченко, перший з яких репрезентував помірковану партію, а другий – непомірковану (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, Т. 3, с. 342–343). У тому самому документі від 21 квітня 1847 р. наводилося твердження Т. Г. Шевченка, що М. І. Костомаров, П. О. Куліш та В. М. Білозерський поважали його тільки тому, що їм подобалися його вірші. Але з листів цих самих осіб цілком видно, що повага їх перевершувала міру достоїнства віршів поета. Молодим людям подобалися, насамперед, його сміливість та радикальні думки, за якими вони могли вважати поета важливим для себе знаряддям для поширення своїх ідей (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 355).

Важливі деталі образу Кобзаря містять спогади діячів, які належали до симпатиків кирило-мефодіївського кола. Одним із них був польський письменник, а згодом учасник польського повстання 1863 р. Юліан Беліна-Кенджицький, який залишив цікаві споминки «У Шевченка в Києві. 1846 р.». З них видно, що Т. Г. Шевченко прагнув сам і спонукав М. І. Костомарова популяризувати ідеї товариства серед прогресивного слов'янства. Ю. Беліна-Кенджицький брав участь в одній цікавій розмові за участю цих двох українських діячів. Польський письменник згадував, як за наполяганням Т. Г. Шевченка М. І. Костомаров у його присутності розпочав обережну розмову про утворення братства слов'янських учених, яке «нехай стелить дорогу до кращого майбутнього – до федерації слов'ян», що являтиме собою одне велике політичне тіло. В ході бесіди з'ясувалося, що між двома українськими діячами існували різні підходи до майбутньої слов'янської федерації. Так, Т. Г. Шевченко не поділяв точку зору М. І. Костомарова, щоб слов'янське об'єднання відбувалося «під одним православним царем і в одній православній вірі». Великий поет добре усвідомлював, що за умов значних розбіжностей в межах однієї слов'янської родини справа творення федерації буде дуже непростою (Беліна-Кенджицький, Ю., 1982, с. 156–157).

Ближче знайомство Ю. Беліна-Кенджицького з Т. Г. Шевченком показало, що «український поет до поляків дуже нерівно був настроє-

ний». З одного боку, він засуджував їх за минуле, за експлуатацію українських селян, але, з іншого – цінував їх за «висоту манер, гуманні почування... та любов і безмежне пожертвування ідеї вольності». Негативні висловлювання щодо поляків у Кобзаря були книжними, водночас він охоче і широко спілкувався з польськими діячами на особистісному рівні (Беліна-Кенджицький, Ю., 1982, с. 158).

Цікаву згадку про Т. Г. Шевченка, про його вплив на однодумців залишив український фольклорист та етнограф Микола Михайлович Білозерський – рідний брат кирило-мефодіївця Василя Михайловича Білозерського. У своїх записах «Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1861 рр.)» він пригадав оповідь поміщика Василя Васильовича Тарновського-батька, який влаштовував у Києві 1840-х рр. літературні вечори. На цих зібраннях бували друзі і знайомі В. В. Тарновського, в тому числі В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко та інші люди цього кола. М. М. Тарновський-батько оповідав М. М. Білозерському, яке величезне враження на присутніх справив вірш Кобзаря «Посланіє до земляків», прочитаний великим поетом. Шевченкове слово скинуло з п'єдесталу і поставило на належні місця козацьких гетьманів.

Т. Г. Шевченко раніше за інших усвідомив справжню роль «ясновельможних» в українській історії і сприяв тому, щоб у свідомості кирило-мефодіївців козаколюбство й гетьманолубство змінилося на українолюбство. Взагалі особистість українського поета з його харизмою діяла на присутніх магнетично. Так, за згадками М. М. Білозерського, Т. Г. Шевченко, гостюючи в українських діячів кирило-мефодіївського кола в Борзенському повіті Чернігівської губернії 1847 р., «тішив їх слух своїм чарівним співом і забавляв гумористичними анекдотами» (Білозерський, М. М., 1982, с. 163–165).

У середині 1840-х рр. особистість Т. Г. Шевченка та його вірші вже користувалися достатньо широкою популярністю. Молодий чиновник канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова М. Д. Шигарін у своїх «Спогадах киян про Шевченка та його часи», згадуючи період 1844–1845 рр., зазначав, що тоді у Києві Шевченкові вірші читали з особливим захопленням у багатьох гуртках, найбільше українці, але й студенти інших національностей. Дехто з шанувальників поета вчив тоді українську мову, щоб читати й розуміти творчість Кобзаря. Друкованих книжок не вистачало, а тому Шевченкові твори ходили в рукописах.

Сам М. Д. Шигарін провів не один вечір за переписуванням віршів для себе і для своїх знайомих, яким надсилав їх у провінцію. Та й сам Т. Г. Шевченко іноді виїздив із Києва на Полтавщину, мав повсюдну популярність і співчуття, навіть благоговіння. Характерно, що

молодий чиновник генерал-губернаторської канцелярії М. Д. Шигарін постраждав за наявність у нього рукопису віршів Т. Г. Шевченка і лише через заступництво втратив лише місце служби, а не пішов у солдати. За спогадами Миколи Шигаріна, про арешт Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова та інших братчиків в Києві вели мову постійно і шкряб, але пошепки (Шигарін, М. Д., 1982, с. 169–171).

Висновки. Аналіз слідчих справ, епістолярних та мемуарних даних дає можливість стверджувати, що кирило-мефодіївці мали плідні інтелектуальні контакти з Т. Г. Шевченком, добре знали й вельми шанували його творчість, повною мірою розуміли вагоме значення Кобзаря як щирого українського народолобця, який зробив важливий внесок у національно-культурне відродження українства і формування української національної свідомості. Важливо, що помисли й діяльність кирило-мефодіївців були просякнуті духом Шевченкового слова, а харизматична особистість Кобзаря органічно увійшла до інтелектуального ядра кирило-мефодіївського кола, справляла на свідому українську молодь потужний морально-психологічний вплив.

Серед кирило-мефодіївських братчиків особливо цінувались безкомпромісність, сміливість, радикалізм, глибока народність Шевченкових поетичних творів. Українолюбність і народолобність поглядів об'єднували Т. Г. Шевченка з іншими діячами товариства, незважаючи на деякі ідейні розбіжності, які не слід перебільшувати. Окрім того, Кобзар полонив серця прогресивної української молоді своєю неповторною натурою, яка прекрасно виявлялась не тільки у великому поетичному таланті, а й у художній пластиці, неординарному мелодійному співі, проникливому розумі, глибокій життєвій чуттєвості і разом з тим була сповнена неповторного комізму, гумору та сатири. Водночас спілкування з братчиками надавало Кобзарю нові творчі імпульси, то ж не випадково в кирило-мефодіївський період Т. Г. Шевченко перебував у стані творчого піднесення. Рефлексії кирило-мефодіївців, особливо М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Г. Л. Андрузького, В. М. Білозерського, М. І. Гулака, О. Д. Тулуба та інших, написані як за життя Кобзаря, так і ретроспективно, є важливим історичним джерелом з життя та діяльності Т. Г. Шевченка як одного з найвизначніших репрезентантів того покоління української національної еліти, що за своїм світоглядом належала до українських народолобців. Окрім того, ці рефлексії є чудовим свідченням того, що непересічна особистість великого українського поета не тільки мала потужний вплив на кирило-мефодіївців, а й добре зберігалася в історичній пам'яті свідомого українства впродовж десятиліть потому.

Бібліографічні посилання

- Багалій, Д., 1925. *Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці*. Історико-літературна розвідка. Харків: ДВУ.
- Беліна-Кенджицький, Ю., 1982. У Шевченка в Києві. 1846 р. В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 153–159.
- Білозерський, М. М., 1982. Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1861 рр.). В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 162–168.
- Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990. *Кирило-Методіївське товариство*: у 3 т. Київ: Наукова думка.
- Горбач, Н., 2005. *Життя та творчість Тараса Шевченка*. Львів: Каменир.
- Грушевський, М., 2007. Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. Признання кирило-методіївців. В: Грушевський, М. С., 2007. *Твори*: у 50 т. Львів: Світ, т. 8, с. 387–528.
- Дзюба, І., 2008. *Тарас Шевченко: життя і творчість*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Донцов, Д., 2006. Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко). *Дивослово*, № 4, сс. 54–59.
- Жур, П., 2003. *Труди і дні Кобзаря*. Київ: Дніпро.
- Зайцев, П., 2004. *Життя Тараса Шевченка*. 2-е вид. Київ: Обереги.
- Іванова, Л. Г., 2011. Тарас Шевченко і Кирило-Методіївське братство. В: Іванова, Л. Г., 2011. *Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст.: напрямки, форми, тенденції*. Наукові розвідки. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, с. 184–192.
- Кониський, О., 1991. *Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя*. Київ: Дніпро.
- Костомаров, М. І., 1982а. Автобіографія (Уривки). В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 148–153.
- Костомаров, М. І., 1982б. Лист до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семевського. В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 138–145.
- Костомаров, М. І., 1982в. Спогад про двох малярів. В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 130–137.
- Костомаров, М. І., 1982г. Споминки про Шевченка. В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 145–147.
- Куліш, П., 1998а. Життя Куліша. В: Куліш, П., 1998. *Твори*: в 2 т. 2-ге вид. Київ: Наукова думка, т. 1 (Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади), с. 234–264.
- Куліш, П., 1998б. Історичне оповідання. В: Куліш, П., 1998. *Твори*: в 2 т. 2-ге вид. Київ: Наукова думка, т. 1 (Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади), с. 359–381.
- Луняк, Є. М., 2005. Українськість кирило-методіївців. *Україна соборна*. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, вип. 2, ч. 1 (Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні), с. 66 – 70.

Луняк, Є., 2004. Т. Г. Шевченко як кирило-мефодіївець: історіографічний образ. *Тарас Шевченко і народна культура*. Збірник праць Міжнародної (35-ої) наукової Шевченкової конференції, 20–22 квітня 2004 р. 190-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка присвячується: у 2 кн. Черкаси, кн.1, с. 176–181.

Луняк, Є., 2005. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано. *Література та культура Полісся*. Збірник наукових праць. Ніжин, вип. 28 (Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні), с. 77–81.

Міяковський, В., 2011. Шевченко і Костомаров. *Хроніка–2000*. Український культурологічний альманах. Київ, вип. 4 (86), ч. 2, с. 296–312.

Сергієнко, Г. Я., 1983. *Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*. Київ: Наукова думка.

Чалий, М., 2011. *Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії)*. Київ: Веселка.

Шигарін, М. Д., 1982. Спогади киян про Шевченка та його часи (Уривки). В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 169–171.

Яременко, В., 2006. Питання участі Тараса Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві за історіософським виміром: долання стереотипів. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог; Торонто; Нью-Йорк, вип. 7, с. 496 – 517.

Яременко, В., 2007. Тарас Шевченко та Кирило-Мефодіївське братство: долання стереотипів. *Київська старовина*, № 2, сс. 59–77.

References

Bahaliy, D., 1925. *T. H. Shevchenko i Kyrylo-Metodiyivtsi*. Istoryko-literaturna rozvidka [T. G. Shevchenko and Members of the Cyril and Methodius Society. Historical and literary research]. Kharkiv: DVU (in Ukrainian).

Belina-Kendzhyts'kyi, Yu., 1982. U Shevchenka v Kyievi. 1846 r. [Visiting Shevchenko in Kiev. 1846]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 153–159 (in Ukrainian).

Bilozers'kyi, M. M., 1982. Taras Hryhorovych Shevchenko za spohadamy riznykh osib (1831–1861 rr.) [Taras Hryhorovych Shevchenko according to the memoirs of different persons (1831–1861)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 162–168 (in Ukrainian).

Horbach, N., 2005. *Zhyttya ta tvorchist' Tarasa Shevchenka* [The life and work of Taras Shevchenko]. Lviv: Kamenyar (in Ukrainian).

Hrushevs'kyi, M., 2007. Materialy do istoriyi Kyrylo-Mefodiyivs'koho bratstva. Pryznannya kyrylo-mefodiyivtsiv [Materials for the History of the Cyril and Methodius Brotherhood. Confessions from members of the Cyril and Methodius Society]. In: Hrushevs'kyi, M. S., 2007. *Tvory: u 50 t.* [Works: in 50 vols]. Lviv: Svit, vol. 8, pp. 387–528 (in Ukrainian).

Dontsov, D., 2006. Dva antahonisty (P. Kulish i T. Shevchenko) [Two antagonists (P. Kulish and T. Shevchenko)]. *Dyvoslovo*, no. 4, pp. 54–59 (in Ukrainian).

Dzyuba, I., 2008. *Taras Shevchenko: zhyttya i tvorchist'* [Taras Shevchenko: the life and art]. Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya (in Ukrainian).

Zhur, P., 2003. *Trudy i dni Kobzarya* [Kobzar's works and days]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Zaytsev, P., 2004. *Zhyttya Tarasa Shevchenka* [The life of Taras Shevchenko]. 2nd edition. Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).

Ivanova, L. H., 2011. Taras Shevchenko i Kyrylo-Mefodiyivs'ke bratstvo [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Brotherhood]. In: Ivanova, L. H., 2011. *Ukrayins'ka suspil'no-politychna dumka XVIII – XIX st.: napryamky, formy, tendentsiyi* [Ukrainian sociopolitical thought of the 18th – 19th centuries: directions, forms, tendencies]. Scientific Investigations. Kyiv: Publishing House of the M. P. Dragomanov National Pedagogical University, pp. 184–192 (in Ukrainian).

Butych, M. I., Hlyz', I. I., Franko, O. O., compilers, 1990. *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo* [The Cyril and Methodius Society]: in 3 vols. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kony's'kyi, O., 1991. *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyi: khronika yoho zhyttya* [Taras Shevchenko-Hrushivsky: the Chronicle of his Life]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. *Avtobiohrafiya* (Uryvky) [Autobiography (Fragments)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 148–153 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. *Lyst do vydavtsya-redaktora «Russkoy stariny»* M. I. Semevs'koho [Letter to the publisher-editor of «The Russian Antiquity» M. I. Semevsky]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 138–145 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. *Spohad pro dvokh malyariv* [Memories about two painters]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 130–137 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. *Spomynky pro Shevchenka* [Memories about Shevchenko]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 145–147 (in Ukrainian).

Kulish, P., 1998. *Zhyzn' Kulisha* [Kulish's life]. In: Kulish, P., 1998. *Tvory: v 2 t.* [Works. In 2 vols.] 2nd edition. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (Prozovi tvory. Poetychni tvory. Perespivy ta pereklady [Prose. Poetry. Rehashes and translations]), pp. 234–264 (in Ukrainian).

Kulish, P., 1998. *Istorychne opovidannye*. In: Kulish, P., 1998. *Tvory: v 2 t.* [Works. In 2 vols.]. 2nd edition. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (Prozovi tvory. Poetychni tvory. Perespivy ta pereklady [Prose. Poetry. Rehashes and translations]), pp. 359–381 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye., 2005. *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo: doslidzhennya prypynyaty rano* [The Cyril and Methodius Society: study early to discontinue]. *Literatura ta kul'tura Polissya* [Literature and Culture of the Polissya]. The collection of scholar works. Nizhyn, issue 28 (Storinky istoriyi i kul'tury Polissya ta Ukrayiny v suchasnomu vysvitleni [Pages of history and culture of the Polissya and Ukraine in modern coverage]), pp. 77–81 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye. M., 2005. *Ukrayins'kist' kyrylo-mefodiyivtsiv* [The Ukrainian identity of the members of the Cyril and Methodius Brotherhood]. *Ukrayina soborna* [Indivisible Ukraine]. Collection of scholar articles. Kyiv: Instytut istoriyi

Ukrayiny NAN Ukrayiny, issue 2, part 1 (Istoryko-politohichni ta pravovi zasady sobornosti y derzhavotvorennia v Ukrayini [Historical-political and legal principles of catholicity and state formation in Ukraine]), pp. 66 – 70 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye., 2004. T. H. Shevchenko yak kyrylo-mefodiyivets': istoriohrafichnyy obraz [T. G. Shevchenko as a member of the Cyril and Methodius Brotherhood: historiographic image]. *Taras Shevchenko i narodna kul'tura [Taras Shevchenko and folk culture]*. Proceedings of the International (35th) Scientific Shevchenko Conference, April 20–22, 2004. The 190th Anniversary of T. G. Shevchenko's Birthday. In 2 vols. Cherkasy, vol. 1, pp. 176–181 (in Ukrainian).

Miyakovs'kyi, V., 2011. Shevchenko i Kostomarov [Shevchenko and Kostomarov]. *Khronika–2000. Ukrayins'kyi kul'turolohichnyi al'manakh [Chronicle–2000. Ukrainian cultural almanac]*. Kyiv, issue 4(86), part 2, pp. 296–312 (in Ukrainian).

Serhiyenko, H. Ya., 1983. *T. H. Shevchenko i Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Society]*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Chalyy, M., 2011. *Zhyttya i tvory Tarasa Shevchenka (Zvid materialiv do yoho biohrafii) [The lives and works of Taras Shevchenko (A summary of materials to his biography)]*. Kyiv: Veselka (in Ukrainian).

Shyharin, M. D., 1982. Spohady kyian pro Shevchenka ta yoho chasy (Uryvky) [Memoirs of Kyiv inhabitants about Shevchenko and his times (Fragments)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka [Memories about Taras Shevchenko]*. Kyiv: Dnipro, pp. 169–171 (in Ukrainian).

Yaremenko, V., 2006. Pytannya uchasti Tarasa Shevchenka v Kyrylo-Mefodiyivs'komu bratstvi za istoriosofskym vymyrom: dolannya stereotypiv [The question of Taras Shevchenko's participation in the Cyril and Methodius Brotherhood by the historiographical dimension: overcoming stereotypes]. *Naukovi zapysky. Seriya «Istorychni nauky» [Scientific notes. Historical Sciences Series]*. Ostroh; Toronto; New York, issue 7, pp. 496–517 (in Ukrainian).

Yaremenko, V. 2007. Taras Shevchenko ta Kyrylo-Mefodiyivs'ke bratstvo: dolannya stereotypiv [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Brotherhood: Overcoming Stereotypes]. *Kyyivs'ka starovyna [Kyiv antiquity]*, no. 2, pp. 59–77 (in Ukrainian).

**Життя та діяльність М. Позена
в джерелах особового походження***

Микола Буланий

Магістр історії, аспірант

ORCID: 0000-0002-9989-140X

ResearcherID: G-8298-2019

nbulanyi@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. Проаналізовано постать М. Позена крізь призму ставлення до нього сучасників, що, у свою чергу, дозволило визначити основні риси формування суспільної пам'яті про цього діяча. Використано *методи* компаративного, герменевтичного та генеалогічного аналізу. Проте, основним методом для створення образу М. Позена в мемуаристиці став метод «*thick description*», тобто вибірки репрезентативних джерел, на основі яких можна створити цілісний образ людини на тлі епохи. При цьому увагу було зосереджено на змісті текстів спогадів та їх контексту. Саме таке поєднання методів дозволило вибудувати певну ієрархію текстів із виділенням узусів, що характерні для кожної групи оброблених джерел. Виявлені *результати* дозволяють встановити три визначних конфлікти з російськими можновладцями-аристократами, які значною мірою позначилися на кар'єрі М. Позена. Тим паче, що герменевтичний аналіз джерельних матеріалів зумовив перегляд ролі М. Позена в цих конфліктах. Як *джерела* використано матеріали особового походження, що сприяло виявленню рис повсякденного життя цього діяча, кола його знайомств та суспільну думку, яка існувала стосовно нього. *Емпіричне дослідження* змінює погляд на постать М. Позена, активізуючи інтерес істориків до проблем суспільної пам'яті з огляду на недостатню дослідженість постаті одного з визначних імперських діячів першої половини XIX ст.

Ключові слова: мемуари; листи; Кавказьке намісництво; Селянська реформа 1861 р.

Надійшла до редколегії 15.04.2019

Прорецензована 29.04.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

M. Posen's life and activities according to personal sources***Mykola Bulanyi**

Master of History, PhD student

ORCID: 0000-0002-9989-140X

ResearcherID: G-8298-2019

nbulanyi@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The article analyzes the figure of M. Posen through the prism of the attitude of his contemporaries to him, which in turn made it possible to determine the main features of the formation of the public memory of this figure. In the course of the study, methods of comparative, hermeneutic and genealogical analysis were used. However, the main method for creating the image of M. Posen in the memoir was the method of “thick description”, that is, a sampling of representative sources, on the basis of which one can create a holistic image of man against the backdrop of an era. Attention was focused on the content of the texts of memoirs and their context. It is this combination of methods that allowed us to construct a certain hierarchy of texts with the allocation of desks, which are characteristic for each group of cultivated sources. The findings revealed three prominent conflicts with Russian aristocratic rulers, which greatly affected M. Posen's career. Moreover, the hermeneutical analysis of source materials led to review of the role of Posen in these conflicts. Using personal materials was contributed to identifying the characteristics of this person's daily life, his circle of acquaintances and public opinion that existed around him. Empirical research revises the image of M. Posen, activating the interest of historians to the problems of public memory, especially given the lack of knowledge of this one of the most prominent imperial figures of the first half of the 19th century.

Keywords: Memoirs; Letters; Caucasian Governorship; Peasant Reform 1861.

*Received 15.04.2019**Reviewed 29.04.2019**Accepted 31.07.2019*

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Дослідження передбачає не лише встановити окремі особливості біографії М. Позена, але й виявити ставлення тогочасного суспільства та створення ним суспільної пам'яті про М. Позена. Будучи вихідцем з єврейської родини, яка прийняла лютеранство, він в 19-річному віці прийняв православ'я та зробив блискучу кар'єру у владних структурах Російської імперії. Таке включення «єврея» з досвідом практичного адміністрування в загальноімперський (державний та суспільний) дискурс (Гольдин С., 2012, с. 340) активно дискутувалося сучасниками, оспівувалося поетами, але наразі забуте.

Історіографія. Життя М. Позена окремо не вивчалось, тому існують лише спорадичні згадки про нього у працях різного характеру таких істориків як П. Зайончковський, Л. Бердніков, І. Христофоров, Т. Литвинова, С. Хок. У цих роботах історіографічний образ М. Позена лишається доволі суперечливим. М. Позен зазвичай фігурує радше як консерватор та освічений бюрократ (Хок С., 1992, с. 91), аніж як реакціонер та «адепт старорежимных порядков» (Литвинова, Т. Ф., Січкарь О. О., 2011, с. 55). Проте, окрім кар'єри, дослідники не звертають уваги на повсякденне життя М. Позена, коло його знайомств та інше, що дозволяє змінити домінуючий в історіографії його статичний образ (Бердніков Л., 2019), а вказує на різні грані його особистості, що оживляє персону М. Позена та дозволяє встановити глибинні причини рішень на різних етапах кар'єри. Саме тому аби зрозуміти, прослідкувати та реконструювати причини такого історіографічного образу, необхідним є дослідження матеріалів доби його формування, тобто згадок про М. Позена в джерелах його сучасників. Важливими для цього дослідження також були теоретичні праці з біографістики та історії євреїв в Російській імперії (праці С. Гольдіна, М. Румянцевой та Л. Рєпіної).

Метою дослідження став пошук особливих рис та характеристик життєдіяльності М. Позена, які зустрічаються в джерелах особового походження.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс історичних джерел особового походження. Серед цих матеріалів варто виділити мемуарну літературу – спогади чиновників А. Харитонова та М. Щербініна, барона М. Корфа, поета Н. Кукольника та письменника М. Греча, полковника А. Зіссермана, сенаторів О. Соловйова, О. Кошелева, П. Семєнова-Тян-Шанського, інших діячів Селянської реформи 1861 р. (Я. Ростовцева, О. Левшина та М. Мілютіна). Важливими джерелами щодо приватного життя М. Позена та суспільної уваги до його діяльності є щоденники проф. О. Нікітенка, листи письменника О. Герцена, А. Дубельт, М. Мілютіної, Є. Милорадович, І. та С. Аксакових.

Виклад основного матеріалу. В ході дослідження вдалося віднайти матеріали щодо ранньої кар'єри М. Позена, які не відповідають статичному історіографічному образу розумного, але хитрого канцеляриста. Так, згідно з мемуарами Н. Кукольника, вже на початку 1820-х рр. М. Позен, який тільки почав працювати в Департаменті народної освіти, вже був *«петербургским шалуном»* на рівні іншої привілейованої молоді столиці (Я. Ростовцев, О. Кукольник та ін.), яка часто влаштовувала *«юмористические проделки»* (Кукольник Н., 1891). Хоча як згадував сам М. Позен, він *«сблизился с Я. И. (Я. Ростовцевим. – М. Б.)»* лише в 1834 р. (Позен, М. П., 1864, с. XVI). Життя М. Позена до отримання ним дворянства в мемуаристиці майже не згадується. Проте, сучасники згадують, що після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. М. Позен *«исследовал злоупотребления продовольствия, ревизовал в жизнь свою не раз провиантские комиссии, написал устав продовольствования, ныне действующий, не для армии во время войны, а в мирное время, сочинил теперь целый проект продовольствования армии во время войны»* (Аксаков, И. С., 1994, с. 431).

Подальша доля М. Позена прослідковується у спогадах сучасників більш-менш чітко з середини 1830-х рр., коли він працював у воєнно-похідній канцелярії, яку очолював граф В. Адлерберг. На той час статс-секретар М. Позен вважався відомою персоною серед канцеляристів.

У 1830-ті рр. він був знайомий з начальником III Відділення графом О. Бенкендорфом, лікарем І. Єнохіним, директором канцелярії воєнного міністерства М. Бріскорном. При описі званого обіду у майбутнього геренала Я. Ростовцева барон М. Корф зазначав про знайомство М. Позена із статс-секретарем М. Бахтініним, князем В. Долгоруковим, генерал-аудитором А. Ноїнським, директором канцелярії міністра фінансів О. Княжевичем (Корф, М. А., 2003, с. 336). В 1830–1840 рр. М. Позен брав участь у ревізіях губерній, навіть за участі Миколи І. Згідно зі спогадами працівників канцелярії, можна визначити перший поворотний конфлікт у житті М. Позена. Його опонентом став міністр фінансів граф Є. Канкрін, якому не сподобався проект нового устрою воєнного міністерства. Спротив міністра фінансів полягав у тому, що тканину в армію слід було надавати департаменту мануфактур міністерства фінансів, тоді як М. Позен вважав за потрібне лишити цю функцію у відомстві військового міністерства. Оскільки проект створювався *«под личным руководством»* М. Позена, йому вдалося відстояти власні погляди (Харитонов, А. А., 1894, с. 118–119). Але конфлікт з графом Є. Канкрініним став основою для формування серед представників вищих владних структур негативного ставлення до статс-секретаря.

Так, барон М. Корф зазначав про службу М. Позена в міністерстві фінансів та його швидке кар'єрне зростання вже у 1834 р. В мемуарах зазначено, що М. Позен мав *«замечательную трудоспособность, необыкновенную сообразительность и природные дарования по счетной части»* (Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 61). Він згадував, що *«при тонком уме, живом воображении и хорошем пере»* М. Позен був забалотований на дворянських виборах у 1839 р. Неприйняття статс-секретаря, який лише в 1836 р. отримав дворянство, барон М. Корф вбачав у тому, що *«оставайся он при одной службе, и может быть, эта милость и сила сохранялись бы и росли по-прежнему; но он вздумал сделаться богатым – и этого завистливая толпа уже не вытерпела»*. Вдалі операції М. Позена з винними відкупами, участь у золотих промислах, купівля маєтків не давали спокою дворянству (Корф, М. А., 2003, с. 333). Найбільш чітко природу такої неприязні чиновників та аристократів до М. Позена висловлено в анекдотах про морського міністра князя О. Меншикова. Так, князь настільки *«терпеть не мог»* М. Позена, що навіть при отриманні останнім в 1842 р. чину тасмного радника князь при імператорській родині називав його *«всякими крупными кличками»*. В цих анекдотах виокремлюються основні риси М. Позена, які дратували привілейоване суспільство – *«во-первых, из жидов, во-вторых, очень умен и сметлив, а главное, в-третьих, ужасный плут»* (Богуславский, 1879, с. 559).

Наступні згадки про М. Позена варто віднести до його «кавказького періоду», коли він на правах ревізуючого сенатора був направлений для благоустрою краю (Зиссерман, А. Л., 1879, с. 14). Поїздка *«окончилась для него весьма благополучно»*, адже він визначив основні напрямки цивільного розвитку краю та став ініціатором створення комітету по справах Закавказького краю. Позиції М. Позена були досить міцні – він управляв тимчасовим відділенням канцелярії імператора, мав щосередини постійну аудієнцію у Миколи I та ін. Одним словом, був *«душою Кавказского комитета и всех принятых по этому краю новых мер»* (Корф, М. А., 2003, с. 179). О. Харитонов порівнював М. Позена із законоупорядником М. Сперанським, адже *«важнейшие законоположения по военному ведомству в то время (1830-е) были обработаны большею частью Позеном лично или под его непосредственным руководством»* (Харитонов, А. А., 1894, с. 126–130).

У період 1840–1843 рр. можна виявити згадки про активну протекцію М. Позеном різних осіб та установ. Так, видавець Л. Пантелєєв згадував, що провіантський комісіонер Вологодської губернії М. Одінцов *«конечно, не удержался бы на месте, если бы не протекция Позена, всемогущего при тогдашнем военном министре Черныше-*

ве» (Пантелеев, Л. Ф., 1958, с. 100), проф. О. Нікітенко зазначав стурбованість й клопотання М. Позена про долю Аудиторського училища (Никитенко, А., 1955, с. 250), канцелярист О. Харитонов – з приводу кар'єри в канцелярії та отриманні чину віце-губернатора. У випадку з О. Харитоновим, коли М. Позен замість нього на посаду старшого чиновника тимчасового відділення у справах Закавказького краю взяв племінника графа О. Орлова М. Безобразова, можна прослідкувати розуміння статс-секретарем реалій імперської служби у розмові з талановитим чиновником: *«Я надеюсь, что вы, не смотря на вашу молодость, поймете, что таким лицам, как граф Орлов, не отказывают ни в чем»* (Харитонов, А. А., 1894, с. 102–104).

Збереглися згадки й про інші сфери діяльності Позена. Так, він разом з бароном М. Корфом та принцем П. Ольденбургським брав участь в екзамнуванні учнів Аудиторської школи. Окрім того, М. Позен організовував вечори та бали. Зі спогадів учасників подібних заходів можна отримати свідчення не лише про облаштування позенівських балів, а й виявити коло осіб, з якими спілкувався статс-секретар. Професор О. Нікітенко згадував про бал у М. Позена так: *«Великоленное освещение китайскими фонарями, роскошное угощение, толпа военных и гражданских ничтожеств, разливное море кахетинского вина и шампанского, скука и разъезд в два часа ночи. Кукольник, Струговицков и я»* (Никитенко, А., 1955, с. 269).

Завершився «кавказький» період другим поворотним конфліктом у кар'єрі М. Позена. Маючи підтримку військового міністра О. Чернишова, графа О. Орлова та інших можновладців, М. Позен зумів поставити начальником Кавказького краю графа М. Воронцова. Як зазначали мемуаристи, в той час він хотів звільнитися від опіки військового міністра та домогтися взаємин із графом М. Воронцовим як було між намісником та статс-секретарем в Царстві Польському (Харитонов, А. А., 1894, с. 105). Міністр граф О. Чернишов швидко оцінив ситуацію й вчасно зіпсував відносини між чиновниками. Аналізуючи мемуари О. Харитонова та сенатора В. Щербініна та ін., вдалося виявити, що в тогочасному суспільстві думка про необережні слова М. Позена вважалася достовірною, тоді як герменевтичний аналіз мемуарів дозволив встановити тонку інтригу імперських діячів. Основними особами були міністр граф О. Чернишов та граф М. Воронцов, тоді як М. Щербінін став зброєю для нанесення удару М. Позену. За наказом графа М. Воронцова М. Щербінін повинен був представити зауваги до проекту управління Кавказьким намісництвом М. Позену. Статс-секретар обмовився кількома фразами, які М. Щербінін докладно передав графу М. Воронцову, а той – Миколі І. Хто трансформував

зміст фраз наразі невідомо – або сам М. Щербінін, або граф М. Воронцов. За спогадами М. Щербініна, Микола І особисто наказав скликати нараду для обговорення поведінки статс-секретаря, де М. Позен у присутності графа М. Воронцова та графа О. Чернишова повинен був визнати свої слова. Мемуарист переказав зміст розмови, але М. Позен відмовлявся від них (*«тон не делает музыку»*). Інформація в мемуарах М. Щербініна на перший погляд підтверджує думку про необережність М. Позена. Проте, вона дозволяє прослідкувати глибинну суть проблеми. Дивною є теза М. Щербініна, що розмова з М. Позеном у присутності графа О. Чернишова *«крайне встревожила»* доповідача й хвилювала, допоки він через ад'ютанта графа М. Воронцова не дізнався «думку» самого М. Позена: *«Мне очень жаль, что Щербинин поссорил меня с Воронцовым; все, что я говорил, было сказано как товарищу, в интимной беседе, отнюдь не для того, чтобы это было передано Михаилу Семеновичу»* (Щербинин, М. П., 1876, с. 302). Тому виникає питання: як розмова могла бути інтимною, якщо М. Щербінін прийшов з офіційним візитом, тим паче, що М. Позен знав про довгострокову службу М. Щербініна у графа М. Воронцова, далеке, але все ж таки рідство між ними, й аж ніяк не міг ділитися з ним такими серйозними думками? Не дарма, в інших мемуарах є свідчення, що оточення графа М. Воронцова всіляко підтримувало недобррозичливу думку та розповсюджувало брехливі чутки про М. Позена (Корф, М. А., 2003, с. 180).

За порадою графа О. Орлова, графа В. Адлерберга та колишнього міністра внутрішніх справ графа А. Закревського він хоча і *«очень известный в служебном мире деятель, находясь в полном развитии умственных и физических сил»* змушений піти у відставку (Харитонов, А. А., 1894, с. 107). Сучасники писали про цей конфлікт, що *«Позен настолько умен и сознателен, что не мог занимать важное место без влияния, а граф <М. С.> Воронцов не мог допустить, чтобы между ним и государем состоял посредником умный человек»* (Никитенко, А., 1955, с. 287). Згідно з іншими мемуарами, М. Позен також *«был прав в этой истории»*, й переважно мемуаристи сподівалися на новий злет у кар'єрі статс-секретаря. Не дарма письменник М. Греч писав, що *«все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте»*, оскільки *«Позенов у нас мало»* (Греч, Н. И., 2008). Тим часом М. Позен став складати для графа О. Орлова, який тоді очолював III Відділення, всі доповіді та проекти щодо устрою III Відділення (Харитонов, А. А., 1894, с. 108).

Завершальний період кар'єри М. Позена, який найбільше висвітлено в мемуарах – це період Селянської реформи 1861 р. На початок 1850-х рр. М. Позен, попри проблеми із золотими промислами (Сидорова, М. и Якушкина, М., 2001, с. 154), мав репутацію зразкового поміщика (Аксаков, И. С., 1994, с. 431). При тому, що публіцист І. Аксаков вважав єврейську ідентичність несумісною з принципами православної держави, допоки євреї не повернуться до Мойсеевих принципів, сумісних з християнством (Безаров, О., 2014, с. 183). До М. Позена зверталися за порадами, але певні представники старого російського дворянства, попри схвальне ставлення до нього, були налаштовані доволі критично до постаті опального чиновника. Так, письменник С. Аксаков писав синові: *«Вполне понимаю всю важность твоего пребывания у такого замечательного человека; но тебя – не понимаю! Я прочел твое письмо Самарину. Он всплеснул руками и был буквально поражен твоею неосторожностью»* (Аксаков, С. Т., 1856, л. 28). Як згадували мемуаристи, М. Позен *«человек с большим практическим умом»*, хоча й *«у него много врагов», «не любят и боятся»*, й він сам це добре розумів (Никитенко, А., 1955, с. 449–454). З 1855 р. у мемуарах зустрічається теза про бажання М. Позена стати міністром фінансів, що пожвавлювало суспільний інтерес до його персони (Аксаков, И. С., 1994, с. 335; Милютин, М. А., 1899, с. 578; Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 65).

Можна виділити у джерелах особового походження дві характеристики М. Позена в цей період. Перша, позитивна, й полягає в тому, що він *«умен и владеет пером», «светлый взгляда на вещи», «такого правдивого и благородного голоса в пользу человеческого достоинства и прав его, наконец такой силы красноречия, я от него не ожидал»*. Під час виборів губернських депутатів до редакційних комісій полтавські поміщики зазначали, що М. Позен *«восхитил на выборах»*, хоч він з тих осіб, що *«понимают дело как должно, но не обладают богатырским голосом»* (Никитенко, А., 1955, с. 452). Схвально про проєкт М. Позена відгукувався й один з організаторів Селянської реформи 1861 р. товариш міністра внутрішніх справ О. Левшин (Левшин, А., 1885, с. 494–495). Влучно образ М. Позена змогла описати й громадська діячка графиня Є. Милорадович: *«...жид, составивший себе имя из ничтожества, его все бранят, но нет ни одного вопроса до сей поры в России, где бы не советовались с ним. Все его бранят, потому что он со всеми на ножах, но везде оказывают ему уважение»* (Милорадович, Є. І., 2002, с. 75–76). Своєрідну позицію зайняв щодо М. Позена й письменник О. Герцен, який виступав проти *«христианской нетерпимости»* до єврейського походження цього діяча (Герцен, А. И., 1858, с. 434), хоч і підкреслював його експлуататорські схильності (Герцен, А. И., 1859, с. 396–397).

Критично-нищівну позицію щодо діяльності М. Позена в Селянській реформі зайняли здебільшого його опоненти по проектах реформи, які всіляко дотримувались подібної до полтавського поміщика Г. Галагана позиції – *«мы не имеем с Позеном ничего общего»* (Р., 1897, с. 29). Вони підкреслювали, що рушійною силою М. Позена були *«двойственность его действий»* (Милютин, М. А., 1899, с. 583), *«ловкая изворотливость»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 255) та ін. Окресливши постать М. Позена як кріпосника із дуже сумнівними якостями, цілком зрозумілим стає відсутність інтересу до цієї постаті серед дослідників у подальші епохи. Тим паче, що сам проект М. Позена характеризувався як складна та безрозсудна програма, курйозна п'єса та ін. (Соловьев, Я. А., 1882, с. 250–251; Р., 1897, с. 27).

Саме така позиція щодо проекту М. Позена стала домінуючою в подальшій історіографії Селянської реформи 1861 р. Так, сенатор О. Кошелев зауважив, що діяльність члена Полтавського губернського комітету М. Позена проходила у *«всех менее единодушном кружке»*, який не мав постійних зібрань та до якого входили депутати Полтавської, Санкт-Петербурзької, Псковської, Новгородської та окремі представники інших губерній (Кошелев, А. И., 2002, с. 297). Розробник Селянської реформи М. Милютину своєму листі до брата графа Д. Милютіна окреслив М. Позена як німфу Егерію, яка *«появляется здесь на горизонте, мелькает и всегда оставляет после себя темный след»*. Призначення М. Позена він вважав свідченням того, що *«честная репутация не считается необходимостью для государственных мужей»* в тогочасному суспільстві (Литвинова, Т. Ф., Січкара, О. О., 2011, с. 57–58). Сенатор К. Фішер звинувачував графа О. Чернишова, який *«первый осмелился возвести в высокие звания человека, крещёного еврея, известного всей России наглого вора»* (Фишер, К. И., 2008, гл. X). Сенатор Я. Соловйов вбачав появу М. Позена в редакційних комісіях лише завдяки впливу графа О. Орлова, спорідненню з графами Муравйовими та дружбі з Я. Ростовцевим. При цьому сенатор намагався «виправдати» Я. Ростовцева, який *«не разбирался в крестьянском вопросе»*. Хоча сам Я. Ростовцев відзначав велику роль М. Позена у створенні проекту реформи, бо той був *«человек истинно государственный и образцовый помещик»* та *«если б было в Петербурге десять таких Позенов, то я обратился бы ко всем десяти»*, *«заслуга программы принадлежит конечно более Позену, чем мне»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 245–255). Таку думку підтримували й інші (Милютин, М. А., 1899, с. 583; Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 57). Спочатку Я. Ростовцев вважав, що проект М. Позена *«вполне практический, умеряющий все опасения, обеспечивающий все интересы»*. В подальшому ця характеристика Я. Ростовцева стала домінуючою в

історіографії (Р., 1897; Еленев, Ф., 1886; Зайончковский, П., 1968). М. Позен виступав у нього як *«канцелярский делец, к счастью прошедшего уже времени: составитель невероятных ныне всеподданнейших докладов, составитель блистательных, но неверных отчетов»*, у якого *«нравственная репутация была незавидная»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 245–255). Хоча навіть сенатор Я. Соловйов характеризував М. Позена як *«весьма умного, но не государственного человека»*.

Більш помірною можна вважати характеристику, надану сенатором П. П. Семеновим-Тянь-Шанським, який вважав, що саме *«еврейская по происхождению национальность, со всеми крупными достоинствами и недостатками, несомненно выказывалась в его типе, и во всем складе его ума, и во многих чертах его характера»* (Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 60). Загалом, після невдачі втілення ідей М. Позена, в мемуаристиці домінував критичний осуд його дій (явний або прихований). Що ж до подальшої долі цього діяча, то у джерелах особового походження сучасники вбачали за потрібне більше не згадувати його. Лише П. П. Семенов-Тянь-Шанський описав останні роки М. Позена, після *«изгнания из всех комиссий»*: *«Позен должен был вернуться в свое Хорольское имение, к прежней своей роли “опального боярина” и скончался в 1871 г. в Висбадене. Замечательно, что хотя он был похоронен с честью в своем имении, которое поставлено было им в положение богатого родового поместья, но “струны громкие баянов не стали говорить о нем”»* (Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 65).

Висновки. Основний масив джерельної бази особового походження зосереджено на періоді 1830–1860-х рр., а саме – на трьох поворотних моментах в діяльності М. Позена – праця у військовій канцелярії, «кавказький» період та період селянської реформи. Завдяки аналізу джерел вдалося переглянути особливості трьох конфліктів у кар’єрі М. Позена та виявити, що його не лише турбувало питання реального контролю реформ (Христофоров, И. А., 2002, с. 121), а й власне кар’єрне зростання, налагодження добрих взаємин з представниками інтелігенції, можновладців та аристократії.

Спогади про життя та діяльність М. Позена дозволяють виявити основні тенденції, що були характерні для цієї епохи. Згідно з мемуарами, як противники, так і прихильники М. Позена виокремлюють його непересічний розум та кмітливість. На основі мемуарів стає очевидно спротив привілейованих станів, які отримували лише власну вигоду в існуючій імперській системі, талановитій людині, яка всього намагалася добитися сама. Цим зумовлено три поворотні конфлікти з можновладцями, які описано у спогадах. Але після кожного з них М. Позен успішно починав спочатку професійну діяльність у різних

сферах державного апарату. Останній конфлікт у межах Селянської реформи 1861 р. став найбільш вагомим, тому думки діячів, які змогли утриматись та реалізовувати власні ідеї щодо творення реформи, стали домінуючими в історіографії подальших епох.

Бібліографічні посилання

Аксаков, И. С., 1994. *Письма к родным. 1849–1856*. Москва: Наука. Доступно: <http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_0160.shtml> (дата звернення: 06.04.2019).

Аксаков, С. Т., 1856. *Письмо С. Т. Аксакова к И. С. Аксакову*, 25 июня 1856 г. Ед. хр. 22-д. Ф.003 (Аксаковы). Москва: Российская государственная библиотека.

Безаров, О., 2014. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ. *Україна-Європа-Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, вип. 14, с. 183–193. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_19> (дата звернення: 06.04.2019).

Бердников, Л., 2019. Державники-євреї Імператора Николая Первого. III. «Видимый в России человек»: Михаил Позен. *Заметки по еврейской истории*, № 1(213). Доступно: <<http://z.berkovich-zametki.com/y2019/nomer1/berdnikov/>> (дата звернення: 06.04.2019).

Богуславский, 1879. Исторические рассказы и анекдоты, шутки, остроты, заметки, мелочи (Записки Богуславского). *Русская старина*, т. 26, с. 103–124. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book199499/#page/121/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Герцен, А. И., 1858. О евреях (письмо к редактору). В: Герцен, А. И., 1958. *Собрание сочинений в 30-ти томах*. Москва: Издательство АН СССР, т. 13, с. 434. Доступно: <<http://philolog.petsu.ru/herzen/texts/30tt.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Герцен, А. И., 1859. Семь могил, злодей-помещик и губернатор-палач в Кременчугском уезде. В: Герцен, А. И., 1958. *Собрание починений в 30-ти томах*. Москва: Издательство АН СССР, т. 14, с. 396–397. Доступно: <<http://philolog.petsu.ru/herzen/texts/30tt.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Гольдин С., 2012. Еврей как понятие в истории имперской России. В: Миллер, А., Сдвижков, Д., Ширле, И., ред-ры, 2012. *«Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода: в 2-х т.* Москва: Новое литературное обозрение, т. 2, с. 340–391.

Греч, Н. И., 2008. Письма Н. И. Греча к Ф. В. Булгарину. *Новое литературное обозрение*, № 1(89), с. 93–122. Доступно: <<https://magazines.gorky.media/nlo/2008/1/pisma-n-a-grecha-k-f-v-bulgarinu-2.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Еленев Ф., 1886. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России. *Русский архив*, вип. 7, с. 363–404. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book408946/#page/362/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Зайончковский, П., 1968. *Отмена крепостного права в России*. Москва: Просвещение.

Зиссерман, А. Л., 1879. *Двадцать пять лет на Кавказе (1842–1867)*. В 2 ч. Санкт-Петербург, ч. 1 (1842–1851). Доступно: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=42040506>> (дата звернення: 06.04.2019)

Корф, М. А., 2003. *Записки*. Москва: Захаров. Доступно: <https://royallib.com/book/korf_modest/zapiski.html> (дата звернення: 06.04.2019).

Кошелев, А. И., 2002. *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы)*. Москва: Наука. Доступно: <<http://maxima-library.org/mob?controller=download&task=downloadBook&format=raw&id=332425&fileformat=djvu>> (дата звернення: 06.04.2019)

Кукольник, Н., 1891. Из воспоминаний Н. В. Кукольника. *Исторический вестник*, т. 45, с. 79–99. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book483755/#page/84/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Левшин, А., 1885. Достопамятные минуты в моей жизни. Записка. *Русский архив*, вып. 8, с. 494–495. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book408943/#page/494/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Литвинова, Т. Ф. та Січкара О. О., 2011. Як М. П. Позен став «кріпосником» (до персоналістики Селянської реформи 1861 р.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, вип. 9, с. 53–62. Доступно: <<http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/NDP/article/view/124>> (дата звернення: 06.04.2019).

Милорадович, Є. І., 2002. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард». *Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865 рр.)*. Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка.

Милютина, М. А., 1899. Из записок Марии Аггеевны Милютиной. *Русская старина*, т. 97, вып. 1–3, с. 39–65, 265–288, 575–601. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398815/#page/45/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019)

Никитенко, А., 1955. *Дневник*. В 3-х т. Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, т. 1 (1826–1857). Доступно: <https://imwerden.de/pdf/nikitenko_dnevnik_tom1_1826-1857_1955_text.pdf> (дата звернення: 06.04.2019).

Пантелеев, Л. Ф., 1958. *Воспоминания*. Ленинград: Государственное издательство художественной литературы. Доступно: <https://imwerden.de/pdf/panteleev_vospominaniya_1958_text.pdf> (дата звернення: 06.04.2019).

Позен, М. П., 1864. Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: Bruno Wien-ecke. Доступно: <<http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/4723-pozen-m-p-bumagi-po-krestyan-skomu-delu-dresde-n-1864>> (дата звернення: 06.04.2019)

Репина, Л., ред., 2010. *История через личность. Историческая биография сегодня*. Москва: Квадрига.

Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915. *Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского*. Петроград, т. 3 (Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий). Доступно: <<https://www.on-island.net/History/1861/Tyuan-Shansky/vol1-bw.pdf>> (дата звернення: 06.04.2019).

Сидорова, М., Якушкина, М., 2001. Письма А. Н. Дубельт к мужу. *Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* Альманах. Москва, т. 11, с. 78–190. Доступно: <https://runivers.ru/new_htmlreader/?book=5603&chapter=83960> (дата звернення: 06.04.2019).

Соловьев, Я. А., 1882. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле, 1858–1859 гг. *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 36, вып. 10, с. 131–154; вып. 11, с. 221–252. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book199532/#page/141/mode/1up>> (дата звернения: 06.04.2019).

Фишер, К. И., 2008. *Записки сенатора*. Москва: Захаров. Доступно: <<https://www.e-reading.club/book.php?book=1035900>> (дата звернения: 06.04.2019).

Харитонов, А. А., 1894. Из воспоминаний А. А. Харитонова. *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 81, вып. 1, с. 101–132; вып. 2, с. 96–130; вып. 3, с. 63–93. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398728/#page/106/mode/1up>> (дата звернения: 06.04.2019).

Хок С., 1992. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861. В: Захарова, И. Г., Эклоф, Б., Бушнелл, Дж., ред., 1992. *Великие реформы в России. 1856–1874*. Москва: Издательство Московского университета, с. 90–105. Доступно: <<https://uchebnikfree.com/russia-history/stiven-hok-bankovskiy-krizis-krestyanskaya-5941.html>> (дата звернения: 06.04.2019).

Христофоров, И. А., 2002. «Аристократическая» оппозиция Великих реформ (конец 1850 – середина 1870-х гг.). Москва: Русское слово. Доступно: <https://www.academia.edu/27499677/Христофоров_И.А._Аристократическая_оппозиция_Великим_реформам._М._2002.pdf> (дата звернения: 06.04.2019).

Щербинин, М. П., 1876. Воспоминания. *Русский архив*. Москва, вып. 11, с. 285–314. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book406298/#page/293/mode/1up>> (дата звернения: 06.04.2019).

Р., 1897. На заре крестьянской свободы (материалы для характеристики общества) (1857–1861 гг.). *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 92, вып. 10, с. 5–35. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398800/#page/10/mode/1up>> (дата звернения: 06.04.2019).

References

Aksakov, I. S., 1994. *Pis'ma k rodnym [Letters to relatives]. 1849–1856*. Moscow: Nauka. Available at: <http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_0160.shtml> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Aksakov, S. T., 1856. *Letter from S.T. Aksakov to I.S. Aksakov, June 25, 1856*. File 22-d. Fund 003 (Aksakovy). Moscow: The Russian State Library, p. 28 (in Russian).

Berdnikov, L., 2019. Derzhavniki-evrei Imperatora Nikolaya Pervogo. III. «Vidimyy v Rossii chelovek»: Mikhail Pozen [Sovereign Jews of Emperor Nicholas I. III. “Visible Man in Russia”: Mikhail Posen]. *Zametki po evreyskoy istorii [Jewish History Notes]*, no. 1(213). Available at: <<http://z.berkovich-zametki.com/y2019/nomer1/berdnikov/>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Bezarov, O., 2014. Problema identychnosti rosiys'kykh yevreyiv u suspil'no-politychnomu dyskursi Rosiys'koy imperiyi naperedodni Velykykh reform [Identity Problem of Russian Jews in the Social and Political Discourse of Russian Empire before Major Reforms]. *Ukrayina-Yevropa-Svit [Ukraine – Europe – World]*. Series: History, International Relations. Ternopil, issue 14, pp. 183–193. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_19> (Accessed 06.04.2019) (in Ukrainian).

Boguslavskiy, 1879. Istoricheskie rasskazy i anekdoty, shutki, ostryty, zametki, melochi (Zapiski Boguslavskogo) [Historical stories and jokes, jesting, poignancy, notes, little things (Notes of Boguslavsky)]. *Russkaya starina* [Russian antiquity], vol. 26, pp. 103–124 Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book199499/#page/121/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Elenev, F., 1886. Pervye shagi osvobozhdeniya pomeschchikh'ikh krest'yan v Rossii [The first Steps in the Liberation of Landowner Peasants in Russia]. *Russkiy arkhiv* [Russian Archives], issue 7, pp. 363–404. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book408946/#page/362/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Fisher, K. I., 2008. *Zapiski senatora* [Senator's Notes]. Moscow: Zakharov. Available at: <<https://www.e-reading.club/book.php?book=1035900>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gertsen, A. I., 1858. O evreyakh (pis'mo k redaktoru) [About Jews (Letter to the Editor)]. In: Gertsen, A. I., 1958. *Sobranie sochineniy v 30-ti tomakh* [Collected works in 30 volumes]. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, vol. 13, p. 434. Available at: <<http://philolog.petsu.ru/herzen/texts/30tt.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gertsen, A. I., 1859. Sem' mogil, zlodey-pomeschchik i gubernator-palach v Kremenchugskom uezde [Seven graves, the villain-landowner and the governor-executioner in Kremenchug district]. In: Gertsen, A. I., 1958. *Sobranie sochineniy v 30-ti tomakh* [Collected works in 30 volumes]. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, vol. 14, pp. 396–397. Available at: <<http://philolog.petsu.ru/herzen/texts/30tt.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gol'din S., 2012. Evrey kak ponyatie v istorii imperskoy Rossii [Jew as a Concept in the History of Imperial Russia]. In: Miller, A., Sdvizhkov, D., Shirle, I., eds., 2012. «Ponyatiya o Rossii»: k istoricheskoy semantike imperskogo perioda [«Concepts of Russia»: Toward a Historical Semantics of the Imperial Period]. In 2 vols. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, vol. 2, pp. 340–391 (in Russian).

Grech, N. I., 2008. Pis'ma N. I. Grecha k F. V. Bulgarinu [Letters of N.I. Grech to F.V. Bulgarin]. *Novoe literaturnoe obozrenie* [New Literary Review], no. 1(89), pp. 93–122. Available at: <<https://magazines.gorky.media/nlo/2008/1/pisma-n-a-grecha-k-f-v-bulgarinu-2.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Kharitonov, A. A., 1894. Iz vospominaniy A. A. Kharitonova [Fragments of the memoirs of A. A. Kharitonov]. *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 81, issue 1, pp. 101–132; issue 2, pp. 96–130; issue 3, pp. 63–93. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398728/#page/106/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Khok S., 1992. Bankovskiy krizis, krest'yanskaya reforma i vykupnaya operatsiya v Rossii [Banking Crisis, Peasant Reform and Redemption Operation in Russia]. 1857–1861. In: Zakharova, I. G., Eklof, B., Bushnell, Dzh., eds., 1992. *Velikie reformy v Rossii* [The great reforms in Russia]. 1856–1874. Moscow: Moscow University Press, pp. 90–105. Available at: <<https://uchebnikfree.com/russia-history/stiven-xok-bankovskiy-krizis-krestyanskaya-5941.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Khristoforov, I. A., 2002. «Aristokraticheskaya» oppozitsiya Velikikh reform (konets 1850 – seredina 1870-kh gg.) [The «aristocratic» opposition of the Great Reforms (late 1850 – mid 1870s)]. Moscow: Russkoe slovo. Available at:

<https://www.academia.edu/27499677/Khristoforov_I.A._Aristokraticheskaya_oppo_zitsiya_Velikim_reformam._M._2002.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Korf, M. A., 2003. *Zapiski* [Notes]. Moscow: Zakharov. Available at: <https://royallib.com/book/korf_modest/zapiski.html> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Koshelev, A. I., 2002. *Zapiski Aleksandra Ivanovicha Kosheleva (1812–1883 gody)*. [Notes by Alexander Ivanovich Koshelev (1812–1883)]. Moscow: Nauka. Available at: <<http://maxima-library.org/mob?controller=download&task=downloadBook&format=raw&id=332425&fileformat=djvu>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Kukul'nik, N., 1891. Iz vospominaniy N. V. Kukul'nika [Fragments of the memoirs of N.V. Kukolnik]. *Istoricheskiy vestnik* [Historical Bulletin], vol. 45, pp. 79–99. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book483755/#page/84/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Levshin, A., 1885. Dostopamyatnye minuty v moye zhizni. Zapiska [Memorable Moments in my Life. Note]. *Russkiy arkhiv* [Russian Archives], vyp. 8, ss. 494–495. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book408943/#page/494/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Lytyvnova, T. F. and Sichkar O. O., 2011. Yak M. P. Pozen stav «kriposnykom» (do personalistyky Selyans'koyi reformy 1861 r.) [How M. P. Posen was «feudal» (to personal studies for peasant reform of 1861)]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovs'k, issue 9, pp. 53–62 Available at: <<http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/NDP/article/view/124>> (Accessed 06.04.2019) (in Ukrainian).

Milyutina, M. A., 1899. Iz zapisok Marii Aggeevny Milyutinoy [Fragments of notes by Maria Aghgeevna Milyutina]. *Russkaya starina* [Russian antiquity], vol. 97, issue 1, pp. 39–65; issue 2, pp. 265–288; issue 3, pp. 575–601. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398815/#page/45/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Myloradovych, Ye. I., 2002. «Do tebe prykhyl'na, darma, shcho kavalierhard». Lysty Ye. I. Myloradovych do H. O. Myloradovycha [«To you it is favorable, in vain, that cavalry guard.» Letters from Ye. I. Myloradovych to H. O. Myloradovych] (1860–1865). Chernihiv: Chernihivs'ki oberehy; Siveryans'ka dumka (in Ukrainian).

Nikitenko A., 1955. *Dnevnik* [The Diary]. In 3 vols. Leningrad: State Publishing House of Imaginative Literature, vol. 1 (1826–1857). Available at: <https://imwerden.de/pdf/nikitenko_dnevnik_tom1_1826-1857_1955_text.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Pantelev, L. F., 1958. *Vospominaniya* [Memories]. Leningrad: State Publishing House of Imaginative Literature. Available at: <https://imwerden.de/pdf/pantelev_vospominaniya_1958_text.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Pozen, I. P., 1864. *Bumagi po krest'yanskomu delu* [Papers about Peasant Business]. Dresden: Bruno Wienecke. Available at: <<http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/4723-pozen-m-p-bumagi-po-krestyanskomu-delu-dresde-n-1864>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

R., 1897. Na zare krest'yanskoy svobody (materialy dlya kharakteristiki obshchestva) [At the dawn of peasant freedom (materials for characterizing society)]

(1857–1861). *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 92, issue 10, pp. 5–35. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398800/#page/10/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Repina, L., ed., 2010. *Istoriya cherez lichnost'*. *Istoricheskaya biografiya segodnya* [History through Personality. Historical Biography Today]. Moscow: Kvadriga (in Russian).

Semenov-Tyan-Shanskiy, P. P. 1915. *Memuary P. P. Semenova-Tyan-Shanskogo* [Memoirs of P.P. Semenov-Tian-Shansky]. Petrograd, vol. 3 (Epokha osvobozhdeniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshego chlena-eksperta i zavedyvavshego delami Redaktsionnykh Komissiy [The Era of the Liberation of Peasants in Russia (1857–1861) in the Memoirs of a Former Expert Member and Head of the Affairs of the Editorial Commissions]). Available at: <<https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Shcherbinin, M. P., 1876. *Vospominaniya* [Memories]. *Russkiy arkhiv* [Russian Archives]. Moscow, issue 11, pp. 285–314. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book406298/#page/293/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Sidorova, M., Yakushkina, M., 2001. *Pis'ma A. N. Dubel't k muzhu* [A. N. Dubelt's Letters to her Husband]. *Rossiyskiy arkhiv: Istoriya Otechestva v svidetel'stvakh i dokumentakh XVIII–XX vv.* [History of the Fatherland in the Evidence and Documents of the XVIII–XX centuries]. Almanac. Moscow, vol. 11, pp. 78–190. Available at: <https://runivers.ru/new_htmlreader/?book=5603&chapter=83960> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Solov'ev, Ya., 1882. *Zapiski senatora Ya. A. Solov'eva o krest'yanskom dele, 1858–1859 gg.* [Notes by Senator Y. A. Solovyov on Peasant Affairs, 1858–1859]. *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 36, issue 10, pp. 131–154; issue 11, pp. 221–252. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book199532/#page/141/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Zayonchkovskiy, P., 1968. *Otmena krepostnogo prava v Rossii* [The Abolition of Serfdom in Russia]. Moscow: Prosveshchenie (in Russian).

Zisserman, A. L., 1879. *Dvadsat' pyat' let na Kavkaze (1842–1867)* [Twenty-Five Years in the Caucasus (1842–1867)]. 2 parts. Sankt-Peterburg, part 1 (1842–1851). Available at: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=42040506>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

**Громадська та культурна діяльність
родини Мордовських на Катеринославщині
у другій половині XIX – початку XX ст.***

Людмила Лучка

Кандидат історичних наук
ORCID: 0000-0002-1792-2349
Researcher ID: V-3277-2017
Luchka64@i.ua

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – висвітлити внесок катеринославської родини Мордовських у розвиток бібліотечного простору губернії. *Методи дослідження:* системно-структурний, аналітико-синтетичний, компаративний. *Основні результати.* Родина Мордовських залишила помітний слід у культурному та громадському житті Катеринославської губернії. Окремих представників родини, різних за фахом, об'єднувала співпраця з бібліотечними осередками. Життєвий шлях земського діяча, гласного Катеринославської міської думи П. Г. Мордовського був тісно пов'язаний з бібліотечною радою, а його досягнення на ниві бібліотечної справи сприяли підвищенню статусу бібліотек. Досвід роботи та внесок Г. П. Мордовської у розвиток Міської громадської бібліотеки на початку XX ст. був значущим та вагомим, а саме: активна участь у реорганізації бібліотечної справи та її напрямків. П. Ф. Мордовський, відомий своєю плідною діяльністю у Новомосковському товаристві сільських господарів як аграрій, відповідав за фахову бібліотеку та її поповнення наприкінці XIX ст. У цій площині він проявив себе як знаний бібліотекар з питань комплектування та обслуговування літературою членів осередку. *Висновки.* Визначено місце та роль земських і громадських діячів родини Мордовських у культурному просторі краю. Опис життєдіяльності окремих постатей допомагає створити широке краєзнавче коло. *Практичне значення.* Рекомендовано науковцям для поглибленого вивчення історичного та бібліотечного краєзнавства. *Наукова новизна* полягає у виявленні автором раніше недосліджених матеріалів про діяльність окремих особистостей катеринославської інтелігенції. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: бібліотечна справа; бібліотечне краєзнавство.

Надіслана до редколегії 11.06.2019

Прорецензована 21.06.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

**Public and cultural activity of the Mordovsky family
in Yekaterinoslav Region in the second half of the 19th
and in the beginning of the 20th centuries***

Liudmyla Luchka

PhD (History)

ORCID: 0000-0002-1792-2349

Researcher ID: V-3277-2017

Luchka64@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article* is to highlight the contribution of the Mordovsky family to the development of library space of Yekaterinoslav province. *Research methods:* system-structural, analytical-synthetic, comparative. *Main results.* The Mordovsky family left a remarkable trace in cultural and public life of Yekaterinoslav province. Individual representatives of the family, which had different occupations, were united by cooperation with library centers. The life path of a zemstvo leader and a member of Yekaterinoslav Town Duma P. G. Mordovsky was closely connected with the library board, and his achievements in the field of library business contributed to the enhancement of libraries' status. Experience and contribution of G. P. Mordovska to the development of the Town Public Library at the beginning of the 20th century was significant, namely, an active participation in library reorganization. P. F. Mordovsky, an agrarian, known for his productive activity at Novomoskovsk association of village farmers, was responsible for the specialized library and its replenishment at the end of the 19th century. In this field he manifested himself as a professional librarian dealing with issues on the library's replenishment and book loaning to the members of the centre. *Conclusions.* The place and role of zemstvo and public leaders from the Mordovsky family in cultural space of the region are determined. The description of lives of individual members of the Mordovsky family helps create a broad ethnographic circle. *Practical meaning.* It is recommended for scholars for in-depth study of historical and library lore studies. *The scientific novelty* is the discovery by the author of previously unexplored materials about the activities of individual personalities of Yekaterinoslav intelligentsia. *Type of article:* descriptive.

Keywords: Library Business; Library Ethnography.

Received 11.06.2019

Reviewed 21.06.2019

Accepted 31.07.2019

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Відродження історичного шляху Катеринославської губернії сприяє сучасному розвитку національних процесів. Вивчення історії родин та визначення їх ролі у суспільному і культурному житті держави є важливим напрямком сучасних історико-краєзнавчих досліджень. Регіональний документний ресурс містить значний інформаційний потенціал, який допомагає виявити внесок пересічних громадян у розвиток інтелектуального середовища Катеринославщини.

Історіографія. За визначеною тематикою ґрунтовними є розвідки Г. К. Швидько, Т. Ф. Литвинової, І. О. Кочергіна, М. П. Чабана.

Мета дослідження полягає у висвітленні ролі та внеску катеринославської родини Мордовських у розвиток бібліотечної справи губернії.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел та літератури з фонду Дніпровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. у Катеринославі були відомими брати Мордовські: Павло та Феодосій Гнатовичі. Вони були спадковими дворянами Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Поміщик Павло Гнатович Мордовський мав землі на правому березі Дніпра. Брати присвятили своє життя земській справі та громадській діяльності. Значний внесок діячі зробили у розвиток катеринославських закладів та товариств попечительства. Протягом 1893–1897 рр. П. Г. Мордовського обирали гласним Катеринославської міської думи.

З 1889 р., дати відкриття міської громадської бібліотеки у Катеринославі, та до 1906 р. П. Г. Мордовський входив до складу Бібліотечної ради. З 1889 р. по 1901 р. він обіймав посаду секретаря та заступника голови, з 1902 р. по 1906 р. виконував обов'язки Голови бібліотечної ради. За період багаторічної діяльності П. Г. Мордовський вивчав бібліотечну справу і брав постійну участь у вирішенні актуальних питань та назрілих проблем. Ця людина заслуговує на глибоке висвітлення його діяльності на користь культурного розвитку губернії. Наприкінці XIX ст. (1890–1891 рр.) з метою збереження книг Бібліотечна рада піклувалася про дбайливе ставлення до видань. На порядок денний виносилися питання фінансування бібліотеки, а саме: виділення коштів на комплектування фондів (Краткая историческая записка о двадцатилетнем существовании Екатеринославской городской общественной библиотеки, 1915, с. 7–9).

Земські та освітні діячі розуміли значення книг як літературних пам'яток і тому у 1891 р. обговорювали питання щодо відкриття у бібліотеці відділу «місцевих та інших історій» рідкісних видань. Через три роки, у 1894 р., було створено відділ рідкісних книг, який зберігав в одному місці рідкісні та старовинні видання, рукописи з усіх відділів бібліотечного фонду для користування ними у бібліотеці. У 1893 р. члени Бібліотечної ради розглянули скаргу пана Жигачова як читача про кількість виданої додому літератури. Рішення було прийнято відповідно до бібліотечних правил.

У 1893 р. з метою збереження книг та їх повернення до фондів Рада вносить пропозицію про введення гарантійного зобов'язання за підписом бухгалтера організації, де працював читач. Саме П. Г. Мордовський, який брав участь в обговоренні цього питання, виступив за введення читачьких квитків з правом користування книгами без застави та гарантійних листів. Тільки у 1895 р. Рада підтримала ініціативу П. Г. Мордовського щодо системи обслуговування читачів (Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1893 г., с. 10–13). Члени Бібліотечної ради опікувалися й придбанням бібліотечних меблів та інвентарю, зокрема у 1894 р. бібліотека отримала шафи для книг. Під час діяльності П. Г. Мордовського у Бібліотечній раді фонд іноземних видань кількісно зріс. У 1895 р. бібліотека отримала передплачені два видання французькою та німецькою мовами. Таким чином бібліотека реагувала на збільшення мешканців-іноземців, щоб якісно задовольняти їх читачькі потреби (Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1895 г., с. 4–5, 10).

На межі XIX і XX ст. підвищувався попит на періодику. На чергових засіданнях Рада переглядала та доповнювала переліки журналів і газет кількістю їх примірників, необхідних катеринославським читачам (1896 р. – 55 прим.; 13; 1901 р. – 59; 15). Рада доходила суті справи, намагаючись не відкладати обговорення або прийняття рішення на наступні зустрічі. Неприємна ситуація складалася з поверненням книг після читання до бібліотеки. За цих умов була проведена фінансова перевірка коштовних (дорогих за вартістю) книг та укладено новий каталог (Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1898 г., с. 7–8).

Крім того, члени Ради прислухалися до читачьких звернень щодо придбання нових видань, після жвавих обговорень приймалися позитивні рішення. У цих питаннях важливу роль відігравав аналіз відмовлення, який співробітники читальної зали та абонементів готували для ради щорічно. Це допомагало якісно на той час комплектувати фонди. Не залишалися поза увагою ради під керівництвом П. Г. Мордовського

питання псування, крадіжок та збереження книг у читальній залі, а саме: виривання сторінок, ілюстрацій, непристойні написи на сторінках тексту та полях (Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1899 г., с. 12).

Крім вищезазначеного, варто додати, що члени Бібліотечної ради, як прогресивні діячі та фахівці різних галузей, опікувалися умовами праці та статусом бібліотечного працівника. Так, з 1898 р. бібліотекарі отримали право на відпустку. Рада підвищила платню бібліотечному службовцю від 10 крб. до 12 крб. на місяць. У зв'язку з виробничою необхідністю Рада позитивно вирішила питання щодо збільшення штату помічників завідуючої на дві одиниці. У 1905 р. у зв'язку з політичною ситуацією підвищився попит на читання. Читацька аудиторія Миської громадської бібліотеки зростала і вимагала виконання найрізноманітніших запитів. За цих умов відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Бібліотечна рада прийняла рішення про повернення до фондів раніше вилученої літератури.

Голова Бібліотечної ради П. Г. Мордовський помер у 1906 р. Катеринославська міська громадська бібліотека високо оцінила його діяльність за особистий внесок у розвиток бібліотечної справи міста. За роки плідної праці П. Г. Мордовський зарекомендував себе як людина чуйна, відкрита, шанувальник та прихильник виховної ролі книги у суспільстві, ініціатор відкритого доступу читалень широким верствам населення, особливо незаможним мешканцям. Він виступив і домігся скасування платні у читальній залі, що привело до збільшення кількості відвідувачів. Це був важливий позитивний момент у діяльності бібліотеки на початку XX ст., про що свідчить такий факт: після смерті П. Г. Мордовського у 1908 р. Бібліотечна рада запровадила грошову заставу за користування науковою літературою, що призвело на зниження книговидачі зазначених видань.

Як людина порядна, відповідальна, ділова, П. Г. Мордовський сумлінно виконував свої обов'язки. Він відвідував усі засідання, тому знав усі проблеми культурного осередку та був причетним до їх вирішення. У 1906 р. на вшанування пам'яті багаторічного активного діяча П. Г. Мордовського у залі бібліотеки було розміщено портрет, пройшла панахида, під час якої були присутні міський голова, гласні діячі, члени Бібліотечної ради, працівники бібліотеки та мешканці губернії. На 25-річному ювілеї бібліотеки у 1914 р. лунали слова подяки та великої пошани головам бібліотечної ради Г. А. Залюбовському та П. Г. Мордовському (Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1906 г., с. 8–9).

Життя Ганни Павлівни Мордовської тісно пов'язано з Катеринославською міською громадською бібліотекою. Роки її діяльності у бібліотеці охоплюють період з 1903 р. по 1917 р. під керівництвом С. В. Єгорової та У. І. Дикаревої. Її постійними помічницями були К. І. Пчолкіна, М. К. Рубаниста, К. С. Голубовська, А. Ф. Крамаренко (1912 р.). Г. П. Мордовська мала чоловіка – бухгалтера Міського громадського банку, губернського секретаря С. Й. Мордовського, та двох дітей. Родина мешкала у Катеринославі на площі Успенській (сучасна площа Успенська) у будинку Волоцької. На початку ХХ ст. Г. П. Мордовська, виконуючи обов'язки помічниці завідувачки бібліотеки, отримувала заробітну платню у розмірі 360 крб. на рік. (1912 р.).

Цікавим є документ, датований 1914 р., який містить клопотання Г. П. Мордовської до Катеринославського міського громадського управління про призначення їй пенсії чоловіка у зв'язку з його смертю. Отримуючи невелику бібліотечну заробітну платню (480 крб. на рік). Г. П. Мордовська зазначала, що не може фінансово підтримувати свою родину, зокрема виховувати сина й доньку. Управління задовольнило прохання бібліотекарки, призначивши щорічну пенсію у розмірі її окладу (480 крб.) (Известия Екатеринославского городского общественного управления, 1914, с. 72).

За період діяльності Г. П. Мордовської у Міській громадській бібліотеці відбулася реорганізація бібліотечної справи, зокрема введення статистичного звіту та нововведення у складанні каталогів на загальний бібліотечний фонд. З метою зручності обслуговування та контролю за читачами облаштовано робоче місце співробітниці читальної зали. У 1903 р. починають діяти нові *«Правила для посетителей Екатеринославской городской общественной библиотеки»*, затверджені Міською думою 19–21 березня 1903 р., якими Г. П. Мордовська користувалася під час роботи.

У 1907 р. Г. П. Мордовська разом з іншими помічницями вирішували питання повернення до основного фонду вилучених раніше книг та журналів. Відповідно до циркуляру Міністра внутрішніх справ за № 1805 від 8.02.1907 р., було укладено *«Алфавитный каталог»*, до якого вміщено 193 назви книг та 10 періодичних видань. Новий закон про друк закріпив право на користування у публічних бібліотеках, громадських читальних залах та безкоштовних народних читальнях раніше забороненими виданнями. У цей рік копіткою було робота з обліку та обробки приватної бібліотеки Ю. А. Пехотинської, яка подарувала міській громадській бібліотеці цінну колекцію зібраних нею видань за тематикою народної освіти. У 1908 р. Г. П. Мордовська брала участь у складанні додаткового каталогу на основний бібліотечний

фонд у зв'язку з його зростанням (Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки, 1907, с. 3–4).

У 1907–1914 рр. важливим було питання дитячого читання, а саме: структури каталогу, який мав незручності у користуванні. У зв'язку з розширенням видавничого репертуару першорядною була робота зі складання додатків до основного каталогу за 1905–1907 рр. У 1914 р. питання дитячої літератури у бібліотеці знову привернуло увагу, зокрема створення окремого дитячого відділу та відповідного каталогу за віком і темами, але за відсутності фінансів вирішення питання перенесено до кращих часів. Працівники бібліотеки за планом, затвердженим Комісією з дитячого читання, піклувалися про придбання у читальну залу комплекту підвищеного попиту книг та навчальних посібників для учнів (Краткая историческая записка о двадцатилетнем существовании Екатеринославской городской общественной библиотеки, 1914, с. 5–6).

У 1914 р. на прохання містян, з досвіду Харківської публічної бібліотеки, Г. П. Мордовська брала участь у створенні з фондів бібліотеки «українського відділу» з окремим покажчиком. У 1914 р. Катеринославська міська громадська бібліотека скромно і без пафосу відсвяткувала 25-річчя своєї діяльності, на заходах якої був присутній бібліотечний колектив, у тому числі Г. П. Мордовська. До ювілею бібліотека впровадила нові форми обліку фонду, удосконалила процес обслуговування, а саме: книговидавання, та посилила контроль за поверненням видань читачами. На жаль, за відсутності джерел залишається не висвітленою доля Г. П. Мордовської після 1917 р.

Ім'я Петра Феодосійовича Мордовського зустрічається у *«Журнале общих собраний»* Новомосковського товариства сільських господарів (хазяїв) за 1898–1899 рр. П.Ф. Мордовський за походженням дворянин, з родини відомих земських та аграрних діячів другої половини XIX – початку XX ст. Батько – Феодосій Гнатович Мордовський був поміщиком, землевласником, засновником Товариства сільського господарства у Катеринославі, мати – Марія Михайлівна, спадкова дворянка Новомосковського повіту. Петро мав двох братів: Георгія та Михайла. Петро Феодосійович Мордовський був племінником Павла Гнатовича Мордовського. Відомо, що до Катеринослава він мешкав в Уфимській губернії, де працював за фахом (Чабан, М. П., 2016, с. 7).

Товариство сільських господарів було засновано у 1894 р., обов'язки голови виконував М. К. Бахмутов, посаду секретаря обіймав П. М. Сочинський. Членами Товариства були мешканці Новомосковського повіту, які мали земельні ділянки, пасовища, лісові угіддя, П. А. Пчолкін, І. П. Магденко, Ф. Г. Мордовський. П. Ф. Мордовський,

як повітовий агроном, брав активну участь у засіданнях осередку, зокрема у жовтні 1898 р. підготував доповідь *«Об устройстве центрального склада земледельческих орудий при Губернской земской управе»*, яка містила корисну інформацію з агрономічної техніки Катеринославської губернії (Четвертый год деятельности Новомосковского общества сельских хозяев, 11 октября 1898 г. – 11 октября 1899 г., 1899, с. 15–16). Діяч брав участь у дискусіях та обговореннях актуальних для повіту питань, а саме: виписки насіння. Важливими є погляди П. Ф. Мордовського на діяльність земського агронома у повіті. Він виступав за тісну співпрацю агрономів з фаховими товариствами губернії з метою сприяння підвищенню рівня та якості сільського господарства (Джусов, А. Б., 2003, с. 78–80; Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1899, с. 26).

Товариство мало фахову бібліотеку, про яку постійно піклувалося. Свідченням того є звіт секретаря П. М. Сочинського про нові надходження видань від Міністерства землеробства та їх відображення у каталогах бібліотеки (Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1898, с. 14). Осередок підтримував книгообмін фаховою літературою з колегами інших губерній України та Росії, надсилаючи подяки дарувальникам. Вагомий внесок у процес становлення та розвитку бібліотеки зробив П. Ф. Мордовський. Так, на засіданні загальних зборів від 30 квітня 1899 р. діяч порушив питання про стан бібліотеки та запропонував свої послуги щодо її завідування, а саме: відповідати за процес обслуговування книгами членів Товариства. П. Ф. Мордовський виявив ініціативу разом із секретарем товариства П. М. Сочинським привести до ладу бібліотеку та скласти діючий каталог на сформовані фонди (Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1899., с. 29).

На посаді бібліотекаря він підвищену увагу приділяв комплектуванню фонду сучасною спеціальною літературою, що вимагало певних щорічних асигнувань на придбання окремих творів з різних галузей сільського господарства. Рада товариства підтримувала П. Ф. Мордовського у його починаннях, призначивши його відповідальним за складання переліків потрібних книг для ознайомлення на загальних зборах осередку (Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1899, с. 25–27). Як людина широкої ерудиції та обізнаності, П. Ф. Мордовський вивчав вітчизняний та зарубіжний досвід, знайомився з новітніми напрямками розвитку аграрних наук. За умов впровадження нових тех-

нологій у сільське господарство він наполог на отриманні у бібліотеку необхідної за даною тематикою літератури. Так, з його ініціативи у 1899 р. книгозібрання поповнилось значною кількістю брошур «*Об уралите*» (Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1899, с. 28).

Товариство поповнювало фонди цілими колекціями дарованих книг. У червні 1899 р. товариство отримало заяву М. Г. Медяника щодо передавання фахового зібрання м. Петриківки осередку. З метою вирішення цього питання було створено комісію у складі: А. Ф. Куліченко, П. Ф. Мордовський, К. М. Шевякін. П. Ф. Мордовський, як земський діяч, сприяв вирішенню актуальних проблем товариства у земській управі. Так, члени осередку підтримали ідею створення навчальної бібліотеки у Новомосковському ремісничому училищі, яке цього терміново потребувало (Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г., 1899, с. 33).

Завдяки П. Ф. Мордовському маємо звіт про бібліотеку товариства наприкінці XIX ст., що свідчить про певні бібліотечні знання діяча, зокрема з формування бібліотечного фонду. Він усі наявні книги поділив за змістом на 14 відділів. Серед них відокремив періодичні видання, видання земств та фахових товариств, міністерські видання. Бібліотека мала літературу за такими напрямками: тваринництво, птахівництво, бджільництво, ветеринарія, садівництво, рільництво, городництво, лукивництво, шкідники. У 1899 р. бібліотека нараховувала 894 назви, понад 1 тис. томів, передплачувала 14 газет та журналів вартістю 49 крб. 56 коп. («*Деревня*», «*Земледелие*», «*Крестьянское хозяйство*», «*Лесной журнал*», «*Сельскохозяйственный журнал*», «*Хозяин*», «*Хуторянин*» тощо).

П. Ф. Мордовський склав короткі правила користування книгами та журналами, які було затверджено членами товариства. Керуючи бібліотекою, він привертав увагу своїх колег до процесу створення фонду якісної фахової літератури, а саме: придбання окремих кращих творів з різних галузей сільського господарства. Товариство своєчасно реагувало на пропозиції катеринославських мешканців, спрямованих на задоволення читачьких потреб, на що виділялися щорічно асигнування. П. Ф. Мордовський вів книгообмін з понад 40 фаховими товариствами, завдяки цьому фонди містили новітні видання (Четвертый год деятельности Новомосковского общества сельских хозяев, 1899, с. 15–16). Нетривале перебування П. Ф. Мордовського на Катеринославщині (близько року) мало вагомий результат для розвитку бібліотечної справи повіту. Відомо, що у листопаді 1899 р. діяч переїхав до Курська (Чабан, М. П., 2016, с. 7).

Висновки. Дослідження діяльності відомих родин та окремих постатей Катеринославщини має важливе значення у процесах створення цілісної картини культурного розвитку краю та висвітленні невідомих до цього часу фактів, подій, що допомагають визначити місце та роль особистості в історії. На прикладі родини Мордовських, зокрема трьох активних земських та культурних представників, визначено вагомий внесок кожного у розвиток бібліотечної справи краю.

Подяки. Автор висловлює подяку за критичні зауваження та поради співробітникам Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та Дніпровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

Джусов, А. Б., 2003. *История Новомосковска*. Дніпропетровськ: Пороги. *Журналы общих собраний членов Новомосковского общества сельских хозяев, 22 ноября 1898 – 5 сентября 1899 г.* Новомосковск.

Известия Екатеринославского городского общественного управления, 1914, № 2.

Кочергин, І. О., 2015. *Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)*. Монографія. Дніпропетровськ: Герда.

Краткая историческая записка о двадцатилетнем существовании Екатеринославской городской общественной библиотеки, 1915. *Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1914 г.* Екатеринослав.

Литвинова, Т. Ф., 2011. *«Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.* Монографія. Дніпропетровськ: Ліра.

Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1906 г., 1907. Екатеринослав.

Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1907 г., 1908. Екатеринослав.

Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1893 г., 1894. Екатеринослав.

Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1895 г., 1896. Екатеринослав.

Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1898 г., 1901. Екатеринослав.

Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1899 г., 1901. Екатеринослав.

Чабан, М. П., 2016. Міським головою пробував лише 17 днів. *Твій рідний край*, № 49.

Четвертый год деятельности Новомосковского общества сельских хозяев, 11 октября 1898 г. – 11 октября 1899 г., 1899. Новомосковск.

References

Dzhusov, A. B., 2003. *Istoriya Novomoskovska* [*The History of Novomoskovsk*]. Dnipropetrovsk: Porogy.

Zhurnaly obshchikh sobraniy chlenov Novomoskovskogo obshchestva sel'skikh khozyaev, 22 noyabrya 1898 – 5 sentyabrya 1899 g. [*Journals of general meetings of members of Novomoskovsk society of village owners*, November 22, 1898 – September 5, 1899]. Novomoskovsk.

Izvestiya Ekaterinoslavskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniya [*News of Katerinoslav City Public Administration*], 1914, no. 2.

Kocherhyn, I. O., 2015. *Sotsial'na transformatsiya Katerynoslavs'koho dvoryanstva (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.)* [*Social transformation of Yekaterinoslav nobility (second part of the 19th century and the beginning of the 20th centuries)*]. Monograph. Dnipropetrovsk: Gerda.

Kratkaya istoricheskaya zapiska o dvadtsatiletnem sushchestvovanii Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki [A brief historical note on the twenty-year existence of Katerinoslav City Public Library], 1915. *Otchet Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1914 g.* [Katerinoslav City Public Library Report for 1914]. Ekaterinoslav.

Lytynova, T. F., 2011. «*Pomishchyts'ka pravda*». *Dvoryanstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny ta selyans'ke pytannya naprykintsi XVIII – u pershiy polovyni XIX st.* [«*Landlord's Truth*». *The nobility of Left-Bank Ukraine and the peasant question at the end of the 18th century and in the first half of the 19th century*]. Monograph. Dnipropetrovsk: Lira.

Otchet Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1906 g. [Yekaterinoslav City Public Library Report for 1906], 1907. Yekaterinoslav.

Otchet Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1907 g. [Yekaterinoslav City Public Library Report for 1907], 1908. Yekaterinoslav.

Otchet o sostoyanii Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1893 g. [Report on the state of Katerinoslav city public library for 1893], 1894. Ekaterinoslav.

Otchet o sostoyanii Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1895 g. [Report on the state of Katerinoslav city public library for 1895], 1896. Ekaterinoslav.

Otchet o sostoyanii Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1898 g. [Report on the state of Katerinoslav city public library for 1898], 1901. Ekaterinoslav.

Otchet o sostoyanii Ekaterinoslavskoy gorodskoy obshchestvennoy biblioteki za 1899 g. [Report on the state of Katerinoslav city public library for 1899], 1901. Ekaterinoslav.

Chaban, M. P., 2016. *Mis'kym holovoyu probuv lyshe 17 dnyv* [I stayed the city head only 17 days]. *Tvyy ridnyy kray* [Your Native Land], no. 49.

Chetvertyi god deyatel'nosti Novomoskovskogo obshchestva sel'skikh khozyaev, 11 oktyabrya 1898 g. – 11 oktyabrya 1899 g. [The fourth year of Novomoskovsk Society of Village Owners, October 11, 1898 – October 11, 1899], 1899. Novomoskovsk.

**Микола Якович Дахнов (1862–1930):
знакова постать степового лісівництва**

Варфоломій Савчук

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-6324-7567

Researcher ID: C-2266-2018

varfolomey44@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – пошук й узагальнення відомостей про життя і діяльність М. Я. Дахнова та створення найповнішої на сьогодні біографії видатного лісівника України. *Методи дослідження:* аналітико-синтетичний, історико-хронологічний, порівняльно-історичний, логічний, історико-біографічний. *Основні результати та наукова новизна:* вперше в історико-хронологічному контексті розглянуто життєвий і творчий шлях видатного лісівника М. Я. Дахнова, висловлено й обґрунтовано гіпотезу щодо родоводу М. Я. Дахнова. *Практичне значення:* матеріали можуть бути використані при складанні довідників з історії лісівництва в Україні. *Оригінальність* дослідження ґрунтується на широкому колі використаних джерел та їх аналітико-синтетичному опрацюванні. *Тип статті:* описова, дослідницька, науково-біографічна. На підставі проведеного аналізу історіографічних джерел з історії розвитку вітчизняного степового лісівництва визначено предмет дослідження: життєвий і творчий шлях відомого лісівника та садовода Миколи Яковича Дахнова. Введено до наукового обігу маловідомі факти його життєдіяльності. Висловлено гіпотезу щодо того, з якої родини міг походити М. Я. Дахнов. Наведено матеріали про причетність М. Я. Дахнова у молоді роки до протестних дій проти уряду Російської імперії. Розглянуто процес становлення М. Я. Дахнова як знаного фахівця в галузі степового лісівництва та садівництва. На підставі вивчення матеріалів лісівничого з'їзду у Великому Анадолі (1908) обґрунтовано роль М. Я. Дахнова у створенні та практичному втіленні різноманітних типів лісонасадження та методів «виправлення» лісонасаджень. Показано його організаційно-наукову діяльність під час з'їзду 1908 р. у Вели-

кому Анадолі та розглянуто його пропозицію щодо посилення садівничого напрямку в нижчих лісівничих школах. Наведено маловідомі факти з життя і діяльності М. Я. Дахнова після 1919 р., коли він вийшов у відставку. Висловлено припущення, що переїзд до Алушти й вихід у відставку міг бути пов'язаний із сімейними обставинами, викликаними громадянською війною. Звернуто увагу на наявність лакун у біографічних описах життєдіяльності М. Я. Дахнова і необхідність подальшого дослідження його життя і діяльності.

Ключові слова: лісознавство; лісівники; життєдіяльність; степові лісонасадження; Великий Анадоль; садівництво; Алушта.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

Прорецензована 29.06.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Mykola Yakovych Dakhnov (1862–1930): the Symbolic Personality of Steppic Forestry

Varfolomii Savchuk

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: 0000-0002-6324-7567

ResearcherID: C-2266-2018

varfolomey44@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article* is search and generalization of information about M. Ya. Dakhnov's life and activity and creation of the most complete biography of the outstanding forester of Ukraine for today. *Methods of research:* analytical-synthetic, historical-chronological, comparative-historical, logical, historical-biographical. *The main results and scientific novelty:* for the first time in the historical-chronological context the life and creative way of the outstanding forester M. Ya. Dakhnov is being considered. The hypothesis about the M. Ya. Dakhnov's pedigree is expressed and substantiated. *Practical significance:* materials can be used in drawing up handbooks on the history of forestry in Ukraine. *The originality of the research* is based on a wide range of sources used and their analytical and synthetic elaboration. *Type of article:* descriptive, research, scientific and biographical. Based on the analysis of historiographical sources on the history of the development of the national steppe forestry, the subject of research was determined: the life and career of a well-known forester and gardener Mykola Yakovych Dakhnov. The little-known facts of his life activity were introduced into scientific circulation. A hypothesis was expressed about who were the parents (father) M. Ya. Dakhnov. The materials are given that in his youth M. Ya. Dakhnov was involved in protest actions against the government of the Russian Empire. The process of the formation of M. Ya. Dakhnov as a well-known specialist in the field of steppe forestry and gardening is considered. Based on the study of materials of the forestry congress in Great Anadol (1908), the role of M. Ya. Dakhnov in the creation and practical implementation of various types of afforestation and methods of

«remediation» of forest stands was substantiated. His organizational and scientific activities during the 1908 congress in Great Anadol are shown and his proposals on strengthening the gardening direction in lower forest schools are considered. Given the little-known facts from the life and work of M. Ya. Dakhnov after 1919, when he retired, It was suggested that the resignation and relocation to Alushta could be associated with family circumstances caused by the civil war. Attention is drawn to the presence of «white spots» in biographical essays on M. Ya. Dakhnov. It is noted in this regard, the need for further research of his life and work.

Keywords: Forestry; Foresters; Life; Activity; Steppe Afforestation; Great Anadol; Gardening; Alushta.

Received 12.06.2019.

Reviewed 29.06.2019.

Accepted 31.07.2019.

Н. Я. Дахнов
http://www.lesnyk.ru/vek20_9.html

Постановка проблеми. Значну роль у підтримці степового лісорозведення, доведенні його можливостей у XIX – на початку XX ст. відігравали державні заходи, державні лісівництва, громадські організації та ініціативні дії з боку представників передової інтелігенції, що опікувалися лісозбереженням, громадські діячі, які розуміли значимість цього напрямку для суспільного й економічного життя країни.

Огляд лісорозведення на Катеринославщині засвідчує наявність ряду особистостей, імена яких зараз або забуті, або напівзабуті, які зробили вагомий внесок у розвиток степового лісівництва, його пропаганду, доведення його можливостей у засушливому степу тощо. З плином часу багато з цих імен відійшло у небуття, що, на наш погляд, є хибним, хоча б з точки зору відтворення історичної картини розвитку степового лісівництва. Повернення в історію вітчизняного лісівництва, у тому числі й на теренах Катеринославщини, імен тих, хто своєю самовідданою працею багато в чому сприяв утвердженню ідей степового лісівництва, не втрачає свою актуальність й нині.

Теза необхідності збереження в історичній пам'яті подій минулого не нова. Якщо звернутися до публікацій кінця XIX ст. з історії степового лісівництва, то і тоді було чітко розуміння необхідності. Зокрема, коли М. К. Срединський, відомий ботанік-лісівник, віцедиректор корпусу лісничих Міністерства державних маєтностей, розробник технології «живого зеленого захисту», у 1887 р. звернувся до редакції «Лесного журнала» з проханням опублікувати в ньому свою брошуру «Краткий исторический очерк лесоразведения в южно-русских степях», редакція в передмові до статті зазначила, що вона «считает своим долгом поместить на страницах Л. Ж. статью почтенного автора, полную горячей симпатией к лицам, работавшим на поприще, которое долгое время казалось неблагодарным. Следует чаще возстановлять в своей памяти образы безкорыстных тружеников в лесном деле, чтобы не охладеть к нему и не махнуть безнадежно рукою» (Срединский, Н. К., 1887, с. 740).

Історіографія. Існує низка публікацій з історії степового лісівництва, в яких розглянуто різноманітні аспекти його становлення та розвитку. У монографії (Нестеров, В. Г., ред., 1953) розглянуто постаті найвідоміших вітчизняних лісівників XVII–XX ст. Але «фільтри»

відбору постатей були такими, що певна частина тих, хто зробив достатньо значний внесок у вітчизняну лісову справу, не потрапила до книги. Степове лісівництво, яке розвивалося багато в чому на теренах України, має свої знакові постаті, діяльність яких знайшла своє відбиття в низці інших видань (Нестеров, В. Г., ред., 1953; Редько, Г. И., 1994; Фурдичко, О. І. та Бондаренко, В. Д., 2000). Деякі з них на сьогодні більш відомі, деякі напівзабуті або взагалі випали з історії степового лісівництва. Тому першим завданням було виявлення трударів на ниві степового лісівництва і подання короткої інформації про них з метою подальшого більш детального розкриття їх діяльності в цьому сегменті природничих наук.

В останній чверті XIX – на початку XX ст., за даними, виявленими в різноманітних джерелах, на Катеринославщині проживала значна кількість фахівців, які тим чи іншим чином були причетні до діяльності у сфері степового лісівництва. Серед них – І. Я. Акіньєв, І. Г. Герчик, М. Я. Дахнов, І. О. Фамін, С. Ф. Храмов та інші. Автор цієї публікації, дотримуючись такої самої думки, що й члени редколегії «Лесного журнала», попередньо вже звертався до короткої характеристики діяльності деяких з них у своєму повідомленні (Срединский, Н. К., 1887).

Серед низки зазначених імен увагу автора привернула постать Миколи Яковича Дахнова – відомого лісівника та лісознавця, прізвище якого неодноразово зустрічається в публікаціях з розвитку вітчизняного степового лісівництва. Серед них такі видання, як «*Отечественные лесоводы*» (Нестеров, В. Г., ред., 1953), «*Полковник корпуса лесничих*» (Редько, Г. И., 1994) та інші. Згадується ім'я М. Я. Дахнова й у Великій Радянській Енциклопедії. У Вікіпедії про нього є окрема (правда незавершена) стаття. В низці видань з історії розвитку вітчизняного лісівництва та його складової – степового лісівництва – про нього надано відомості різного ступеня інформативності (Крайнев, Д. К., 1949; Крайнев, Д. К., 1955; Редько, Г. И. и Редько, Н. Г., 2003; Редько, Г. И., 2005; Савчук, В. С., 2016; Фурдичко, О. І. та Бондаренко, В. Д., 2000).

В Україні спеціальне дослідження його життя і діяльності відсутнє. Тому, з одного боку, відомо, що він був знаним лісівником, з іншого – присутні лише фрагментарні відомості про нього. Крім того, майже нічого не відомо про його родину.

Метою даного дослідження є пошук й узагальнення відомостей про життя і діяльність М. Я. Дахнова та створення найповнішої на сьогодні біографії видатного лісівника України.

Джерела. Дослідження спирається на виявлений, сформований та опрацьований значний комплекс історичних джерел Для створення

даного науково-біографічного нарису було використано значну кількість різноманітних історичних джерел, серед яких спогади, наукові праці вчених-лісознавців як сучасників М. Я. Дахнова, так і лісознавців сьогодення, матеріали з їздів лісівників, листування тощо.

1. Становлення вченого-лісознавця та садівника. Микола Якович Дахнов – унікальний фахівець-лісівник, який за своє життя не видав жодної друкованої праці з питань лісорозведення, але увійшов в історію степового лісівництва як видатний фахівець у цій галузі, творець одного з базових методів заліснення степу. Ним було накопичено цінний практичний досвід визначення і запровадження різних типів і прийомів лісонасадження і лісовідновлення.

На жаль, коріння родини М. Я. Дахнова й досі не встановлено точно. Архівні матеріали М. Я. Дахнова зберігаються в одному з російських архівів і наразі недосяжні. Враховуючи використані історіографічні та інші джерела викладемо свою версію щодо деяких даних біографії М. Я. Дахнова. Відомо, що він народився в Таврійській губернії, але в якому населеному пункті та хто були його батьки, точно встановити за історіографічними джерелами не вдалося. Але можна висловити деякі, на наш погляд, досить обґрунтовані припущення.

В одній з публікацій повідомлялося, що батьки М. Я. Дахнова були вихідцями з кріпаків, без підтвердження зазначеного будь-якими джерелами або хоча б поясненнями. Можливо, спочатку так і було, але нами знайдено інформативні матеріали, які опосередковано свідчать про те, що його батьком міг бути Яків Якович Дахнов. У 1854 р. у Таврійській губернії (а саме: у Сімферопольському повіті) він вже був управителем одного з поміщицьких маєтків (Сабли) і збереглися його листи до власника маєтку під час Кримської війни (1854–1856) (Давыдов, П. В., 1895).

Надалі колезький асесор Яків Якович Дахнов проживав в Алушті. Мав будинок, який увійшов в історію м. Алушта як «дача Дахнова». Як ми далі побачимо, життя самого М. Я. Дахнова та його родини були у радянські роки пов'язані саме з Алуштою. Отже, можна прийняти як гіпотезу, яка буде підтверджуватися й подальшим викладенням життя М. Я. Дахнова та його родини, що він народився 1862 р. у Криму і був сином колезького асесора Якова Яковича Дахнова.

Микола Дахнов закінчив Мелітопольське реальне училище, яке відкрилося у Мелітополі у 1874 р. Тобто М. Я. Дахнов був одним з перших випускників цього училища. Надалі вчився у Петровській землеробній та лісовій академії (Москва, 1882–1886). В Академії в цей час було відділення лісівництва, яке було ліквідоване у 1889 р. у зв'язку з перейменуванням цього навчального закладу у Петровську

сільськогосподарську академію та прийняттям нового статуту. Від 1871 р. почалося також викладання садівництва та городництва. Опанувавши всі ці науки, М. Я. Дахнов у 1886 р. закінчив академію й отримав диплом вченого лісівника. Є дані, що, навчаючись в академії, він брав участь у студентських сходках на дачі Кондратьєва та був відомий поліції своїми антиурядовими поглядами. За розпорядженням департаменту поліції від 11 березня 1883 р. був підданий негласному нагляду (Дахнов, Николай Яковлевич, 1934).

На той час в академії викладали такі визначні вчені як К. А. Тимірязєв (ботаніка), М. І. Железньов (фізіологія рослин), Р. І. Шредер (садівництво та городництво), М. К. Турський (лісівництво), Ф. К. Арнольд (лісова таксація) та інші. Останні два вчені були енциклопедистами лісової справи і спілкування з ними мабуть і вплинуло на подальшу діяльність М. Г. Дахнова.

Протягом 18 років після закінчення академії М. Я. Дахнов працював помічником лісничого у різних лісівництвах. Спочатку в Криму, потім на тій самій посаді в Азовському лісівництві, продовжив свою діяльність у Верхньодніпровському та Славяносербському лісівництвах Катеринославської губернії.

2. Великоанадольський період життя і діяльності М. Я. Дахнова. Найбільш плідний період життя і діяльності М. Я. Дахнова припадає на час, коли він працював у Великоанадольському лісівництві Катеринославської губернії (1894–1919). Напередодні його нового призначення (восени 1891 р.) у Великому Анадолі відбувся лісівничий з'їзд, на якому зібралися керівники степових культурних лісівництв для розв'язання гострої проблеми: повсюдне всихання лісових насаджень, у тому числі й старих насаджень у Великому Анадолі, закладених ще В. Є. фон Граффом та Л. Г. Барком.

Як зазначав у своїй доповіді на лісівничому з'їзді (Великий Анадоль, 1908) М. Я. Дахнов: *«Тогда на съезде гибель насаждений объяснялась нами, степными лесоводами, главным образом, отсутствием мер ухода за лесонасаждениями и значительным преобладанием чистых насаждений, состоящих большей частью из ильмовых пород, в особенности из вяза, начинающего засыхать в степях уже с 10-летнего возраста»* (Дахнов, Н. Я., 1909, с. 47). Такий процес був характерним і для Великоанадольського лісівництва, де насадження ільмових порід займали 83,6 % загальних лісонасаджень.

Постанова з'їзду лісівників 1891 р., спрямована на подолання встановлених причин всихання лісонасаджень, яка містила конкретні пропозиції необхідних дій, була затверджена міністром державних маєтностей 19 травня 1892 р. за № 55. Саме на ці рішення і спирався

М. Я. Дахнов, коли прийняв під своє керівництво у 1894 р. Великоанадольське лісівництво. Саме тут розгорнулася його плідна діяльність з практичного застосування здобутків наукового лісівництва у тісній співпраці з видатним вченим-лісознавцем Г. М. Висоцьким.

М. Я. Дахнов був не тільки видатним лісівником, але й відомим досвідченим садоводом. У літературі найчастіше пишуть про те, що М. Я. Дахнов після завершення роботи у Великому Анадолі переселився до Алушти, де *«развел образцовый сад с виноградником и за короткий период приобрел широкую популярность среди садоводов и виноделов»* (Дахнов Николай Яковлевич, 1862–1930). В дійсності М. Я. Дахнов виявив себе як досвідчений і відомий садовод ще на початку ХХ ст. А займатися садівництвом почав ще у ХІХ ст. Його сад і виноградник набули офіційного визнання у 1910 р. У цьому році у Катеринославі проводилася Південноросійська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка, на якій були представлені експонати з п'яти губерній (Катеринославська, Полтавська, Харківська, Херсонська і Таврійська) та двох областей (Донська і Кубанська). У сільськогосподарському відділі у підвідділах «Садівництво, плідівництво та городництво» й «Виноградарство» були представлені й сад та виноградник М. Я. Дахнова в Алушті. Повідомлялося, що під сад було відведено 3,5 дес., а під виноградник – 2,75 дес. *«Урожай фруктовъ до 5000 пуд. – винограда 600 пуд. 6 сорт. виногр.»* (Авчинников, А., сост., 1910, с. 90).

У Великоанадольському лісівництві М. Я. Дахнов створив відомий на весь Південь Російської імперії плодовий розсадник, у лісівництві за його ініціативи було вирощено маточний і показовий сади. За прикладом М. Я. Дахнова подібні сади закладалися в інших лісівництвах (Дахнов Николай Яковлевич, 1862–1930).

То ж не дарма у своїй доповіді на лісівничому з'їзді 1908 р. у Великому Анадолі М. Я. Дахнов звернувся до присутніх з пропозицією, спрямованою на розвиток садівництва в південних губерніях: *«Не могу умолчать о необходимости преобразования находящейся в лесничестве низшей лесной школы. Так как в последнее время большое внимание лесным ведомством обращено на закультивирование оврагов и песков, а при закультивировании последних возможна и даже желательна культура садов..., то, по моему мнению, необходимо создать контингент молодых людей для занятия нижних должностей в овражных и песчаных партиях, знакомых не только с лесоводством, но теоретически и практически также с садоводством. Велико-Анадольская низшая лесная школа, находящаяся при лесничестве, в котором имеется большой плодовый декоративный питомник и заложен помоло-*

гический сад, является наиболее подходящим учебным заведением, где бы можно было готовить таких специалистов. Поэтому следовало бы преобразовать эту школу в древоводственную с трёхгодичным курсом с добавлением еще одного преподавателя садоводства и с правом окончивших курс занимать должности лесных кондукторов в означенных партиях» (Дахнов, Н. Я., 1909, с. 62–63). І далі М. Я. Дахнов надав конкретні пропозиції для здійснення цієї ідеї.

Доповіді М. Я. Дахнова, Г. М. Висоцького й ряду інших лісівників та лісознавців на цьому з'їзді, в яких наводилися позитивні приклади використання інших типів лісонасаджень, дискусії серед учасників з'їзду, сприяли тому, що з'їзд ухвалив таке рішення стосовно заліснення нових територій та тих, на яких ліс буде використовуватися: *«Съезд признает целесообразным создавать сложные насаждения древесно-кустарниковых или древесно-теневых типов (последние в более благоприятных условиях произрастания)...*» (Съезд деятелей по степному лесоразведению..., 1909, с. 93).

Крім того, В. Я. Дахнов довів на цьому з'їзді, що запропонований ним метод «виправлення» лісових насаджень є дієвим і корисним. Як результат Комісія з огляду Велико-Анадольського лісівництва запропонувала *«производит» «исправления», то есть делать посевы и посадки недостающих пород, воспитывая их или по способу Н. Я. Дахнова или путем лесосечных вырубок с последующим уходом»* (Съезд деятелей по степному лесоразведению..., 1909, с. 70).

На цьому з'їзді М. Я. Дахнов провів значну організаційну і наукову роботу. Він входив до складу «Бюро з керівництва заняттями з'їзду і вироблення програми їх», проводив екскурсії по різних ділянках Великоанадольського лісівництва, на яких демонстрував результати роботи з заліснення із застосуванням нових методів заліснення та засобів «виправлення» насаджень, виступив з великою доповіддю про напрями роботи у Великоанадольському лісівництві, брав участь у дискусіях. З'їзд висловив також бажання, щоб М. Я. Дахнов склав детальну історію створення Великоанадольського масиву (Съезд деятелей по степному лесоразведению..., 1909).

Лісівничий з'їзд 1908 р. визначено переламним у вітчизняній справі степового лісівництва. Сучасні вчені вважають ці роки, як такі, що входять до II (1877–1940) еколого-біоценологічного етапу розвитку степового лісівництва. «На даному етапі увагу було спрямовано на глибоке вивчення специфіки степової обстановки, дослідження стійкості деревних порід у степу, їх біології, екології і взаємних відносин у тих чи інших сполученнях, вирішувалися питання фітоценологічної і в цілому біоценологічної злагодженості степових лісонасаджень (дере-

но-чагарниковий тип Висоцького, деревно-тіньовий тип Дахнова)» (Горейко, В. А., 2002а, с. 70).

Внесок М. Я. Дахнова у розробку деревно-тіньового методу, прийнятого з'їздом 1908 р. в якості одного з основних при залісенні, був значним і це підтверджується й таким визначним вченим-лісознавцем як Г. М. Висоцький. Останній писав в «Автобіографії» про застосування деревно-чагарникового та деревно-тіньового методів лісонасаджень, що надалі *«особенно после съезда в Велико-Анадолі степных лесоводов в 1908 г., этот тип и родственный ему «древесно-теневой», выработанный частично моим соседом лесничим Н. Я. Дахновым, были широко приняты»* (Высоцкий, Г. Н., 1962, с. 18; Высоцкий, Г. Н., 1925). І далі зазначав, що *«скомбинированные мной «древесно-кустарниковый тип» и мной вместе с Н. Я. Дахновым «древесно-теневой тип» насаждений для степных черноземных почв (более сухих и менее сухих) в настоящее время являются для степных лесонасаждений почти общепринятыми»* (Высоцкий, Г. Н., 1962, с. 32; Высоцкий, Г. Н., 1925).

В деяких публікаціях зазначено, що в Маріупольському дослідному лісівництві, на яке було перейменовано Великоанадольську ділянку, Г. М. Висоцьким *«совместно с лесничим Великоанадольского лесничества Н. Я. Дахновым был выработан древесно-кустарниковый и древесно-теневой типы лесных культур в степях, где главной породой определен дуб. В практике он получил название дубо-кустарникового типа Г. Н. Высоцкого»* (Музей Великоанадольского леса...). У ряді інших праць йде мова про те, що к 1908 р. *«был совершен стратегический прорыв – из опыта и практики предшественников – великоанадольцев выкристаллизовались древесно-кустарниковый тип смешения Г. Н. Высоцкого и древесно-теневой Н. Я. Дахнова, на которых и поныне зиждется все «здание» степного лесоразведения»* (Бородавка, В. А., 2009), або стверджується на підставі праць В. К. Крайнева (Крайнев, Д. К., 1949; Крайнев, Д. К., 1955), що *«лісничий М. Я. Дахнов... виробив деревно-тіньовий тип змішування порід. Створені ним за даним типом насадження збереглися у кв. 75 Великоанадольського масиву. Головні породи – світлолюбні дуб та ясен – були оточені з усіх сторін кленом та липою, тіньовитривалими породами, які ростуть повільніше ніж головні та слугують їм підгоном»* (Кобець, О. В., 2017, с. 17).

В. А. Горейко, зазначає, що *«история степного лесоразведения представляет собой, прежде всего, поиск оптимальных типов культур методом проб и ошибок, на что ушли многие десятилетия. От принятого в свое время в качестве обязательного так называемого*

нормального типа культур с преобладанием ильма и минимальным участием дуба из-за катастрофической гибели их в молодом возрасте впоследствии отказались. Вместо него стали применять однокустарниковый тип, разработанный Г. Н. Висоцким, и древесно-теневой, предложенный лесничим Н. Я. Дахновым. Здесь уже дуб был принят как главная порода» (Горейко, В. А., 2002б).

М. Я. Дахнов 1908 р. на лісівничому з'їзді у Великому Анадолі, доповідаючи про свої досліді, якраз і акцентував увагу на позитивних результатах дослідів, проведених ним, зі змішуванням різних деревних порід, а також чагарників, за різними типами змішування. Причому основною породою було обрано дуб (Дахнов, Н. Я., 1909, с. 46–61).

Сучасні вчені, аналізуючи схеми (або типи) лісонасадження, запропоновані М. Я. Дахновим, зазначають, що «лесничий Великоанадольского лесничества Н. Я. Дахнов предложил следующие типы насаждений: Расстояние между рядами растений равно 70 см. После вырубki в первую очередь клена полевого и ильма насаждение в верхнем ярусе будет состоять только из дуба, клена остролистного, ясеня и липы. Порослевые ильм и клен полевой (после вырубki) образуют подлесок. Расстояние между рядами растений, 1,4 м, в рядах, 0,7 м. Вырубаются клен полевой и липа. Насаждение образуется из ясеня, дуба, клена остролистного с подлеском из клена полевого и липы.

Для древесно-теневых типов насаждений предложены несколько схем (а, б, в) посадок (по Г. Н. Дахнову). Расстояние между деревьями в нечетных рядах. 107 см, в четных. 61 см, расстояние между рядами. 107 см. Вырубается клен полевой. Насаждение состоит из дуба, ясеня и клена остролистного с участием липы во втором ярусе и подлеском из клена полевого.

Эти типы, равно как и другие, близкие к ним, названы Н. Я. Дахновым древесно-теневыми. В них роль кустарника заменяется теневыносливым деревом (липа, клен полевой и др.)» (Горейко, В. А., 2002а, с. 73). Сенс таких схем насадження полягає в тому, що «что главные производительные породы (большей частью дуб и ясеня) перемежаются с породами теневыми, образующими второй ярус древостоя» (Горейко, В. А., 2002а, с. 73).

Теоретичні засади лісонасадження, розроблені Г. М. Висоцьким, були доповнені успішно розробленими М. Я. Дахновим у лісівничій практиці типами деревно-тіньових насаджень. Можна стверджувати, що плідна співпраця тандему Висоцький-Дахнов зумовила розробку таких типів степових лісонасаджень, які на довгі роки стали базовими для степового лісівництва. У своїх дослідженнях М. Я. Дахнов спирався й на той досвід, який був вироблений працями його попередників,

зокрема В. Є. фон Граффа і Л. Г. Барка. М. Я. Дахнов високо цінував внесок В. Є. Граффа у розвиток степового лісівництва, сприяв збереженню пам'яті про нього.

На початку ХХ ст. В. Я. Дахнов, перебуваючи на посаді управляючого Великоанадольським лісівництвом, запропонував і реалізував ідею щодо необхідності заходів із посилення сприйняття пам'ятника фон Граффу, який було поставлено цьому видатному лісівнику у Великому Анадолі. За ініціативи М. Я. Дахнова навколо скромного гранітного обеліску було по колу поставлено 24 кам'яних баби, зібраних з місць посадки деревних насаджень. Як зазначено в (Кобець, О. В., 2017), «вийшло так, що великою кількістю скульптури пам'ятник Граффу перевершує багато інших пам'яток світу» (Кобець, О. В., 2017, с. 134).

3. Алушта. Останні роки життя. У 1919 р. М. Я. Дахнов виходить у відставку. Він працював у Великоанадольському лісівництві майже 26 років. Тобто фактично весь той період, який, за періодизацією Г. М. Висоцького степового лісівництва у Великому Анадолі, містить два важливих етапи: «4 етап (1895–1908 рр.) – період вільної ініціативи, розробки деревно-чагарникового і деревно-тіньового типів культур, виправлення відмираючих насаджень барківського і «нормального» типів; 5 етап (1908–1917 рр.) – лісовпорядкування степових лісів, відновлення насаджень шляхом підсівання жолудів дуба на зрубах» (Горейко, В. А., 2002а), захопивши навіть перші роки 6-го (за додатковою класифікацією Д. К. Крайнева) етапу (1917–1947) – «збільшення об'ємів робіт зі степового лісорозведення, застосування деревно-чагарникового і деревно-тіньового типів культур, а також посівів та посадок дуба чистими рядами» (Горейко, В. А., 2002а).

М. Я. Дахнов після відставки переїздить до Алушти, де він мав, як вже зазначалося вище, будинок, при якому були сад і виноградник промислового значення. Він продовжує свої заняття плодівництвом та виноградарством, вирощує також ампельну полуницю. Цей період найневизначеніший в житті М. Я. Дахнова. Але на це були певні причини, пов'язані, як нам здається, з долею його родини.

За непу його сад і виноградник були місцем, де в скрутні часи люди знаходили собі роботу й могли заробити якісь гроші. У своїй книзі спогадів відомий алуштинський педагог Георгій Петрович Сергєєв писав: *«В черте города находилось много частных садов и виноградников. Я вспоминаю свою работу в саду и на винограднике у Н. Я. Дахнова, который сумел заинтересовать работающих сдельной оплатой труда. Особенно памятливы субботние дни, когда он сам лично рассчитывался с рабочими. Отношение к работе зависело не только*

от сдельной оплаты труда, но и от того обстоятельства, что нелегко было получить работу. И уж если удалось ее получить, то держался за нее всеми четырьмя конечностями, стараясь как можно лучше работать» (Сергеев, Г. П., 2002).

Помер М. Я. Дахнов раптово 10 лютого 1930 р. на станції Джанкой під час виїзду з Криму (Дахнов Николай Яковлевич, 1862–1930).

У селищі Граффське Волноваського району є музей, один з розділів якого складає меморіальний комплекс, присвячений життю і діяльності М. Я. Дахнова (Музей Великоанадольського леса...).

Результати. В даній статті представлені чи не найповніші на сьогодні відомості про життя і діяльність М. Я. Дахнова – видатного вітчизняного вченого-лісівника та садовода, ім'я якого увійшло в історію лісівництва, в першу чергу степового. Незважаючи на визнання його заслуг, фактично відсутня достатньо повна біографія цього видатного лісознавця, практичні здобутки якого в галузі лісівництва є підґрунтям сучасного степового лісівництва. Зроблена спроба створення якомога повного й хронологічно послідовного біографічного нарису про життя і діяльність М. Я. Дахнова, з одного боку, дозволяє більш детально представити його життєвий шлях, з іншого – безумовно, приводить до висновку про необхідність подальшого його вивчення. Певні проміжки життєвого шляху М. Я. Дахнова так і залишаються не дуже відомими, мало що відомо про його родину та її долю. Попереду нові дослідження, які повинні надати можливість створення цілісного біографічного портрета відомого вченого-лісівника.

Бібліографічні посилання

Авчинников, А., сост., 1910. *Путеводитель и каталог Южно-Русской областной выставки, устроенной Екатеринославским Губернским Земством в г. Екатеринославе с 1-го июля по 25-е сентября 1910 года*. Екатеринослав, с. 88, 90. Доступно: <<https://www.libr.dp.ua/fullkr/index.php?pbp=491>> (дата доступа: 05.06.2019)

Бородавка, В. А., 2009. Основные этапы степного лесоразведения в Донецком крае. *Проблеми та перспективи сучасного степового лісорозведення на Південному сході України*. Зірник наукових праць. Донецьк: Технопарк, с. 29–51.

Высоцкий, Г. Н., 1925. Возможно ли надёжное лесоразведение в степи? *Лесовод*. Москва, 1925. № 3, с. 25–30. Доступно: <<https://www.booksite.ru/rusles/data/vozmozhno.pdf>> (дата доступа: 05.06.2019); № 5, с. 23–27; № 12, с. 25–39.

Высоцкий, Г. Н., 1962. Георгий Николаевич Высоцкий и его труды (Автобиография). В: Высоцкий, Г. Н., 1962. *Избранные сочинения*. В 2 т. Москва: Издательство Академии наук СССР, т. 1 (Работы в Велико-Анадолё), с. 11–32.

Доступно: <<https://www.booksite.ru/fulltext/rusles/visock/index.htm>> (дата доступа: 05.06.2019).

Горейко, В. А., 2002а. Степове лісорозведення до нового тисячоліття (науково-історичний огляд). *Екологія та ноосферологія*, т. 13, № 1-2, с. 67–79. Доступно: <http://www.uenj.cv.ua/13_tom-1_2/13_tom-1_2.htm> (дата доступа: 05.06.2019).

Горейко, В. А., 2002б. Типы культур дуба в степной зоне Украины. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Біологія. Екологія*, т. 10, № 2, с. 216–219. Доступно: <<http://www.stattionline.org.ua/biolog/47/5403-tipy-kultur-duba-v-stepnoj-zone-ukrainy.html>> (дата доступа: 05.06.2019)

Давыдов, П. В., 1895. Письма управляющего именем Сабли Симферопольского уезда Якова Дахнова, писанные во время войны 1854 – 1856 гг. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, т. 22, с. 118–125. Доступно: <http://www.library.chersonesos.org/showtome.php?tome_code=23§ion_code=1> (дата доступа: 05.06.2019)

Дахнов Николай Яковлевич (1862–1930). *Жизнеописание выдающихся деятелей лесного хозяйства России. Век двадцатый*. Доступно: <http://www.lesnyk.ru/vek20_11.html#20_17> (дата доступа: 05.06.2019).

Дахнов, Н. Я., 1909. Записка о направлении хозяйства в Великоанадольском лесничестве. *Труды по лесному опытному делу в России*. Санкт-Петербург, вып. 15, с. 46 – 63.

Дахнов, Николай Яковлевич, 1934. В: Кантор, Р. М., Любомиров, П. Г., Шилов, А. А., Кушева, Е. Н., сост., 1934. *Деятели революционного движения в России*. Биобиблиографический словарь. Москва: Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев, т. 3 (Восьмидесятые годы), вып. 2 (Г–З), столбец 1087. Доступно: <<http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/4171-t-3-vosmidesyatye-gody-vyp-2-g-z-sostavlen-r-m-kantorom-p-g-lyubomirovym-a-a-shilovym-e-n-kushevoy-1934-stb-691-1580-fot#mode/inspect/page/207/zoom/5>> (дата доступа: 05.06.2019).

Зыков, И., 1966. *Три аксиомы* Москва: Молодая гвардия.

Кобець, О. В., 2017. *Особливості стану, росту і формування дубових насаджень Великоанадольського лісового масиву*: дис. ... канд. с.-г. наук: 06.03.03. Харків.

Крайнев, Д. К., 1949. *Столетний опыт степного лесоразведения в Велико-Анадолі*. Москва; Ленинград: Гослесбумиздат.

Крайнев, Д. К., 1955. Краткий исторический очерк Велико-Анадольского леса. *Велико-Анадольский лес*. Харьков: Изд-во Харьков. гос. ун-та, с. 11–22.

Музей Великоанадольского леса в поселке Комсомольское Волновашского района Донецкой области. *Донбасс информационный – путеводитель по Донецкой области*. Доступно: <<https://donbass-info.com/content/view/2738/2745/>> (дата доступа: 05.06.2019).

Нестеров, В. Г., ред., 1953. *Отечественные лесоводы*. Сборник статей. Москва; Ленинград: Гослесбумиздат. Доступно: <<https://www.booksite.ru/fulltext/rusles/otechestv/text.pdf>> (дата доступа: 05.06.2019).

Редько, Г. И. и Редько, Н. Г., 2003. *Лесное хозяйство России в жизнеописании его выдающихся деятелей*. Биографический справочник. Москва: МГУЛ.

Редько, Г. И., 1994. *Полковник корпуса лесничих*. Киев: Минлесхоз.

Редько, Г. И., 2005. *Очерки по истории лесокультурного дела в Украине*. Житомир: Полісся.

Савчук, В. С., 2016. Лісівники Катеринослава в історії лісівництва в Україні. В: Гріффен, Л. О., відп. ред., 2016. *Актуальні питання історії науки і техніки*. Матеріали 15-ї Всеукраїнської конференції. Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2016 р. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, с. 222–225. Доступно: <<https://stepscenter.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/Mat.-konf.-15.pdf>> (дата доступа: 05.06.2019).

Сергеев, Г. П., 2002. *Алушта. Начало XX века*. Симферополь: Таврия.

Срединский, Н. К., 1887. Краткий исторический очерк лесоразведения в южнорусских степях. *Лесной журнал*. Санкт-Петербург, вып. 6, с. 740–753.

Съезд деятелей по степному лесоразведению, состоявшийся 4-6 сентября 1908 г. в Велико-Анадольском лесничестве Екатеринославской губернии, 1909. *Труды по лесному опытному делу в России*. Санкт-Петербург, вып. 15.

Фурдичко, О. І. та Бондаренко, В. Д., 2000. *Першопостаті українського лісівництва. Нариси до лісової історії*. Львів: БАТ «Біблос».

References

Avchinnikov, A., compiler, 1910. *Putevoditel' i katalog Yuzhno-Russkoy oblastnoy vystavki, ustroennoy Ekaterinoslavskim Gubernskim Zemstvom v g. Ekaterinoslave s 1-go iyulya po 25-e sentyabrya 1910 goda* [Guide and catalog of the South Russian Regional Exhibition, organized by the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo in Yekaterinoslav from July 1 to September 25, 1910]. Ekaterinoslav, pp. 88, 90. Available at: <<https://www.lib.dp.ua/fullkr/index.php?pbp=491>> (Accessed 05.06.2019)

Borodavka, V. A., 2009. Osnovnye etapy stepnogo lesorazvedeniya v Donetskom krae [The main stages of steppe afforestation in the Donetsk region]. *Problemy ta perspektivy suchasnoho stepovoho lisorozvedennia na Pivdennomu skhodi Ukrainy* [Problems and perspectives of modern steppe forests in the Southeast of Ukraine]. A collection of scientific works.. Donetsk: Tekhnopak, pp. 29–51.

Vysotskiy, G. N., 1925. Vozmozhno li nadezhnoe lesorazvedenie v stepi? [Is it possible reliable forestation in the steppe?]. *Lesovod* [Forester]. Moscow, 1925. no. 3, pp. 25–30. Available at: <<https://www.booksite.ru/rusles/data/vozmozhno.pdf>> (Accessed 05.06.2019); no. 5, pp. 23–27; no. 12, pp. 25–39.

Vysotskiy, G. N., 1962. Georgiy Nikolaevich Vysotskiy i ego trudy (Avtobiografiya) [George N. Vysotsky and his works (Autobiography)]. In: Vysotskiy, G. N., 1962. *Izbrannye sochineniya* [Selected Works]. In 2 vols. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR., vol. 1 (Raboty v Veliko-Anadole [Works in Veliko Anadol]), pp. 11–32. Available at: <<https://www.booksite.ru/fulltext/rusles/visock/index.htm>> (Accessed 05.06.2019).

Goreyko, V. A., 2002a. Stepove lisorozvedennya do novoho tysyacholittya (naukovo-istorychnyy ohlyad) [Steppe Forest Growing for New Millenium (Scientific-Historical Essay)]. *Ecology and Noospherology*, vol. 13, no. 1-2, pp. 67–79. Available at: <http://www.uenj.cv.ua/13_tom-1_2/13_tom-1_2.htm> (Accessed 05.06.2019).

Goreyko, V. A., 2002b. Tipy kul'tur duba v stepnoy zone Ukraine [Types of oak cultures in the steppe zone of Ukraine]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ Biologiâ, ekologiâ* [Visnyk of Dnipropetrovsk University. Biology, ecology], vol. 10, no. 2, pp. 216–219. Available at: <<http://www.stattionline.org.ua/biolog/47/5403-tipy-kultur-duba-v-stepnoj-zone-ukrainy.html>> (Accessed 05.06.2019).

Davydov, P. V., 1895. Pis'ma upravlyayushchego imeniem Sably Simferopol'skogo uezla Yakova Dakhnova, pisannyya vo vremya voyny 1854–1856 gg [Letters of the manager of the estate of Sably Simferopol left by Yakov Dakhnov, written during the war of 1854-1856]. *Izvestiya Tavricheskey uchenoy arkhivnoy komissii* [News of the Taurida Scientific Archival Commission], vol. 22, pp. 118–125. Available at: <http://www.library.chersonesos.org/showtome.php?tome_code=23§ion_code=1> (Accessed 05.06.2019)

Dakhnov Nikolay Yakovlevich (1862–1930). *Zhizneopisanie vydayushchikhsya deyateley lesnogo khozyaystva Rossii. Vek dvadtsaty* [Biography of outstanding figures of forestry in Russia. The 20th century]. Available at: <http://www.lesnyk.ru/vek20_11.html#20_17> (Accessed 05.06.2019).

Dakhnov, N. Ya., 1909. Zapiska o napravlenii khozyaystva v Velikoanadol'skom lesnichestve [A Note on the direction of farming in Velikoanadolsky forestry]. *Trudy po lesnomu opytному delu v Rossii* [Proceedings on forestry experimental work in Russia]. St.Peterburg, vol. 15, pp. 46 – 63.

Dakhnov, Nikolay Yakovlevich, 1934. In: Kantor, R. M., Lyubomirov, P. G., Shilov, A. A., Kusheva, E. N., compilers, 1934. *Deyateli revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii* [Figures of the revolutionary movement in Russia]. The Bibliographical Dictionary. Moscow: Vsesoyuznoe obshchestvo politicheskikh katorzhan i ssyl'no-poselentsev, vol. 3, issue 2, column 1087. Available at: <<http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/4171-t-3-vosmidesyatye-gody-vyp-2-g-z-sostavlen-r-m-kantorom-p-g-lyubomirovym-a-a-shilovym-e-n-kushevoy-1934-stb-691-1580-fot#mode/inspect/page/207/zoom/5>> (Accessed 05.06.2019).

Zykov, I., 1966. *Tri aksiomy* [Three axioms] Moscow: Molodaya gvardiya.

Kobets, O. V., 2017. *Osoblyvosti stanu, rostu i formuvannya dubovykh nasadzen' Velykoanadol's'koho lisovoho masyvu* [Features of the state, growth and formation of oak plantations of Velykanadolsky forest massif]. Abstract of PhD dissertation. Kharkiv.

Kraynev, D. K., 1949. *Stoletniy opyt stepnogo lesorazvedeniya v Veliko-Anadole* [Hundred years of experience of steppe afforestation in Veliko-Anadol]. Moscow; Leningrad: Goslesbumizdat.

Kraynev, D. K., 1955. *Kratkiy istoricheskiy ocherk Veliko-Anadol'skogo lesa. Veliko-Anadol'skiy les* [A brief historical sketch of the Great Anadol forest. Great Anadol'sky forest]. Khar'kov: Kharkiv State University Publishing House, pp. 11–22.

Muзей Velikoanadol'skogo lesa v poselke Komsomol'skoe Volnovakhs'kogo rayona Donetskoy oblasti [Museum of the Velikoanadolsky Forest in the village of Komsomolskoye, Volnovakhs'ky District]. *Donbass informatsionnyy – putevoditel' po Donetskoy oblasti* [Donbass information - a guide to the Donetsk region]. Available at: <<https://donbass-info.com/content/view/2738/2745/>> (Accessed 05.06.2019).

Nesterov, V. G., ed., 1953. *Otechestvennye lesovody* [Domestic foresters]. Collection of articles. Moscow; Leningrad: Goslesbumizdat. Available at: <<https://www.booksite.ru/fulltext/rusles/otechestv/text.pdf>> (Accessed 05.06.2019).

Redko, G. I. and Redko, N. G., 2003. *Lesnoe khozyaystvo Rossii v zhizneopisanii ego vydayushchikhsya deyateley* [Forestry of Russia in the biography of its outstanding figures]. Biograficheskiy spravochnik. M.: MGUL.

Redko, G. I., 1994. *Polkovnik korpusa lesnichikh* [Colonel Corps Foresters]. Kiev: Minleskhoz.

Redko, G. I., 2005. *Ocherki po istorii lesokul'turnogo dela v Ukraine* [Essays on the history of silvicultural affairs in Ukraine]. Zhytomyr: Polissya.

Savchuk, V. S., 2016. Lisivnyky Katerynoslava v istoriyi lisivnytstva v Ukrayini [Foresters of Katerynoslav in the history of forestry in Ukraine]. In: Hriffen, L. O., ed. in chief, 2016. *Aktual'ni pytannya istoriyi nauky i tekhniky* [Topical Issues in the History of Science and Technology]. Proceedings of the 15th All-Ukrainian Conference. Kyiv, September 29 - October 1, 2016 Kiev: NAS of Ukraine Memorial Center and UTOPIK, pp. 222–225. Available at: <<https://stepscenter.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/Mat.-konf.-15.pdf>> (Accessed 05.06.2019).

Sergeev, G. P., 2002. *Alushta. Nachalo XX veka* [Alushta. The beginning of the 20th century]. Simferopol: Tavriya.

Sredinskiy, N. K., 1887. *Kratkiy istoricheskiy ocherk lesorazvedeniya v yuzhnorusskikh stepyakh* [A brief historical sketch of forest cultivation in the southern Russian steppes]. *Lesnoy zhurnal* [Forest magazine]. St.Petersburg, no. 6, pp. 740–753.

S'ezd deyateley po stepnomu lesorazvedeniyu, sostoyavshiysya 4-6 sentyabrya 1908 g. v Veliko-Anadol'skom lesnichestve Ekaterinoslavskoy gubernii [The congress of doers on steppe afforestation, held on September 4-6, 1908 in the Veliko-Anadolsky forestry of the Yekaterinoslav province], 1909. *Trudy po lesnomu opytному delu v Rossii* [Proceedings on forest experimental work in Russia]. St.Petersburg, issue 15.

Furdychko, O. I. and Bondarenko, V. D., 2000. *Pershopostati ukraïyns'koho lisivnytstva. Narysy do lisovoyi istoriyi* [First-figures of Ukrainian Forestry: Essays for Forest History]. Lviv: VAT «Bibl'os».

**Просопографічна база даних
«Жертви Голодомору 1932–1933 рр.
на Дніпропетровщині»:
теоретико-методологічний та технологічний аспекти***

Юрій Святець

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0001-6916-3033

Researcher ID: C-7714-2016

yurysvyatets@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – репрезентувати ідею поіменної бази даних щодо жертв Голодомору 1932–1933 рр. й наукові перспективи її застосування в історичних дослідженнях. *Методи дослідження:* логіко-лінгвістичний, компаративний, системно-структурний; технології баз даних. *Основні результати:* висвітлено теоретико-методологічні та технологіко-методичні засади проектування релятивної бази просопографічних даних жертв Дніпропетровської області в роки Голодомору; позначено основні напрями її використання для вивчення соціальних та демографічних наслідків надсмертності населення регіону. *Практичне значення:* викладений досвід формування бази даних можна поширити на дані інших регіонів України; використання системи керування базами даних дозволить здійснювати релевантний пошук даних за різними критеріями (віком, статтю, соціальним походженням, етнічною приналежністю, причинами смерті); базу даних можна застосовувати як фактичний матеріал в генеалогічних дослідженнях. *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду проектування релевантних баз даних; розроблено авторську концептуальну модель бази просопографічних даних з урахуванням специфіки джерельної бази проблеми. *Наукова новизна:* вперше запропоновано концептуальну модель та практичну реалізацію просопографічної бази жертв Голодомору 1932–1933 рр. за даними архівних та опублікованих джерел. *Тип статті:* аналітико-прикладна.

Ключові слова: джерело-орієнтований підхід; моделі даних; історична інформатика; цифрова історія; історія України; терор голодом.

Надійшла до редколегії 04.06.2019

Прорецензовано 12.07.2019

Рекомендовано до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

**Prosopographic Database
«Victims of the Holodomor of 1932–1933
in Dnipropetrovsk Region»:
Theoretical, Methodological and Technological Aspects***

Yurii Sviatets

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0001-6916-3033
Researcher ID: C-7714-2016
yurysvyatets@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim* of the article is to represent the idea of a roll-call database about the victims of the 1932-1933 Holodomor and the scientific perspectives of its use in historical research. *Research methods:* logical-linguistic, comparative, system-structural; database technology. *The main results:* the article highlights the theoretical, methodological and technological principles of projecting a relational database of prosopographic data of victims of the Dnipropetrovsk region during the Holodomor; the main directions of its use for studying social and demographic consequences of the mortality of the population of the region are indicated. *Practical importance:* the experience of forming a database can be extended to data from other regions of Ukraine; the use of a database management system will allow relevant search of data by different criteria (age, gender, social origin, ethnicity, causes of death); the database can be used as factual material in genealogical research. *Originality:* generalized experience of designing relevant databases; the author's conceptual model of the prosopographic database was developed taking into account the specificity of the source database of the problem. *Scientific novelty:* the conceptual model and practical implementation of the prosopographic database about victims of the 1932-1933 Holodomor according to archival and published sources were first proposed. *Article type:* analytical-applied.

Keywords: Source-oriented Principle; Data Models; Historical Informatics; Digital History; History of Ukraine; Hunger Terror.

Received 04.06.2019

Reviewed 12.07.2019

Accepted 29 .07.2019

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 «Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)».*

Постановка проблеми. Тема демографічних втрат українського населення в результаті Голодоморів (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), що стали ганебним історичним фактом комуністичного режиму радянської держави, зберігає свою актуальність, оскільки це була цілеспрямована цинічна політика, спрямована на зміну етнічної конфігурації українських теренів, а отже на придушення суспільного опору українців. Ця політика мала комплексну конструкцію – від безпосереднього тимчасового пограбування селян державою силою зброї (продзагони з надзвичайними повноваженнями) до перспективного постійного володіння й безроздільного використання ресурсів і територій України без ризиків суспільної непокори й спротиву тубільного населення. Перевірену тактику боротьби з непокірним народом у формі терору голодом більшовицький режим застосовував кількаразово не рахуючи число загублених життів не тільки реального покоління, а й потенційного прийдешнього. За вказівкою й всіляким схваленням компартійного керівництва, яке, певен, усвідомлювало злочинний зміст своєї такої діяльності, представники радянського режиму вдавалися не просто до заперечення самих Голодоморів, а й за допомогою карально-репресивних органів переслідували за саме поминання жертв голодної смерті. Це виявлялося як у забороні доступу до документів, в яких були зафіксовані дані про загиблих, так і у відвертій фальсифікації самих документів, у яких цинічно зазначали яку завгодно причину смерті, лише не голодне виснаження. Проте, певно не будучи добре обізнаними із законами демографії, відповідальні за організацію масового голоду (тобто геноциду) не могли ліквідувати закони «безпричинної» надсмертності населення України, які можна побачити на таких демографічних візуалізаціях як віково-статеві піраміди.

Демографічні висновки спираються на індивідуальні дані окремих осіб, кожна з яких мала свою біографію, свою долю, свої сподівання на майбутнє. Українські історики в роки незалежної України розпочали грандіозну роботу по складанню мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр. Значний масив імен опубліковано у виданні Українського інституту національної пам'яті України «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яке складається з 17 обласних, одного по м. Києву та одного загальноукраїнського тому. Але наклад таких об'ємних томів великого формату не перевищує 3 тис. примірників. Тому доступ до даних національного мартирологу все ще малодоступний для української громадськості. Певною мірою цю проблему можна подолати створенням спеціальної автоматизованої інформаційно-пошукової або інформаційно-аналітичної системи на основі релятивної бази даних про загиблих у роки

Голодомору 1932–1933 рр., спроектованої на даних «Національної книги пам'яті...».

Мета статті – репрезентувати ідею поіменної бази даних щодо жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області й наукові перспективи її застосування в історичних дослідженнях.

Історіографія питання. В Україні останнім часом тема просопографії набула неабиякої наукової популярності. За останні майже два десятиліття захищено принаймні 23 кандидатські та 4 докторські дисертації, автори яких прямо в назві (9 дисертацій), або в анотації автореферату вказували на застосування просопографічних методів або визначали своє дослідження як просопографічне. В різних наукових збірках та журналах України від 2007 до 2018 р. опубліковано щонайменше 19 статей, в назвах яких наявний прикметник «просопографічний» або присутнє поняття «колективна біографія». Ще 6 статей також можна віднести до жанру просопографічних. Можна назвати щонайменше чотирьох авторів (Белінська, Л. С., 2015; Преловська, І. М., 2013; Світленко, С. І., 2007; Ясь, О., 2016), в чиїх одноосібних монографіях задекларовано сюжети просопографічної тематики. Надруковано також просопографічний довідник «Євреї Білої Церкви (середина XIX – початок XX ст.)» (Чернецький, Є., уклад., 2018). Проте в жодному з цих творів не йдеться про сучасні інформаційні технології просопографічних досліджень, якими в зарубіжній історіографії вважають технології баз даних.

У зарубіжній історичній науці нагромаджено чималий досвід просопографічних досліджень та проектування баз даних.

У 1995–1996 навчальному році започатковано довгостроковий спільний проект архіву Карлового університету та Інституту історії Чехії філософського факультету Карлового університету «Просопографія Празького університету XIV–XX століть: колективні біографії студентів, випускників та співробітників Празького університету», метою якого є створення комп'ютеризованої бази даних репрезентативної вибірки членів університету означеного періоду і подальший її аналіз за профілями соціальної та культурної історії (Project Prosopography of the Prague University of Law).

На кафедрі класики та на кафедрі цифрових гуманітарних наук Королівського Коледжу в Лондоні під керівництвом професора Генріка Моуріцена (*Henrik Mouritsen*) та доктора Меггі Робб (*Maggie Robb*) здійснено проект «Цифрова просопографія Римської республіки». Основна мета проекту – сприяти просопографічному дослідженню еліти Римської республіки, її структури, масштабу та змін складу в часі. З цією метою було створено вичерпну базу даних усіх відомих

членів римського суспільства верхніх верств, яка об'єднує інформацію про індивідуальну кар'єру, службові посади, особистий статус, дати життя та сімейні стосунки (Digital Prosopography of the Roman Republic...).

Єрусалимський просопографічний проект, започаткований близько 2003 р. професором Майклом Лекером з Єврейського університету, став одним із піонерів у галузі цифрових гуманітарних наук в Ізраїлі. Лекер групував різних людей різних дисциплін і створив першу в Ізраїлі просопографічну релятивну базу даних, що доступна через Інтернет, спочатку була сформована для запису людей, що діють у ранній ісламській адміністрації (Database, n.d.). Професор Ігал Броннер з Єврейського університету в Єрусалимі очолює цифровий гуманітарний проект PANDiT з унікальним та амбітним завданням створити просопографічну базу даних індійських текстів як інтерактивне веб-сховище. Метою проекту PANDiT розробники називають накопичення, зберігання та обмін достовірними даними про твори, людей, місця, установи та рукописи з домодерної Південної Азії (PANDiT...).

У Школі східних та африканських студій Лондонського університету здійснено проект, метою якого є дослідження стосунків між мешканцями Джайна та мирянами шляхом інтеграції та аналізу раніше непоеднаних доказів з різних біобібліографічних джерел на 30–90 тис. джайнських жєбраків, книжників та спонсорів від середньовічних часів і пізніше. Створена просопографічна база даних відкритого типу надає неабиякі відомості для соціально-історичного аналізу монастирських мереж і меценатства, а також для досліджень з історії та культури Джайна (Jaina-Prosopography...).

У 2012 р. в університеті Оксфорда К. С. Б. Кіц-Роан (K. S. B. Keats-Rohan) розпочала роботу над створенням онлайн-просопографії на основі біографічного реєстру про англійських католицьких монахинь у вигнанні (1600–1800) у формі бази даних *Family Historian* (Gregory, L., 2017).

Іншим прикладом просопографічної онлайн бази даних можна назвати проект *Prosobab* щодо Вавилону (620–330 до н.е.), в якій зосереджено інформацію про людей, які жили в південній Месопотамії під правлінням Персії (539–330 рр. до Р. Х.) та у попередній період Нео-Вавилонської імперії. Окрім особистих даних, *Prosobab* збирає інформацію про тексти та архіви, в яких є записи про конкретних осіб (Waerzeggers, C., 2019).

На кафедрі мов та культур факультету мистецтв та філософії університету Гента від 2016 р. виконують Проект просопографії «Мамлюк», метою якого є створення бази даних цифрових гуманітарних

наук із відкритим доступом для вивчення елітних соціальних груп, мереж та соціально-культурної практики в пізньосередньовічному сиро-єгипетському султанаті Мамлюків (XIII–XV ст.) (MPP. Mamluk prosopography project...).

Ця невелика вибірка проектів зі створення різноманітних історичних просопографічних баз даних засвідчує актуальність цієї теми в сучасній гуманітарній науці Європи та світу. З огляду на цей факт, а також на моральну важливість наукової проблеми більшовицького терору голодом в Україні, вважаю завдання розроблення та інформаційного наповнення бази даних «Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині» неабияк актуальним.

Викладення матеріалу. Проектування бази даних (БД) жертв Голодомору 1932–1933 рр. має завданням, по-перше, сформувати систему для надійного й зручного зберігання даних; по-друге, створення цифрової резервної копії такого історичного джерела як «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (Бородін, С. І., гол. ред., 2008) на засадах відкритості для поповнення просопографічними даними з інших документів; по-третє, забезпечити комфортний та оперативний пошук релевантних даних за різноманітними запитами користувача; по-четверте, акумулювати дані для подальшого просопографічного або демографічного дослідження. Ці аспекти доцільно враховувати на передпроектній стадії вивчення предметної сфери дослідження, під час якої зазвичай визначаються з головними інформаційними блоками майбутньої бази даних та обирають модель даних.

Аналіз «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» дає уявлення про можливі блоки даних (рис. 1).

Цілком очевидно, що основним інформаційним модулем має бути список осіб, що пішли з життя в роки Голодомору. Оскільки ці особи на момент загибелі мешкали в певних населених пунктах, то відповідно другим інформаційним блоком логічно виокремити список місць проживання. Третім блоком мають стати відомості про документи, в яких зафіксовано дані щодо жертв Голодомору. Отже, загальна схема створюваної бази даних на передпроектній стадії має вигляд графа з трьома вершинами (рис. 2).

НАЦІОНАЛЬНА **КНИГА ПАМ'ЯТІ** ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Васильківський район

Район утворений у 1923 році. У період 1930–1932 років у ряді сіл (Дмитрівка, Миколаївка тощо) мали місце виступи проти здійснюваної політики. Голова райвиконкому Манжелій у 1932 році орієнтував керівників господарств на показ обкому занижених від реальних обсягів даних по врожаю, щоб частку зерна залишити селянам. За це він був знятий з посади, виключений з партії та відданий до суду. План хлібоздачі 1932 року не було виконано. На "чорну дошку" було занесено 3 населених пункти: с. Царицин Кут, с. Маломихайлівка, колгосп ім. Чубаря (ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 5, 9).

Аврамівська сільрада
Ф.Р-6508, оп. 30,
спр. 57, 63

Безвесільна Клавдія Іванівна,
8 міс., українка, 1932 р., запалення
легенів

Безвесільний Іван Свиридонович,
33 р., селянин, українець, 1933 р.,
причина смерті не вказана

Бондаренко Михайло Минович,
3 р., українець, 1932 р., причина смер-
ті не вказана

Бунчук Віталій Артемович, 1 р., ук-
раїнець, 1932 р., запалення легенів

Вишняк Анатолій Гнатович, 3 р., ук-
раїнець, 1932 р., запалення легенів

Кулібаба Анатолій Семенович, 1 р.,
1932 р., запалення легенів

Ландар Ніна Василівна, 3 міс., мати
селянка, українка, 1933 р., причина
смерті не вказана

Мищенко Яків Костянтинович, 85 р.,
селянин, українець, 1933 р., причина
смерті не вказана

Москаленко Лідія Яківна, 4 міс.,
українка, 1932 р., причина смерті не
вказана

Москаленко Микола Степанович,
1 міс. 8 дн., батько селянин, українець,
1933 р., причина смерті не вказана

Овсієнко Ольга Михайлівна, 1 р.,
українка, 1932 р., запалення легенів

Скрипник Олексій Олексійович,
1 р., батько селянин, українець,
1933 р., причина смерті не вказана

Смирна Явдоха, 37 р., селянка, ук-
раїнка, 1932 р., отруїлася

Таранцов Петро Пилипович, 3 тиж.,
батько селянин, українець, 1932 р.,
причина смерті не вказана

Таранцова Мотря Митрофанівна,
42 р., селянка, українка, 1933 р., при-
чина смерті не вказана

Тарасенко Горпина Терентіївна,
26 р., селянка, українка, 1933 р., при-
чина смерті не вказана

Терещенко Левко Опанасович,
62 р., селянин, українець, 1932 р., су-
хоти

Рис. 1. Репродукція фрагмента сторінки з видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область»

Рис. 2. Основні інформаційні модулі предметної сфери

Одним із результатів передпроектного етапу є виявлення елементів даних та їх характеристик, що реєструють у словнику даних (табл. 1).

Таблиця 1

Словник даних

№	Назва елемента даних	Ідентифікатор	Тип і довжина елемента даних	Призначення елемента даних
1	2	3	4	5
1	Аркуші	Sheets	C(10)	Номери аркушів у справі або сторінки у виданні
2	Вік	Age	N(3)	Вік смерті
3	Ім'я	First_Name	C(10)	Ім'я померлої особи
4	Код документу	Doc_Code	C(5)	Унікальний ідентифікатор документа
5	Код населеного пункту	Settlement_Code	C(5)	Унікальний ідентифікатор населеного пункту
6	Код особи	Person_Code	C(5)	Унікальний ідентифікатор персоналій
7	Код ради	Council_Code	C(3)	Унікальний ідентифікатор ради (органу місцевого самоврядування)
8	Назва архіву	Archive_Name	C(30)	Офіційна назва архівної установи
9	Назва населеного пункту	Settlement_Name	C(20)	Офіційна назва населеного пункту
10	Назва області	Oblast_Name	C(20)	Офіційна назва області
11	Назва ради	Council_Name	C(20)	Офіційна назва ради (органу місцевого самоврядування)
12	Назва району	District_Name	C(20)	Офіційна назва адміністративного району
13	Назва сховища	Depository	C(256)	Назва архіву, бібліотеки чи музею
14	Назва тому збірки	Coll_Doc_Name	C(256)	Назва тому збірки документів
15	Назва фонду	Fund_Name	C(256)	Назва фонду
16	Національність	Nationality	C(15)	Національність померлої особи
17	Номер опису	Issue_Number	C(5)	Номер опису фонду
18	Номер справи	Folder_Number	C(5)	Номер справи у фонді

Таблиця 1
(закінчення)

1	2	3	4	5
19	Номер тому	Vol_Number	C(3)	Номер тому архівної справи
20	Номер фонду	Fund_Number	C(6)	Номер/ідентифікатор фонду
21	По батькові	Middle_Name	C(15)	По батькові померлої особи
22	Причина	Death_Cause	C(25)	Офіційна причина смерті
23	Прізвище	Surname	C(20)	Прізвище померлої особи
24	Діяльність	Activity	C(15)	Рід діяльності
25	Рік смерті	Death_Year	N(4)	Рік смерті
26	Статус	Social_Status	C(15)	Соціальний статус померлої особи
27	Стать	Gender	C(1)	Стать померлої особи
28	Тип населеного пункту	Settlement_Type	C(3)	Офіційний статус населеного пункту
29	Тип ради	Council_Type	C(3)	Офіційний статус ради (органу місцевого самоврядування)
30	Тип району	District_Type	C(3)	Офіційний статус адміністративного району
31	Шифр архіву	Archive_Code	C(8)	Скорочена назва архівної установи

На стадії формування концептуальної інформаційної моделі формують *ER*-діаграму предметної сфери, в якій визначеним інформаційним модулям ставляють у відповідність типи сутностей (англ. *Entities*), між якими наявні певні відношення (англ. *Relationships*). Окрім того, типи сутностей характеризують відповідними атрибутами (властивостями, параметрами). Типи сутностей на *ER*-діаграмах в нотації П. Ченя подають у формі прямокутників, їх атрибути – овалами, а відношення – ромбами (рис. 3). Ключові атрибути позначено назвою з підкресленням. Типи сутностей виокремлено відповідно до наборів атрибутів, які (за винятком ключових) не повторюються. Відношення зазвичай не мають атрибутів. В даному разі використано відношення одного типу. Між типами сутностей «Місце мешкання» та «Персоналія» природно наявне відношення типу «один до багатьох» (1:N), оскільки в кожному населеному пункті може проживати більше ніж одна особа, а кожна людина не може водночас мешкати в різних місцях. Між типами сутностей «Місце проживання» та «Документ» логічно задати відношення типу «один до багатьох», оскільки, відповідно до опублікованого джерела «Національна книга пам'яті...», дані про одне місце мешкання можуть міститися в кількох архівних справах.

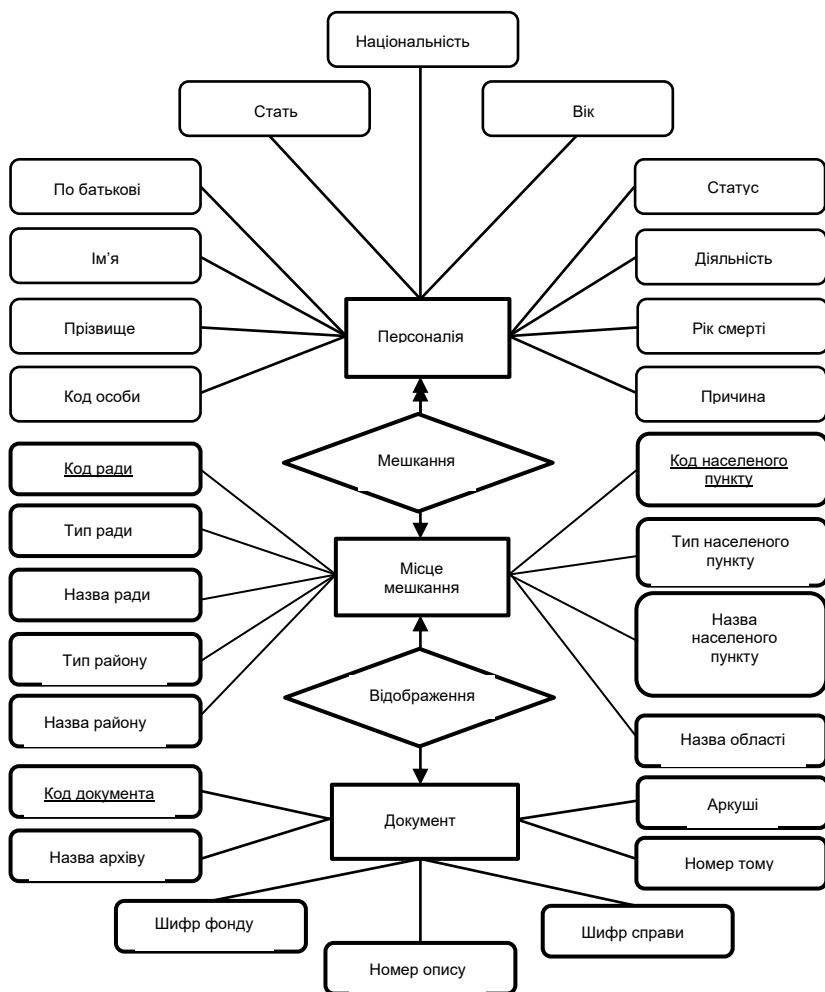

Рис. 3. Глобальна ER-діаграма БД

На наступній, даталогічній, стадії проектування бази даних визначаються із вибором системи керування базами даних (СКБД), яка накладає певні вимоги та обмеження до організації БД. На цьому етапі деталізують особливості структурних частин (типів сутностей, атрибутів та відношень) з урахуванням можливостей СКБД. Адаптацію інфологічної моделі даних реалізують у вигляді стрічкової схеми (рис. 4), в

якій для кожного типу сутностей подають опис атрибутів із зазначенням відповідних ним типів даних та обсягів (числа знаків) відповідно до словника даних (табл. 1). Ключові поля (унікальні ідентифікатори майбутніх записів у базі) позначають текстом з підкресленням. Назви типів сутностей (які відповідатимуть назвам таблиць у базі даних) позначають великими літерами. Сутність відношень прописують біля відповідних стрілок текстом з підкресленням.

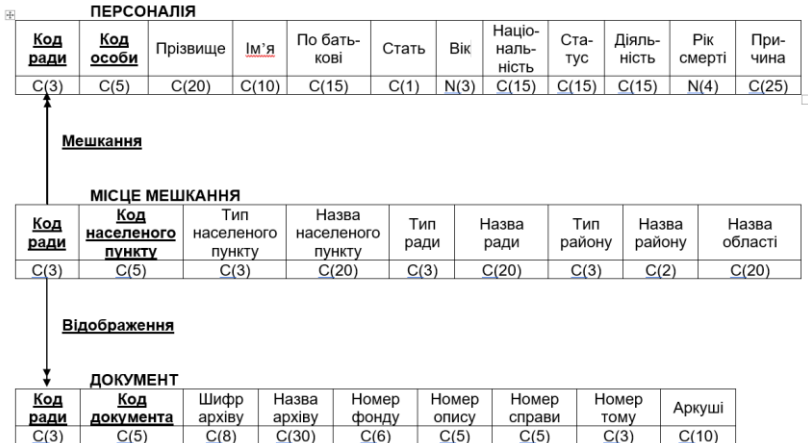

Рис. 4. Даталогічна модель БД

На етапі створення фізичної моделі даних прописують типи сутностей у вигляді окремих таблиць, у кожній з яких задають назви та параметри атрибутів відповідно до даталогічної моделі (рис. 4). Сформовані таблиці типів сутностей зв'язують певними відношеннями (рис. 5).

Пов'язані таблиці зручно заповнювати, розташувавши їх каскадом у вікні програми, де для таблиці DOCUMENTS можна відкрити підтаблицю LOCATION, для якої, у свою чергу, – відповідну підтаблицю PERSON (рис. 6). Наприклад для Васильківської сільради, дані про яку містяться у справі 58 фонду Р-508 Державного архіву Дніпропетровської області, у таблиці PERSON можна побачити повний список усіх померлих у 1932–1933 рр., для яких подано не лише прізвище, ім'я, по батькові, а й дані про стать, вік смерті, соціальний статус, національність, причину смерті та ін.

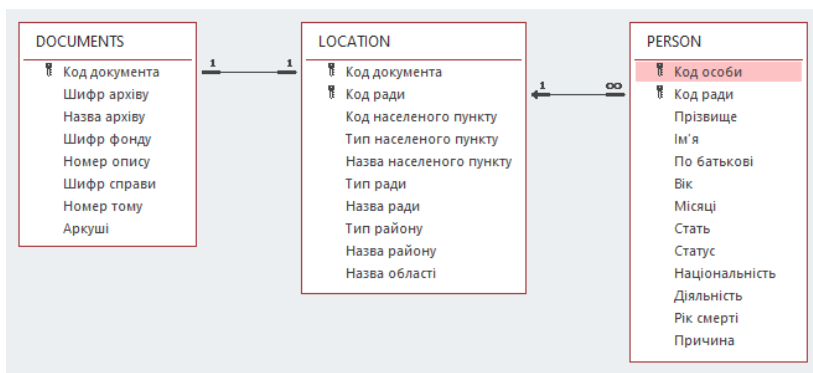

Рис. 5. Ілюстрація схеми даних фізичної реалізації БД

DOCUMENTS													3 українська						
Код документа		Шифр архіву		Назва архіву			Шифр фонду		Номер опису		Шифр справи		Номер тому		Аркуші		Класифікація, щоб додати		
ABP57_63		ДАДО		Державний архів Дніпропетровської області			P-6508		30		57,63								
BACS8		ДАДО		Державний архів Дніпропетровської області			P-508		30		58								
Код ради		Код населення		Тип населення		Назва населення		Тип ради		Назва ради		Тип району		Назва району		Назва області		Класифікація, щоб додати	
BAC		BВАС		с/п		с/п		с/п		Васильківська обл.		Васильківський		Дніпропетровська					
Код особи		Прізвище		Ім'я		По батькові		Вік		Стать		Національність		Статус		Діяльність		Рік смерті	
35		Бабак		Омельян		Семенович		78 ч		ч		українець		селянин		службовець		1932 селянин	
56		Барук		Павло		Іванович		28 ч		ч		українка		мати селянина		службовець		1932 не зазначено	
57		Бондаренко		Марія		Лесюківна		85 ж		ж		українка		селянка				1932 не зазначено	
58		Бондаренко		Марія		Никифоровна		1 ж		ж		українка		селянка				1932 старість	
59		Бондаренков		Мокрина		Сазонівна		65 ж		ж		українка		селянка				1932 запалення лег	
60		Боярська		Ганна		Мосієвна		83 ж		ж		українка		селянка				1932 не зазначено	
61								0											
*		(Новий)						0										0	
*								0											

Рис. 6. Фрагмент БД з записами, що відповідають Васильківській сільраді Васильківського району Дніпропетровської області

Для зручності введення та користування даними сформовано також спеціальну форму, де всі необхідні поля зі значеннями атрибутів відображені в одному вікні (рис. 7). У наведеній формі можна за допомогою кнопок управління переходити між записами в списку документів та локацій, отримуючи відповідні списки осіб, що мешкали у відповідному населеному пункті чи адміністративній одиниці. Наявний також і пошук по базі даних за конкретним запитом, наприклад особи з прізвищем Бондаренко (рис. 8).

Наповнення бази даними займе певний час, тому про результати просопографічного аналізу йтиметься у майбутніх статтях. На жаль, введення даних доволі трудомістке, вимагає належної уваги й наявності часу. Цю процедуру вкрай важко автоматизувати, бо друкований текст доводиться переводити у формат таблиць. Звісно, можна це вважати певним недоліком процесу формування баз історичних даних.

Але так само історик тривалий час з відповідною ретельністю проводить евристичну роботу в архівах у пошуках надійних документів з релевантною інформацією.

LOCATION

Код документа: ЧПЛ58
 Шифр архіву: ДАДО
 Назва архіву: Державний архів Дніпропетровської
 Шифр фонду: Р-6508
 Номер опису: 14
 Шифр справи: 58
 Номер тому:
 Аркуші:
 Код ради: ЧПЛ
 Код населеного пункту: ВРЧПЛ

Тип населеного пункту: сіл
 Назва населеного пункту:
 Тип ради: сіл
 Назва ради: Чаплинська
 Тип району: обл
 Назва району: Васильківський
 Назва області: Дніпропетровська

PERSON

Код о-ч	Прізвище	Ім'я	По батькові	Вік	С	Н
916	Барнючка	Палажка		18 ж	у	
917	Бойко	Іван		40 ч	у	
918	Бондаренко	Валентин	Іванович	2 ч	у	
919	Варакута	Олексій	Олексійович	0 ч	у	
920	Голобок	Микола		0 ч	у	
921	Гришко	Гнат	Захарович	42 ч	у	
922	Данилець	Оляна	Захарівна	60 ж	у	
923	Дарадан	Микола		2 ч	у	
924	Коваленко	Іван		54 ч	у	
925	Корячка	Анастасія		83 ж	у	
926	Костенко	Марія	Павлівна	14 ж	у	

Запис: 1 з 16 Без фільтра Пошук

Рис. 7. Форма для заповнення бази даними

Код о-ч	Прізвище	Ім'я	По батькові	Вік	С	Нац
54	Бабак	Омельян	Семенович	78 ч	укра	
55	Барсук	Павло	Іванович	28 ч	укра	
56	Божко	Валентина	Леонідівна	1 ж	укра	
57	Бондаренко	Марія	Іванівна	85 ж	укра	
58	Бондаренко	Марія	Никифорівна	1 ж	укра	
59	Бондаренкова	Мокрина	Сазонівна	65 ж	укра	
60	Боярська	Ганна	Мосіївна	83 ж		
61				0		
*(Новий)				0		

Запис: 4 з 8 Без фільтра Бондаренк

Рис. 8. Приклад результату пошуку в базі даних за конкретним запитом

Обговорення. З'ясуємо, чи відповідає запропонована модель бази даних профілю просопографічного. Для цього доцільно визначити предметне поле власне просопографії. В «Енциклопедії історії України» термін «просопографія» визначено так: «спец. істор. дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та ін. особистісного характеру, а саме: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне й етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини тощо з метою створення портретів окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями, для реконструкції минулого як історії людей» (Томазов, В. В., 2012). Залишимо поза дужками те, що автор статті мав на увазі визначаючи джерела біографічного та іншого особистісного характеру як «зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне й етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини тощо» (Томазов, В. В., 2012), тобто замістивши фактичні дані (або факти) історичними джерелами. Важлива друга частина визначення, де вказано, що метою просопографії є формування портретів окремих осіб чи груп, що виокремлені за певними спільними критеріями. Сумнівним тут є твердження, що просопографічне дослідження персоніфіковане, тобто може мати результатом «портрет» окремої особи. Це не логічно, бо навіщо для однієї особи виокремлювати додаткову дисципліну, якщо вже наявні біографістика чи персоналістика?

Якоюсь мірою відповідь на це запитання можна знайти в публікаціях І. Старовойтенко, яка вважає, що предметом просопографії є «глибоке пізнання особистості, її людської сутності, проникнення у пласти духовного й інтелектуального світу особи» (Старовойтенко, І. В., 2008, с. 51). Намагаючись розрізнити біографію та просопографію, авторка зауважує, що в першому разі йдеться про формальне відтворення життєвого і діяльного шляху особи, що відсилають до конкретних фактів та дат, а другому – мова про відображення внутрішнього перебігу буття людини, індивідуальні особливості, створення портрета живої людини (Старовойтенко, І., 2008, с. 51). На мою думку, в другому випадку йдеться не про просопографію, а про психобіографістику, тобто один з аспектів біографічного жанру. Авторське бачення змісту просопографії І. Старовойтенко розкриває в додатковому тлумаченні, зазначаючи, що це є джерелознавча дисципліна, яка через різні джерела досліджує суто людські якості відомої особи у міждисциплінарних зв'язках із генеалогією, ономастикою, психологією, психолографологією, психобіографією, соціологією, історією. На переконання авторки, просопографія «визначає рівень розвитку особистості, її ціннісні світоглядні та моральні орієнтації, соціальні ролі у суспільс-

тві, мотиви та потреби, здібності, стереотипи, фізіологічне та психологічне здоров'я, інші дані» (Старовойтенко, І., 2008, с. 64). На думку І. М. Старовойтенко, просопографія як галузь спеціальних історичних дисциплін, «передбачає дослідження постатей минулого і сучасного з їхнього внутрішнього боку, під фокусом всеохоплюючого особистісного підходу» (Старовойтенко, І. М., 2005, с. 376). В авторефераті кандидатської дисертації, що присвячена джерелознавчим аспектам епістолярій Є. Чикаленка, прикметник «просопографічний» вжито поряд з іменниками «інформація» (5 разів), «сюжет» (тричі), «дані» (1 раз). При цьому відсутнє будь-яке пояснення, що ж собою являє дефініція «просопографія». Фраза, що листи Є. Чикаленка стали джерелом просопографічних даних про нього як про скромну й небайдужу постать (Старовойтенко, І. М., 2004, с. 18), підтверджує розуміння авторкою просопографії як дослідження окремої персоналії. Отже, в даному разі просопографія асоційована з психологічним портретом особистості.

Такий підхід до розуміння сутності просопографії суперечить концепціям колективного портрета чи колективної біографії, який також побутує в сучасній українській історіографії. В авторефераті кандидатської дисертації Г. Ю. Калініч дає трактування просопографії «близьке до соціологічного аналізу множинних кар'єрних шляхів, що дає можливість визначити загальний соціологічний тип, і водночас виділити типове, нетипове та індивідуальне в кожній конкретній біографії визначеної групи осіб» (Калініч, Г. Ю., 2011, с. 8). В авторефераті кандидатської дисертації Б. І. Петришак констатує: «... в західно-європейській історіографії склався цілий напрямок досліджень, які орієнтовані на створення колективних біографій різних соціальних груп минулого» (Петришак, Б. І., 2010, с. 6–7). В авторефераті докторської дисертації А. А. Непомнящий задекларував «просопографічний підхід до бібліографічного дослідження, коли бібліографічна спадщина розглядається в руслі біографій соціумів істориків-кримознавців» (Непомнящий, А. А., 2001, с. 7), тобто розуміє просопографію як жанр колективної біографії. Здобувач Ю. О. Стецик у дисертаційному дослідженні зауважив, що в історіографії «розрізняють індивідуальні просопографічні студії про діячів певної доби і «масові», орієнтовані на певні соціальні групи суспільства» (Стецик, Ю. О., 2019, с. 5). Груповий варіант, на думку дослідника, формує фактичний матеріал для «колективних біографій» з можливістю подальших узагальнень, пошуку «спільного у групі осіб (родовій, професійній, соціальній, політичній, релігійній), що діють в історії» (Стецик, Ю. О., 2019, с. 5). Задля отримання коректних просопографічних характеристик соціальної

групи Ю. О. Стецик визначив чіткі ознаки чернецтва, що відповідають ранньомодерному часу. Саме виокремлення із загальної маси групи осіб з однаковими характеристиками є обов'язковим попереднім етапом просопографічного дослідження, сутність якого й полягає у виявленні групової та індивідуальної ідентичностей (Keats-Rohan, K. S. B., 2000, p. 3).

В авторефераті кандидатської дисертації О. В. Гураль, на відміну від інших подібних праць просопографічного спрямування, подано детальне роз'яснення змісту просопографічного дослідження. Але в своєму викладенні авторка суперечить сама собі. З одного боку, вона зазначає, що просопографічне дослідження дозволяє комплексно, динамічно відтворити портрет конкретної особистості, відобразити її роль в історії та державотворчих подіях (Гураль, О. В., 2014, с. 1), а, з іншого, – вказує на «створення просопографічного портрета родини як кровного та шлюбного об'єднання людей» (Гураль, О. В., 2014, с. 1). Впадає в очі контраверсія в завданнях просопографії. Видається нелогічною концепція змісту дисципліни, в якій предмет то одноосібний, то колективний. Якщо мова йде про детальне вивчення особистості, то для цього є цілком конкретна сфера діяльності і дисципліна – біографістика. Коли ж мова про історичні групи людей у конкретний (обмежений) історичний час, то це – і є сфера просопографії (Проскурякова, М. Е., 2016, с. 191). Просопографічному підходу протистойть лонгитюдний, тобто вивчення стану окремих осіб, груп, спільнот, суспільства протягом достатньо тривалого часу, який надає можливість відстежувати їхній розвиток та зміни (Проскурякова, М. Е., 2016, с. 191).

Зауважу, у чому основна помилка українських істориків, які вважають, ніби просопографія включає аспект розкриття окремої особи(стості). Розпочати можна з ключової неточності в тлумаченні етимології, а точніше, в перекладі. Слово «просопографія» походить від грецького «*prosôpon-graphia*» (*προσώπων-γραφία*), від «(to) *prosôpon*» (у множині «(ta) *prosôpa*», в родовому відмінку множини «*tôn prosôpon*») і «*graphia*». «Графія» означає «опис». «*Prosôpon*» походить від «*proshoraô*» (*προσ-ὄραω*: бачити) і буквально означає «обличчя» (у множині), «те, що бачимо» (Verboven, K., Carlier, M. and Dumolyn, J., 2007, pp. 36–37). За словами авторитетної дослідниці з Великої Британії Кетрін Кітс-Роан (K. S. B. Keats-Rohan; https://www.researchgate.net/profile/Katharine_Keats-Rohan) в терміні «просопографія» іменник *prosopa* (люди) вжито саме у множині, а отже, слушним перекладом слід вважати варіант «пишу про людей» (Keats-Rohan, K. S. B., 2000, p. 2). Вона наголошує: «Although the study of individuals is a prerequisite of prosopography, prosopography is not about individuals *per se*»

(«хоч вивчення індивідів є обов'язковою умовою просопографії, але **власне просопографія не стосується окремих людей**») (Keats-Rohan, K. S. B., 2007, p. 141). Ще одне важливе зауваження К. Кіц-Роан стосується аспекту, чи можна назвати синонімами до терміна «просопографія» такі (часто вживані українськими істориками) поняття, як «групова біографія» або «колективна біографія»? Дослідниця робить таке застереження: «Terms such as ‘group biography’ (rarely used, in fact) or ‘collective biography’ (very common) miss the point and are misleading» («Такі терміни, як «групова біографія» (насправді використовується рідко) або «колективна біографія» (дуже поширена), випускають сутність і вводять в оману») (Keats-Rohan, K. S. B., 2007, p. 141); «collective biography is an entity in its own right, distinct from and different to prosopography» («**колективна біографія – це сутність сама по собі, відмінна від просопографії**») (Keats-Rohan, K. S. B., 2007, p. 143).

Просопографія вивчає популяцію, яка має одну або декілька характеристик. Для просопографічного дослідження населення ізолюють від вихідного матеріалу відповідно до чітко визначених критеріїв, а дані, що його стосуються, збирають та моделюють за однаковими ретельно визначеними критеріями. При визначенні індивідів у досліджуваній сукупності акцент роблять не на індивіди як такому, а на загальній спільноті осіб у сукупності. Аналіз ґрунтується на всій групі, розглянутій з урахуванням усіх її складників. Мета полягає в тому, щоб вивчити взаємозв'язки між ознаками (якісними та кількісними характеристиками) осіб, щоб зрозуміти певні історичні процеси, а не створювати якийсь складений індивід, призначений представляти ціле (Keats-Rohan, K. S. B., 2007, pp. 143–144). У просопографії кількість та особистості осіб, які формують групу (популяцію), спочатку зазвичай не відомі, оскільки дослідник обирає групу як початковий пункт дослідження, метою якого є її наповнення суб'єктами та подальше вивчення (Keats-Rohan, K. S. B., 2007, p. 144). Просопографію цікавить не унікальність, а усереднене та «спільне» в історії життя більш-менш великої кількості людей. Індивідуальне та виняткове важливе лише в тому разі, якщо воно надає інформацію про колектив і «нормальне» в ньому (Verboven, K., Carlier, M., and Dumolyn, J. 2007, p. 37). Просопографія інтегрує більш-менш велику кількість описових індивідуальних біографічних досліджень шляхом кількісного та статистичного досліджень об'єднаної сукупності цих біографічних досліджень. Остаточною метою просопографії є отримання даних про явища, що перевершують аспекти індивідуального життя. Індивід взагалі може бути безіменним, але він повинен мати чіткий набір характеристик (ознак), що

дозволяють просопографу долучити його до досліджуваної групи осіб (Smythe, D. C., 2007, p. 129). Просопографія зорієнтована на загальні аспекти життя людей, а не на їх окремі історії (Verboven, K., Carlier, M. and Dumolyn, J., 2007, p. 41).

Тобто просопографія – це опис узагальненого (усередненого) образу спеціально виокремленої історично значимої спільноти осіб. Просопографія не вивчає окрему особу як особистість поза спільнотою аналогічних осіб. Просопографія не створює колективної біографії і не є нею, як про це твердить низка українських істориків (Геча, О. А., 2018; Ємчук, О. І., 2013; Задерейчук, А. А., 2013; Феденко, О. О., 2018), бо індивідуальні біографії унікальні і вони є сферою переважно лонгitudного аналізу. Просопографія не створює колективний чи груповий портрет, бо риси кожної особистості унікальні й унеможливають узагальнення за чіткими критеріями (параметрами). У просопографічному дослідженні індивідуальне (особливе) є недлишковим, бо важливим є спільність (стереотипність) характеристик гурту, а не відмінності. Термін «колективний портрет» передбачає, що риси окремих персоналій взаємодоповнюють один одного. Тому словосполучення на зразок «просопографічний портрет», який часто можна виявити у дослідженнях деяких українських істориків (Баженова, Г. Ю., 2012; Гураль, О., 2012; Гураль, О. В., 2014; Кірієнко, О., 2008; Ложешник, А. С., 2013; Сахно, І., 2006; Сичевський, А. О., 2018; Старовойтенко, І., 2008; Феденко, О. О., 2018; Черноіваненко, І. В., 2015), є некоректним принаймні з позицій лінгвістики та логіки.

Правило стереотипних характеристик для групи осіб у просопографічному дослідженні робить можливим і необхідним застосування технологій баз даних для систематизації, накопичення та подальшого структурного аналізу характеристик групи осіб, яку відображено в записах у БД. Розроблена й описана в цій статті концепція бази даних «Жертви Голодомору 1932–1933 р. на Дніпропетровщині» відповідає сутності й засадам просопографії.

Висновки. Просопографічне дослідження покликане давати можливість історикові отримувати узагальнений образ виокремленої за певним принципом історично значимої спільноти осіб на основі стереотипних індивідуальних даних. Трафаретність відомостей про персоналії робить можливим їх формалізацію та нагромадження у формі семантичних таблиць, що водночас відображають індивідуальні дані в окремих записах (рядках) й загальну інформацію щодо спільноти. Отже, масові дані про велику групу осіб можна не лише зосередити у певному шаблоні, а й проаналізувати їх усі разом квантитативними методами. Така стандартизація даних робить можливим і необхідним застосування комп'ютерних технологій, що забезпечать як комфорт-

ний доступ до даних, так і дослідження гіпермасиву даних різноманітними методами залежно від інформаційних запитів користувачів. Описану в статті релятивну базу даних «Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині» можна кваліфікувати як просопографічну, оскільки її конфігурація та змістове наповнення відповідають визначенню такої. Базу даних утворено з трьох пов'язаних таблиць PERSON (персональні дані жертв), LOCATION (адміністративні одиниці УСПР), DOCUMENTS (бібліографічні дані про документи). Така організація даних дозволяє зв'язувати дані конкретної персоналії в базі із її місцем мешкання та/або документом, де є запис про таку особу. Обравши певний адміністративний пункт, можна отримати не лише повний список померлих у 1932 та 1933 рр. у ньому, а й документальне підтвердження цих даних. Розроблена комп'ютеризована форма інтерфейсу дозволяє здійснювати пошук у базі релевантних даних за різними критеріями (віком, статтю, соціальним походженням, етнічною приналежністю, причинами чи роком смерті, територіальним розміщенням). Запропоновану модель бази даних можна застосовувати для створення подібних для інших областей України або для доповнення її відомостями інших областей, перетворюючи у такий спосіб у національну базу даних жертв Голодомору 1932–1933 рр. Така база даних може прислужитися як джерело фактичних відомостей не лише для просопографічних досліджень, а й для демографічних, соціографічних, генеалогічних, медичних та ін.

Бібліографічні посилання

Баженова, Г. Ю., 2012. Просопографічний портрет істориків Імператорського Варшавського університету (1869–1915 рр.). *Український історичний журнал*, № 3, с. 106–121. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2012_3_8>.

Белінська, Л. С., 2015. *Національна пам'ять української діаспори США (просопографічний аспект)*. Монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

Бородін, Є. І., гол. ред., 2008. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС.

Геча, О. А., 2018. Жінка та війна у мемуарах та оповіданнях її свідків й учасниць. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 50, с. 361–366. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-042. Доступно: <http://www.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/50/45.pdf>.

Гураль, О. В., 2014. *Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XIX ст. – поч. XXI ст.)*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Доступно: <<http://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%93%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C-%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D1%8>

4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82-%D0%B2-%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>.

Гураль, О., 2012. Судово-слідчі справи Вероніки Черняхівської 1929 і 1938 рр. як джерело для відтворення її просопографічного портрета. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, т. 13, с. 205–225. Доступно: <http://mvd.uk.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%B8-2012_13-2013_09_06-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf>.

Ємчук, О. І., 2013. Родина Маслових: колективна біографія вчених. *Українська біографістика*, вип. 10, с. 88–104. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ubi_2013_10_9.pdf>.

Задерейчук, А. А., 2013. Створення «колективної біографії» депутатів-мусульман як метод для дослідження діяльності кримських татар в органах земського самоврядування Таврійської губернії. *Українська біографістика*, вип. 10, сс. 78–87. Доступно: <http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2013_10_8>.

Калініч, Г. Ю., 2011. *Православне біле священство міста Києва останньої третини XIX – початку XX ст.: просопографічний портрет*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Доступно: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2011/11KGUTPP.zip>.

Кірієнко, О., 2008. Щоденники Вероніки Черняхівської як джерело до реконструкції її просопографічного портрета. *Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Хмельницький, т. 16, с. 361–382. Доступно: <<http://mvd.uk.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/05/S361-382.pdf>>.

Ложешник, А. С., 2013. Отамани Бузького козацького війська: просопографічний портрет. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. 36, сс. 55–59. Доступно: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/36/Lozheshnik.pdf>.

Непомнящий, А. А., 2001. *Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII – на початку XX століть*. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.08. Київ: НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Доступно: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2001/01naakps.zip>.

Петришак, Б. І., 2010. *Міські писарі Львова другої половини XIV–XVI ст.: просопографічне дослідження*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Доступно: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2010/10pbippd.zip>.

Преловська, І. М., 2013. *Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939)*. Монографія. Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Проскурякова, М. Е., 2016. Просопографические базы данных как инструмент работы с массовыми источниками в современной историографии. *Петербургский исторический журнал*, № 3, сс. 190–198. Доступно: <<https://cyberleninka.ru/article/n/prosopograficheskie-bazy-dannyh-kak-instrument-raboty-s-massovymi-istochnikami-v-sovremennoy-istoriografii>>.

Сахно, І., 2006. Листування Володимира Винниченка як джерело для зображення його просопографічного портрета. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, вип. 16, сс. 389–400.

Світленко, С. І., 2007. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. Зб. наук. пр. Дніпропетровськ: Герда.

Сичевський, А. О., 2018. Духовенство Древлеправославної Церкви Христової та інститут безпопівських духовних наставників на Житомирщині у 1945–1991 рр.: просопографічний портрет. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 50, сс. 222–230. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-021. Доступно: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/50/23.pdf>.

Старовойтенко, І. М., 2004. *Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ: НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Доступно: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=DOC/2004/04simcid.zip>.

Старовойтенко, І. М., 2005. Листування П. Стебницького з Є. Чикаленком як джерело просопографічної інформації про кореспондентів. *Рукоп. та книжк. спадщина України*, вип. 10, сс. 375–384. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2005_10_30>.

Старовойтенко, І., 2008. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. *Українська біографістика*, вип. 4, с. 50–66. Доступно: <http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2008_4_4>.

Стецик, Ю. О., 2019. *Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.): просопографічне дослідження*. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Доступно: <http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/aref_stetsyk.pdf>.

Томазов, В. В., 2012. Просопографія. В: Смолій, В. А., 2012. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 9, сс. 39–40.

Феденко, О. О., 2018. Просопографічний портрет купців 1-ої гільдії Одеси (1820–1860-і рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 51, сс. 202–208. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-028. Доступно: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/51/32.pdf>.

Чернецький, Є., уклад., 2018. *Євреї Білої Церкви (середина XIX – початок XX ст.)*. Просопографічний довідник. Біла Церква: Пшонківський О. В.

Чорноіваненко, І. В., 2015. Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя: ДАНЗ «Запорізький національний університет».

Ясь, О., 2016. «На чолі республіканської науки...». *Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (до 80-річчя установи)*. Київ: НАН України, Інститут історії України. Доступно: <<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8029-8/978-966-02-8029-8.pdf>>.

Database, n.d. *Mobility, Empire and Cross Cultural Contacts in Mongol Eurasia*. Web publication/site. Available at: <<http://mongol.huji.ac.il/database/>>.

Digital Prosopography of the Roman Republic. Web publication/site. Available at: <<http://romanrepublic.ac.uk/>>.

Discovering knowledge in historical prosopographical databases – DAPHNE. Web publication/site. Available at: <<https://anr.fr/Project-ANR-17-CE38-0013>>.

Gregory, L., 2017, November 29). *Catholic Family History*. Web publication/site. Available at: <<https://catholicfhs.wordpress.com/2017/11/29/english-catholic-nuns-in-exile-1600-1800-a-biographical-register/>>.

Jaina-Prosopography: Monastic Lineages, Networks and Patronage. SOAS University of London. Web publication/site. Available at: <<https://www.soas.ac.uk/jaina-prosopography/>>.

Keats-Rohan, K. S. B., 2000. Prosopography and Computing: A Marriage Made in Heaven? *History and Computing*, vol. 12. no. 1, pp. 1–11.

Keats-Rohan, K. S. B., 2007. Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 139–181. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/304580535_Biography_Identity_and_Names_Understanding_the_Pursuit_of_the_Individual_in_Prosopography/stats>.

MPP. Mamluk prosopography project. From a project-specific database to an open access digital humanities database for prosopographical research of late medieval Syro-Egyptian elites and networks. Available at: <<https://research.flw.ugent.be/en/projects/mpp-mamluk-prosopography-project-project-specific-database-open-access-digital-humanities>>.

PANDiT. Prosopographical Database for the Indic Texts. Web publication/site. Available at: <<https://www.panditproject.org/>>.

Project Prosopography of the Prague University of Law, 1372–1419. Web publication/site. Available at: <http://www1.cuni.cz/~borovic/matrika/index_en.htm>.

Smythe, D. C., 2007. “A Whiter Shade of Pale”: Issues and Possibilities in Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 127–137.

Verboven, K., Carlier, M., and Dumolyn, J., 2007. A Short Manual to the Art of Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 35–69. Available at: <https://www.academia.edu/3602968/A_Short_Manual_to_the_Art_of_Prosopography_with_Koen_Verboven_and_Myriam_Carlier>.

Waerzeggers, C., 2019. *Launch of «Prosobab» – Our online prosopographical database of Babylonia (620-330 BCE)*. Web publication/site. Available at:

<<http://persiababylonia.org/2019/07/05/launch-of-prosobab-our-online-prosopographical-database-of-babylonia-620-330-bce/>>.

Waezegggers, C., Groß, M., et al., 2019. *Prosobab: Prosopography of Babylonia (c. 620-330 BCE)*. Leiden University. Available at: <<https://prosobab.leiden-univ.nl>>.

References

Bazhenova, H. Yu., 2012. Prosopohrafichnyy portret istorykiv Imperators'koho Varshavs'koho universytetu (1869–1915 rr.) [Prosopographic portrait of historians of the Imperial Warsaw University (1869–1915)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 3, pp. 106–121. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2012_3_8> (in Ukrainian).

Belins'ka, L. S., 2015. *Natsional'na pam'yat' ukrayins'koyi diaspory SShA (prosopohrafichnyy aspekt) [National memory of the Ukrainian diaspora of the USA (prosopographical aspect)]*. Monograph. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv (in Ukrainian).

Chernetsky, E., ed., 2018. *Yevreyi Biloyi Tserkvy (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Jews of the White Church (mid-XIX – early XX centuries)]*. Prosopographic Directory. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V. (in Ukrainian).

Chornoivanenko, I. V., 2015. *Rid Skadovs'kykh u sotsiokul'turnomu zhytti Pivdennoyi Ukrayiny [The Skadovsky family in Social and Cultural Life of Southern Ukraine]*. Abstract of PhD dissertation. Zaporizhzhya: Zaporizhzhya National University.

Database, n.d. *Mobility, Empire and Cross Cultural Contacts in Mongol Eurasia*. Web publication/site. Available at: <<http://mongol.huji.ac.il/database>>.

Digital Prosopography of the Roman Republic. Web publication/site. Available at: <<http://romanrepublic.ac.uk/>>.

Discovering knowledge in historical prosopographical databases – DAPHNE. Web publication/site. Available at: <<https://anr.fr/Project-ANR-17-CE38-0013>>.

Fedenko, O. O., 2018. Prosopohrafichnyy portret kuptsiv 1-oyi hil'diyyi Odesy (1820–1860-i rr.) [Prosopographical portrait of Odesa merchants of the 1st guilds (1818-1860's)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]*, vol. 51, pp. 202–208. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-028. Available at: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/51/32.pdf> (in Ukrainian).

Gregory, L., 2017. English Catholic Nuns in Exile 1600–1800. A Biographical Register (2017, November 29). *Catholic Family History*. Web publication/site. Available at: <<https://catholicfhs.wordpress.com/2017/11/29/english-catholic-nuns-in-exile-1600-1800-a-biographical-register/>>.

Gural, O., 2012. Sudovo-slidchi spravy Veroniky Chernyakhivskoyi 1929 i 1938 rr. yak dzherelo dlya vidtvorennya yiyi prosopohrafichnoho portreta [Forensic cases of Veronica Chernyakhivska in 1929 and 1938 as the source for reconstructing her prosopographic portrait]. *Pam'yatky: arkheohrafichnyy shchorichnyk [Memori-*

als: *Archeographic Yearbook*]. Kyiv, vol. 13, pp. 205–225. Available at: <http://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%B8-2012_13-2013_09_06-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf> (in Ukrainian).

Gural, O.V., 2014. *Dzherel'na baza prosopohrafichnoho portreta rodyny Staryts'kykh (40-i rr. XIX st. – poch. XXI st.)* [The source base of the Starytsky prosopography family portrait (40s of the 19th century – beginning of the 21st century)]. Abstract of Ph.D. dissertation. Kyiv: NAS of Ukraine, Mykhailo Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Available at: <<http://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%93%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C-%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82-%D0%B2-%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>> (in Ukrainian).

Hecha, O. A., 2018. Zhinka ta viyna u memuarakh ta opovidannyakh yiyi svidkiv y uchasnyts' [Women and war in memories and stories of its witnesses and participants]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University], vol. 50, pp. 361–366. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-042. Available at: <http://www.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/50/45.pdf> (in Ukrainian).

Jaina-Prosopography: Monastic Lineages, Networks and Patronage. SOAS University of London. Web publication/site. Available at: <<https://www.soas.ac.uk/jaina-prosopography/>>.

Kalinich, H. Yu., 2011. *Pravoslavne bile svyashchenstvo mista Kyieva ostann'oyi tretyny XIX – pochatku XX st.: prosopohrafichnyy portret* [Kyiv Orthodox priesthood last third of the 19-th – beginning of the 20-th century: prosopographical portrait]. Abstract of Ph.D. dissertation. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. Available at: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2011/11KGUTPP.zip> (in Ukrainian).

Keats-Rohan, K. S. B., 2000. Prosopography and Computing: A Marriage Made in Heaven? *History and Computing*, vol. 12. no. 1, pp. 1–11.

Keats-Rohan, K. S. B., 2007. Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 139–181. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/304580535_Biography_Identity_and_Names_Understanding_the_Pursuit_of_the_Individual_in_Prosopography/stats>.

Kirienko, O., 2008. Shchodennyky Veroniky Chernyakhivs'koyi yak dzherelo do rekonstruktsiyi yiyi prosopohrafichnoho portreta [Veronica Chernyakhivska's diaries as a source for the reconstruction of her prosopographic portrait]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific Notes. Proceedings of Young Scientists and Graduate Students]. Kyiv; Khmelny-

tskyi, vol. 16, pp. 361–382 (in Ukrainian). Available at: <<http://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/05/S361-382.pdf>> (in Ukrainian).

Lozheshnik, A. S., 2013. Otamany Buz'koho kozats'koho viys'ka: prosopohrafichnyy portret [The atamans of the Bug cossack army: prosopographical portrait]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University], vol. 36, pp. 55–59. Available at: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/36/Lozheshnik.pdf> (in Ukrainian).

MPP. Mamluk prosopography project. From a project-specific database to an open access digital humanities database for prosopographical research of late medieval Syro-Egyptian elites and networks. Available at: <<https://research.flw.ugent.be/en/projects/mpp-mamluk-prosopography-project-project-specific-database-open-access-digital-humanities>>.

Nepomnyashchy, A. A., 2001. *Bibliohrafichna spadshchyna istoryko-etnografichnykh doslidzhen' Krymu v kintsi XVIII – na pochatku XX stolit'* [Bibliographic heritage of historical and ethnographic studies of Crimea at the end of the XVIII – beginning XX centuries]. Abstract of D. Sc. dissertation. Kyiv: NAS of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine. Available at: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2001/01naakps.zip> (in Ukrainian).

PANDiT. Prosopographical Database for the Indic Texts. Web publication/site. Available at: <<https://www.panditproject.org/>>.

Petryshak, B. I., 2010. *Mis'ki pysari L'vova druhoi polovyny XIV–XVI st.: prosopohrafichne doslidzhennya* [Clerks of Lviv Chancery of the Second Half of the 14th and 16th Centuries: Prosopographical Study]. Abstract of Ph. D. dissertation. Lviv: Ivan Franko Lviv National University. Available at: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2010/10pbippd.zip> (in Ukrainian).

Prelovska, I. M., 2013. *Dzherela z istoriyi Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Pravoslavnoyi Tserkvy (1921–1930) – Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy (1930–1939)* [Sources of the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939)]. Monograph. Kyiv: NAS of Ukraine, Mykhailo Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies (in Ukrainian).

Project Prosopography of the Prague University of Law, 1372–1419. Web publication/site. Available at: <http://www1.cuni.cz/~borovic/matrika/index_en.htm>.

Proskuryakova, M. E., 2016. Prosopograficheskie bazy dannykh kak instrument raboty s massovymi istochnikami v sovremennoy istoriografii [Prosopographic databases as a tool for working with mass sources in modern historiography]. *Peterburgskiy istoricheskii zhurnal* [Petersburg historical journal], no. 3, pp. 190–198. Available at: <<https://cyberleninka.ru/article/n/prosopograficheskie-bazy-dannyh-kak-instrument-raboty-s-massovymi-istochnikami-v-sovremennoy-istoriografii>> (in Russian).

Sakhno, I., 2006. Lystuvannya Volodymyra Vynnychenka yak dzherelo dlya zobrazhennya yoho prosopohrafichnoho portretu [V. Vynnychenko's correspondence as a source to investigation his physiologic portrait]. *Naukovi praci Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V.Ĭ. Vernads'kogo* [Scientific works of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], issue 16, pp. 389–400 (in Ukrainian).

Smythe, D. C., 2007. «A Whiter Shade of Pale»: Issues and Possibilities in Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 127–137.

Starovoitenko, I. M., 2005. Lystuvannya P. Stebnyts'koho z Ye. Chykalenkom yak dzherelo prosopohrafichnoyi informatsiyi pro korespondentiv [P. Stebnytsky's correspondence with Ye. Chykalenko as a source of prosopographic information about correspondents]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], issue 10, pp. 375–384. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2005_10_30> (in Ukrainian).

Starovoitenko, I., 2008. Prosopohrafichnyy portret osobystosti u konteksti suchasnykh zavdan' biohrafichnykh ta istorychnykh doslidzhen' [Prosopographic portrait of the personality in the context of contemporary tasks of biographical and historical research]. *Ukrayins'ka biohra-fistyka* [Biographistica Ukrainica], issue 4, pp. 50–66. Available at: <http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2008_4_4> (in Ukrainian).

Starovoitenko, I. M., 2004. *Lystuvannya Yevhena Chykalenka yak istorychne dzherelo* [The correspondence of E. Chykalenko as historical source]. Abstract of Ph. D. dissertation. Kyiv: NAS of Ukraine, Mykhailo Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Available at: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2004/04simcid.zip> (in Ukrainian).

Stetsyk, Yu. O., 2019. *Chernetstvo Svyatopokrovs'koyi provintsiyi ChSVV (1739–1783 rr.): prosopohrafichne doslidzhennya* [The monkhood of the Saint Protectione province of OSBM (1739 – 1783 years): prosopographic research]. Abstract of D. Sc. dissertatio. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. Available at: <http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/aref_stetsyk.pdf> (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2007. *Svit modernoyi Ukrainy kintsya XVIII – pochatku XX stolittya* [World of modern Ukraine at the end of XVIII - beginning of XX century]. Collection of scientific works. Dnipropetrovsk: Herda (in Ukrainian).

Syczewski, A. O., 2018. Dukhovenstvo Drevlepravoslavnoyi Tserkvy Khrystovoyi ta instytut bezpopivs'kykh dukhovnykh nastavnykiv na Zhytomyrshchyni u 1945–1991 rr.: prosopohrafichnyy portret [The clergy of the Orthodox Old-Rite Church and the institute of the Bespopovtsy spiritual mentors of Zhytomyr region in 1945–1991: prosopographic portrait]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University], vol. 50, pp. 222–230. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-021. Available at: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/50/23.pdf> (in Ukrainian).

Tomazov, V. V., 2012. Prosopohrafiya [Prosopography]. In: Smoliiy, V. A., 2012. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv: Naukova dumka, vol. 9, pp. 39–40 (in Ukrainian).

Verboven, K., Carlier, M., and Dumolyn, J., 2007. A Short Manual to the Art of Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B., 2007. *Prosopography Approaches and Applications*. A Handbook. Oxford: University of Oxford, pp. 35–69. Available at: <https://www.academia.edu/3602968/A_Short_Manual_to_the_Art_of_Prosopography_with_Koen_Verboven_and_Myriam_Carlier_>.

Waerzeggers, C., 2019. *Launch of «Prosobab» – Our online prosopographical database of Babylonia (620-330 BCE)*. Web publication/site. Available at: <<http://persiababylonia.org/2019/07/05/launch-of-prosobab-our-online-prosopographical-database-of-babylonia-620-330-bce/>>.

Waerzeggers, C., Groß, M., et al., 2019. *Prosobab: Prosopography of Babylonia (c. 620-330 BCE)*. Leiden University. Available at: <<https://prosobab.leiden-univ.nl>>.

Yas, O., 2016. «*Na choli respublikans'koyi nauky...*». *Instytut istoriyi Ukrayiny (1936–1986): narysy z instytutsional'noyi ta intelektual'noyi istoriyi (do 80-richchya ustanovy)* [«At the head of the Republican science ...». *Institute of History of Ukraine (1936–1986): Essays on the institutional and intellectual history (the 80th anniversary of the establishment)*]. Kyiv: NAS Ukrayiny, Institute of History of Ukraine. Available at: <<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8029-8/978-966-02-8029-8.pdf>> (in Ukrainian).

Yemchuk, O. I., 2013. Rodyna Maslovykh: kolektyvna biohrafiya vchenykh [Maslov Family: collective biography of scientists]. *Ukrayins'ka biohrafistyka [Biographistica Ukrainica]*, issue 10, pp. 88–104. Available at: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ubi_2013_10_9.pdf> (in Ukrainian).

Zadereychuk, A. A., 2013. Stvorennnya «kolektyvnoyi biohrafiyi» deputativ-musul'man yak metod dlya doslidzhennya diyal'nosti kryms'kykh tatar v orhanakh zems'koho samovvryaduvannya Tavriys'koyi huberniyi [Creating a «collective biography» of Muslim MPs as a method for investigating the activities of the Crimean Tatars in the bodies of territorial self-government Tauride]. *Ukrayins'ka biohrafistyka [Biographistica Ukrainica]*, issue 10, pp. 78–87. Available at: <http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2013_10_8> (in Ukrainian).

УДК 378.4 (477.63) ДНУ (092)

**Постать історика на тлі епохи
(до інтелектуального портрета
професора К. І. Познякава)**

Валентин Іваненко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. Розглянуто на підставі власних спогадів та спостережень деякі сюжетні лінії життєвої й творчої біографії дніпропетровського професора історії, заслуженого працівника вищої школи УРСР К.І. Познякава, зроблено спробу вичленити найбільш характерні та відмітні грані непересічної особистості вченого, акцентовано на його багаторічній і конструктивній взаємодії з колегами місцевого класичного університету.

Ключові слова: Дніпропетровський університет; історик; наставник; освіта; наука.

Надійшла до редколегії 22.07.2019

Прорецензована 29.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

The Figure of the Historian on the Background of the Era (Professor K. I. Poznyakov's Intellectual Portrait)

Valentyn Ivanenko

Doctor in History, Professor

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. On the basis of the own memoirs and observations it is considered some plot lines of life and creative biography of K.I. Poznyakov – Dnipropetrovsk professor of history, Honored Worker of the High School of the Ukrainian SSR. An attempt is made to distinguish the most characteristic and peculiar facets of the scientist's outstanding personality, emphasizing his long-term and constructive interaction with colleagues of the local classical university, which was always for him (as for a graduate of the historical faculty) not only Alma mater, but also a source of constant intellectual inspiration and growth for almost all conscious life. It is emphasized that the researcher left a significant scientific heritage in the area of the history of the Civil War of 1918–1920 and other problems of the national past, occupying a prominent place in the historiographical process of the second half of the 20th century. He was a high-class professional, authoritative organizer of science and education in the higher educational establishments of Pridniprov'ya, a wise mentor, a wonderful lecturer-speaker, a harmoniously integral, decent, modest man, with his values and ideals in the spirit of the then communist representations in the USSR.

Keywords: Dnipropetrovsk University; Historian; Mentor; Education; Science.

Received 24.11.2018

Reviewed 13.12.2018

Accepted 18.12.2018

Постановка проблеми. Українська історична та історіографічна персоналістика дедалі повніше залюднюється розмаїттям імен призабутих, замовчуваних чи фальсифікованих донедавна героїв та антигероїв, літописців нашого минулого різних епох, особливо, звісно, буремно-контroversійної радянської доби. І це абсолютно закономірно, справедливо в умовах відродження національної історії, повернення її в лоно україноцентричного історичного процесу.

При цьому оцінчі характеристики багатьох дійових осіб тієї пори – від генсеків до так званих «червоних директорів», діячів культури – нині зводяться до майже суцільного негативу. Мовляв, усі вони «одним миром мазані», бо так чи інакше причетні до формування і утвердження антигуманної й навіть злочинної за своєю суттю політичної системи – хто прямо, безпосередньо, а хто опосередковано: одні її задумували і конструювали на свій лад, всупереч законам цивілізованого розвитку, інші – усіляко вихваляли й демонізували, нав'язуючи соціуму нежиттєздатний, авантюристичний суспільний ідеал. Зрештою й отримали державну конструкцію під назвою «СРСР», яка не витримала історичних випробувань «новизною експерименту» й розпалася під тиском потужних відцентрових процесів.

Як не прикро, але нерідко в «обоймі» адептів колишньої союзної держави та її керманичів згадуються й науковці, передусім суспільствознавці (в тому числі історики). Не секрет, що багатьом з них доводилося формувати свої дослідницькі траєкторії у річищі політико-ідеологічних настанов правлячої компартії, так званого «принципу партійності» в науці, щонайперше у контексті вивчення революційного руху в Росії і практики соціалістичного будівництва в СРСР, а тому крокувати у фарватері офіційної історіографії. Вітчизняна історична наука зазнала, таким чином, масованої політизації, часом упереджених, однобоких інтерпретацій та оцінок окремих історичних явищ, фактів, подій, персоналій, що, безперечно, не могло не позначитись на якості значних масивів наукової продукції, особливо за історико-партійною тематикою, більше того, призвело, по суті, до її кризи в частині сучасного теоретико-методологічного забезпечення історико-прикладних та історіографічних досліджень.

Натомість при всій методологічній обмеженості, фрагментарності й об'єктивно зрозумілій заангажованості таких історіописань їхня джерелознавча вартість з точки зору виявлення, систематизації та оприлюднення потужних масивів мало- або взагалі невідомих історичних документів (перш за все архівних) воістину безцінна, слугуючи у більшості випадків надійним, репрезентативним фактологічним підґрунтям для подальшого переосмислення найширшого кола конкретних проблем української радянської історії та історіографічного процесу.

Гадаю, подібні критерії цілком прийнятні при аналітичних характеристиках наукового доробку й дніпропетровських істориків того, радянського, покоління, серед яких чільне місце займає постать доктора історичних наук, професора Познякова Костянтина Івановича. На жаль, маємо підстави констатувати, що сьогодні це ім'я є незаслужено призабутим, оскільки навіть не згадується в жодному із сучасних енциклопедичних чи узагальнюючих регіональних видань, за винятком хіба що невеличкої за обсягом брошури, підготовленої в жанрі спогадів про вченого до 90-річчя від дня його народження у 2010-му (Британ, В. Т., ред., 2010).

Метою статті є висвітлення за власними спогадами та спостереженнями деяких сюжетів життєвого й творчого шляху дніпропетровського історика, освітянина, громадянина, людини.

Виклад основного матеріалу. Народився К. І. Позняков 29 грудня 1920 р. у Дніпропетровську (нині м. Дніпро). Тут закінчив середню школу. Поступив на історичний факультет Дніпропетровського університету (1939), але вже через кілька місяців був призваний в армію. Учасник Другої світової війни, був тяжко поранений, став інвалідом. Мав більше десятка бойових нагород.

Після демобілізації продовжив навчання в університеті, який закінчив у 1948 р. Професійну кар'єру розпочав у цьому самому виші на посаді викладача, потім були гірничий, будівельний і медичний інститути, останні три десятиліття (1961–1991) працював у металургійному, очолюючи кафедру марксизму-ленізму (з 1964 р. – історії КППС), а з середини 1987 р. до кінця життя (21 грудня 1991) обіймаючи на ній посаду професора.

Успішно захистив кандидатську (1954) і докторську (1972) дисертації. Друкований «багаж» історика перевищує сотню різноманітних праць, у тому числі 5 монографій. Пріоритетний напрям його наукових інтересів – проблема тилу Червоної армії в період Громадянської війни 1918–1920 рр., якій він присвятив солідну монографію [3]. Підготував одного доктора (О.В. Михайлюк) і 15 кандидатів історичних наук (Британ, В. Т., ред., 2010, с. 4–5, 23).

Як бачимо, професор К. І. Позняков залишив по собі досить вагому наукову спадщину, яка, на мій погляд, теж потребує виваженого, неупередженого вивчення, щоб адекватно і об'єктивно визначити його місце у вітчизняному історіографічному процесі другої половини ХХ ст. Тим паче, що і нагода для цього є слушна – 100-літній ювілей, який, сподіваюсь, науково-освітня громадськість нашого краю відзначатиме у наступному, 2020-му, вшановуючи заслуги непересічного професора історії.

Не заглиблюючись в аналіз зробленого К. І. Позняковим, принагідно зауважу: помітну роль на шляху його життєвого й творчого посту-

пу завжди відігравав наш класичний університет, причому не тільки тому, що став для нього як випускника історичного факультету *Alma mater*, а й не менш важливо завдяки тим постійним діловим зв'язкам, тісному спілкуванню, плідній і конструктивній взаємодії з університетськими колегами, що супроводжували багатогранну діяльність Костянтина Івановича впродовж практично всього його свідомого життя. Як уже говорилося, тут він деякий час працював (1948–1949), згодом був незмінним членом спеціалізованих вчених рад з історичних наук, входив до складу редколегій тематичних збірників наукових праць, очолював державні комісії на підсумкових іспитах та захистах дипломних робіт випускників історичного факультету, енергійно долучався до обговорення актуальних проблем підготовки та перепідготовки кадрів-істориків на опорній кафедрі історії КІРС, здійснення спільних наукових проектів та програм, організації та проведення на базі університету наукових форумів, зокрема, низки резонансних все-союзних конференцій, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією (1979), 60-річчю закінчення Громадянської війни (1980), 40-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (1985) тощо.

Дружні, насичені розмаїттям інтересів контакти пов'язували Костянтина Івановича з багатьма університетськими науковцями-істориками, насамперед з професорами Д. П. Пойдою, В. Я. Борщевським, Ф. С. Павловим, Д. С. Шелестом, М. М. Миколенком, А. М. Черненком, М. П. Ковальським, І. Ф. Ковальновою, доцентами М. Ф. Карпенком, П. В. Агаповим, В. А. Жаурою, О. Ф. Батаріною, Л. О. Бардаговою, С. П. Торшиною, О. М. Філіповим, І. К. Воропаєм, І. О. Кривим, А. О. Гусаком та ін. Взаємини між ними виникали, як то кажуть, не спонтанно чи ситуативно, а цілком логічно, закономірно, обумовлювались абсолютно природними, реальними потребами координації зусиль у розв'язанні спільних завдань науково-методичного забезпечення навчального процесу і розвитку історичних досліджень у вищій школі, підтримувались у режимі системної співпраці, органічно вписуючись у робочі плани К. І. Позняка та університетських істориків.

Особливо близькі, зворушливо теплі стосунки склалися у нього, ветерана та інваліда війни, з колегою-фронтовиком Дмитром Павловичем Пойдою, одним із фундаторів й генераторів історичної освіти і науки у повоєнному університеті, на Дніпропетровщині в цілому, засновником і керівником відомої не тільки в Україні, а й далеко за її межами наукової школи в галузі аграрної історії. Разом вони в якості членів редколегій й авторів та упорядників відповідних матеріалів торували шлях до підготовки і виходу друком таких фундаментальних синтетичних, документальних та енциклопедичних видань, як «*Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.)*» (1968), «*Історія міст і сіл УРСР*.

Дніпропетровська область» (1969), «Днепропетровску – 200 лет» (1976), «Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации» (1979), «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987) та ін. Чисті, щирі, почуття один до одного, засновані на вічних цінностях добропорядності, справедливості, нетлінних чеснотах високоморальної селянсько-хліборобської духовності та культури (обидва – вихідці з бідняцьких родин, засвоїли їх, що називається, з молоком матері), спорідненості долі і професійних устремлінь, спільного фронтового минулого, друзі пронесли через все життя. Обидва за вагомі заслуги були удостоєні й престижного в ті часи почесного звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР» (Іваненко, В. В. та Світленко, С. І., 2018, с. 260; Британ, В. Т., ред., 2010, с. 7).

За загальним визнанням близьких, соратників-однодумців, учнів, це були справжні мужики, з потужним внутрішнім стрижнем, надійні, як скеля, котрі по-своєму любили і вміли дружити, усіляко підтримували, оберігали один одного, дарували добро, демонструючи тим самим своєрідний еталон міжособистісних взаємин двох авторитетних науковців і самобутніх педагогів. Та й у вічність вони відійшли майже одночасно, на початку буремно-доленосних 90-х, відійшли разом зі своїм дітищем і гордістю – великою державою під назвою «СРСР». Менше ніж на рік (1992) пережив Дмитро Павлович свого чи не найдорожчого друга...

Після закінчення аспірантури і захисту кандидатської дисертації (1974), який, до речі, пройшов у ДДУ за безпосередньої участі К. І. Познякова як члена спецради, коли на запрошення Д. П. Пойди я розпочав свою трудову діяльність на посаді викладача кафедри історії СРСР і УРСР, мені теж пощастило достатньо близько познайомитись з Костянтином Івановичем, власноруч, так би мовити, доторкнутися принаймні до деяких найбільш чутливих струн його гармонійно цілісної людської натури, стилію науково-дидактичної творчості. Приводи для цього траплялися різні: регулярні візити вченого до університету з вищевикресленими цілями, участь у міжвузівських та інших регіональних заходах, спільних наукових і просвітницьких акціях, проектах тощо.

Пригадую, зокрема, з яким ентузіазмом в середині 80-х взялися ми, авторський колектив на чолі з професором К. І. Позняковим, за підготовку нарисів історії Дніпропетровської обласної комсомольської організації, яка здійснювалась у рамках відповідної республіканської програми під патронатом ЦК ЛКСМУ, причому, як завжди, у стислі терміни. Костянтин Іванович був не просто нашим формальним керівником, організатором, ідеологом, а справжньою душею, «мотором», таким собі «перпетуум мобіле», який, здавалося, цілодобово тримає руку «на пульсі», спонукаючи й підхльостуючи нас до енергійних,

консолідованих дій задля досягнення успішного кінцевого результату. Незабутні враження залишилися від інтенсивних й цілеспрямованих джерелознавчих пошуків потрібної літературно-документальної бази, у тому числі у провідних бібліотеках та центральних архівах Москви і Києва, жваві дискусії під час обговорення концептуальних засад, структури майбутньої книги, етапів роботи над нею, радість від оприлюднення перших результатів досліджень спочатку на сторінках обласної газети «Прапор юності», а потім і в окремих брошурах.

І в усій цій повсякденній «метушні», круговерті вирішення безлічі організаційних, наукових та інших питань ключовою фігурою, себто головним розпорядником, аналітиком і критиком наших дій, виступав К. І. Позняков. Логічним підсумком зробленого стала поява у 1987 р. в київському видавництві «Молодь» повної версії книги, від якої, незважаючи на зрозумілу присутність у ній заідеологізованих і заполітизованих у дусі епохи положень та схем, нам, авторам, відверто кажучи, не соромно й сьогодні. В усякому разі, зібраний, систематизований і узагальнений в цій унікальній праці фактологічний матеріал навряд чи є підстави вважати архаїчним, не вартим уваги сучасників. Адже це не що інше, як досить масштабне і правдиве відтворення картин справді патріотичного комсомольсько-молодіжного руху на Дніпропетровщині за радянських часів.

Водночас Костянтин Іванович запам'ятовувався не лише як знаний історик, організатор науки і освіти у вищій школі Придніпров'я, але і як чудовий лектор, оратор, здатний силою своїх знань, аргументів, логіки викладу тих чи інших тем, сюжетів, положень, нарешті, емоційно м'якої, вираженої, інтелігентної манери спілкування зі студентами та слухачами переконувати їх, вести за собою. Йому, як і більшості тодішніх науковців-суспільствознавців (чого, на превеликий жаль, не скажеш про багатьох сучасників), були властиві такі риси публічної поведінки на кафедрі, як глибока внутрішня взаємообумовленість, аналітичність, доступність подачі матеріалу, навіть при вивченні складних, суперечливих, заплутаних питань, ґрунтовність і широта власних суджень, точні й адекватні оцінки історичних фактів, ситуацій, діячів. Не випадково його запрошували з лекціями по лінії товариства «Знання» трудові колективи міста і області, кілька разів обирали депутатом районної та міської рад.

Свій ораторський талант К. І. Позняков блискуче продемонстрував восени 1974 р. й у Нью-Йорку (США) під час виступів на історичні теми перед українськими емігрантськими колами і студентами американських університетів, коли в якості члена офіційної делегації УРСР брав участь у роботі XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН (Бри-тан, В. Т., ред., 2010, с. 6). Ясна річ, потрапити на такий високоповаж-

ний дипломатичний форум могла лише авторитетна, яскрава особистість, і цим вимогам сповна відповідав Костянтин Іванович.

Не обходилося, звісно, без елементів ідеалізації радянської дійсності, її приглянцованого, рожево-пафосного тлумачення, надмірного використання в лекціях і на семінарах окремих догматичних стереотипів та кліше правлячої партії, цитування її лідерів-генсеків, класиків марксизму-ленінізму тощо. Проте не слід забувати, чим фахово займався і, головне, який нормативний курс читав студентам Костянтин Іванович, а курс цей – історія КПРС.

Як відомо, будь-які відхилення від панівної на той час методології і методики викладання цієї дисципліни у вищому навчальному закладі просто виключали, а в разі допущення – суворо карали аж до виключення з партії та звільнення з роботи не інакше як з «вовчим квитком». Зрозуміло, що на такі кроки «непослуху» мало хто наважувався. Тим більше, що на кафедрах суспільних наук у вишах працювали тоді в масі своїй випробувані, ідейно загартовані кадри, які до пори до часу свято вірили в комуністичні ідеали, в те, що говорили й робили. Костянтин Іванович не був винятком.

Разом з тим це аж ніяк не означало, що ці люди покірно мовчали, не реагували на ті чи інші суспільні виклики та негаразди. Добре пам'ятаю, в які гостро полемічні акції виливалися у нас партійні збори, якій нещадній критиці піддавались партдержструктури різних рівнів за недоліки та провали в роботі. І тон, як правило, задавали вчені-суспільствознавці, саме такі, як К. І. Позняков, в чому неодноразово міг переконатися особисто.

Коли, приміром, в середині 1970-х рр. компартійні чиновники спробували зруйнувати меморіальний будинок-музей «запорозького батька» Д. І. Яворницького, оскільки той, мовляв, заважав будівництву нової споруди райкому, Костянтин Іванович в числі провідних істориків міста рішуче виступили проти цієї витівки і перемогли, продемонструвавши принциповість і тверду громадянську позицію небайдужих науковців.

Ще раніше, у 1973-му, як згадує його колишній студент, а нині доктор наук, професор К. Ф. Ковальчук, всі вони були просто шоковані, коли одну з лекцій педагог несподівано присвятив супергострій в політичному і морально-етичному аспектах темі «Культ особи і репресії 1937–1939 рр.», розкривши її на прикладі трагічних доль науковців, письменників, журналістів, державних діячів та їхніх родин. Просив, правда, не конспектувати... (Британ, В. Т., ред., 2010, с. 31). А це, погодьтеся, в тодішніх умовах нового наступу влади проти інтелігенції вимагало й певної громадянської сміливості та мужності.

Спілкуючись з К. І. Позняковим, всі ми збагачувалися його безцінним життєвим і професійним досвідом, переймалися цікавими пер-

спективними ідеями, планами, прислуховувалися до порад та рекомендацій, які спочатку ніби «пропускали» через себе, а потім вже так чи інакше намагалися реалізувати у своїх наукових студиях та педагогічних практиках, у вирі повсякдення взагалі. То була справді велика і незабутня школа фахового й людського гарту!

Я вдячний долі, що в моєму житті, у кар'єрному сходженні на різних етапах були і є сьогодні такі висококласні, глибоко порядні, мудрі наставники, багато в чому завдяки яким і ми вчилися жити чесно, достойно, по совісті.

Бібліографічні посилання

Британ, В. Т., ред., 2010. *Константин Иванович Позняков. К 90-летию со дня рождения*. Днепропетровськ.

Іваненко, В. В. та Світленко, С. І., 2018. Пойда Дмитро Павлович. В: Поляков, М. В., гол. ред., 2018. *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*. Біобібліографічний довідник. 3-тє вид., перероб. і доп. Дніпро: ЛІРА.

Позняков, К. И., 1968. *Красный тыл – фронту*. Харьков: Издательство Харьковского университета.

References

Britan, V. T., ed., 2010. *Konstantin Ivanovich Poznyakov. K 90-letiyu so dnya rozhdeniya* [Konstantin Ivanovich Poznyakov. On the occasion of the 90th birthday]. Dnepropetrovsk.

Ivanenko, V. V. and Svitenko, S. I., 2018. Poyda Dmytro Pavlovych. In: Polyakov, M. V., ed. in chief, 2018. *Profesory Dniprovsk'oho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [Professors of the Oles Honchar Dnipro National University]. The bibliography reference book. 3rd edition, revised and supplemented.. Dnipro: LIRA.

Poznyakov, K. I., 1968. *Krasnyy tyl – frontu* [The Red Rear for the Front]. Kharkov: Kharkov University Press.

**PROCESSUS NATIONALIBUS,
STIRPIS ET SOCIALIS**

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ
ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ**

**ETHNONATIONAL
AND ETHNOSOCIAL PROCESSES**

**Конфліктна взаємодія запорозького населення
та російських військовиків на Кодацькому
та Старосамарському перевозах у 1730–1760 рр.***

Олег Репан

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-7919-9996

Researcher ID: A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. *Мета* – аналіз конфліктів російських військовиків із запорозьким населенням на Кодацькому і Старосамарському перевозах та виявлення причини конфліктності. *Методи*: аналізу, синтезу, індукції, біографічний, історико-генетичний, мікроісторичний підхід. *Основні результати*: контроль над перевозами приносив значні прибутки запорозьким козакам. Перевози, в тому числі Кодацький та Старосамарський, перебували під пильним контролем спеціально призначених чиновників Коша Нової Запорозької Січі. Ці два перевози знаходились у віданні шафаря Кодацького перевозу, контроль над Старосамарським перевозом здійснювали уповноважені ним особи. За часів Нової Січі у стратегічно важливих місцях запорозького козацтва виникли укріплені точки з російськими гарнізонами. Часто такі укріплення поставали на перетині шляхів, у важливих комунікаційних вузлах. Російські офіцери, порушуючи закон, докладають зусиль для контролю над грошовими доходами від перевозів. Більша частина конфліктів пов'язана із Старосамарським перевозом, де розташовувалось потужне російське укріплення зі значним гарнізоном. На Кодацькому перевозі, де росіяни мали невеликий Кодацький редут з невеликою залогою на лівому березі Дніпра, кількість конфліктів була значно мен-

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

шою. Запорозький Кіш і місцева козацька адміністрація знешкоджувала такі дії через апеляції до вищого російського керівництва, перенесення місця переправ та силове протистояння безпосередньо на перевозах. Стислі висновки. Основою конфліктів, на мою думку, були дві причини. По-перше, це звичайне прагнення людини до грошей, і російські солдати поводитися тривіально. Друга причина – їх самосприйняття на запорізьких територіях. Попри декларативне визнання прав запорожців, російські військовики демонстрували, як тільки мали для цього силову перевагу, зухвалу зневагу до цих прав. Вони відчували себе вищими за січовиків, представниками та провідниками волі імперії, які (і це очевидно для них) цілком можуть винагородити себе додатковими грошима, забраними у місцевого населення. Водночас силова перевага козаків повертала російських військовиків до поваги чужих прав. *Практичне значення*: результати дослідження можуть бути використані для вивчення більш широкої проблеми взаємодії українського козацтва та російських військових у середині XVII–XVIII ст. *Оригінальність*: вперше системно описано та проаналізовано взаємодію запорозького населення і російських військовиків на Старосамарському і Кодацькому перевозах за доби Нової Січі. *Наукова новизна*: визначено причини конфліктів та ключові аспекти взаємосприйняття. *Тип статті*: емпірична.

Ключові слова: запорозьке козацтво; Російська імперія; фронтір; конфлікт.

Надійшла до редколегії 20.07.2019

Прорецензована 27.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Conflict Interaction between the Zaporozhian Population and Russian Military Personnel in Kodak and Stara Samar Ferriages in 1730–1760*

Oleh Repan

PhD, Associated Professor

ORCID: 0000-0001-7919-9996

Researcher ID: A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. *The purpose* of the article is to analyze the conflicts of Russian soldiers with the Zaporozhian population in Kodatsky and Starosamarsky ferriage and to identify the causes of conflict. *Methods:* analysis, synthesis, induction, biographical, historical-genetic. In general, research is based on microhistory. *The main results:* control over the ferriage brought appreciable profits to the Zaporozhian Cossacks. The ferriages, including Kodatsky and Starosamarsky, were under the strict control of the specifically appointed officials of the Kosh of Nova Zaporozhian Sich. These two ferriages were operated by the Kodatsky special manager – «shafar», and the control over the Starosamarsky ferriage was carried out by persons, authorized of the Kodatsky shafar. At the time of Nova Sich in the strategically important points of territory of the Zaporozhian Cossacks were established fortified points, which also located the Russian garrisons. Often such fortifications were formed at the intersection of roads, in important communication nodes. Russian officers, in breach of the law, are making efforts to control cash revenues from ferriage. Most of the conflicts are connected with the Starosamarsky ferriage, where there was a powerful Russian fortification with a significant garrison. In the Kodatsky ferriage, where the Russians had a small Kodatsky redoubt with a small garrison on the left bank of the

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)"*

Dnieper, the number of conflicts was much smaller. Zaporozhian Kish and the local Cossack administration counteracted of such actions through appeals to the top Russian leadership, the transfer of the crossing points to another place and force confrontation directly on the ferriage. Concise conclusions. The basis of the conflicts, in my opinion, were two reasons. First reasons is a common desire of man to money, and Russian soldiers behaved trivially. The second reason is their perception of oneself in Zaporozhian territories. Despite the declarative recognition of the rights of the Cossacks, Russian military, as soon as they have the power advantage for this, demonstrate disregard for these rights. They feel themselves higher than the Cossacks, the representatives and leaders of the power of the empire, so it is obvious for them, what they may quite reward themselves with the extra money seized from the local population. At the same time, the strength of the Cossacks returns Russian military to respect for the rights of others. Practical meaning. The results of the research can be used to study the wider problem of interaction between the Ukrainian Cossacks and Russian military in the middle of the XVII – XVIII centuries. Originality: for the first time systematically described and analyzed the interaction of the Zaporozhian population and Russian military on the Starosamarsky and Kodatsky ferriages in the days of Nova Sich. Scientific novelty: the causes of conflicts and key aspects of mutual perception Ukrainian Cossacks and Russian military are determined. Type of article: empirical.

Keywords: Zaporozhian Cossacks; Russian Empire; Frontier; Conflict.

Received 20.07.2019

Reviewed 27.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Перевіз у запорозьких Вольностях як явище є дуже цікавим об'єктом. Очевидно, що він є комунікативним вузлом, де перетинаються потоки людей, товарів, новин. Прибутки з перевозів складали вагомую частину надходжень до скарбниці Коша. Проте часто поза увагою дослідників залишається те, як взаємодіяли російські військовики, що стаціонарно перебували на теренах Вольностей у період Нової Січі, і запорозькі козаки саме на перевозах. Адже і економічна вага, і комунікативна роль перевозів, безперечно, передбачала певну взаємодію. На мою думку, аналіз таких взаємин допоможе визначити статус російських військовиків у Вольностях, розуміння ними своєї ролі на цих теренах та ставлення до них запорозького населення.

Історіографія. Перевози починають тією чи іншою мірою згадуватись вже з початком наукового вивчення історії запорозького козацтва. А. Скальковський, говорячи про торгівлю та про пошту, згадує місця переправ, не зупиняючись на них докладніше (Скальковський, А., 1994, с. 168, 181–188). Д. Яворницький цікавиться Старосамарським перевозом у контексті суперечки з приводу статусу Старої Самарі, та перевозами загалом, описуючи торгівлю та прибутки запорозького скарбу, вже аналізуючи саме явище перевозу більш докладно (Яворницький, Д., 1990, с. 41–44, 423, 430–431). Саме прибутки від перевозів важливі для М. Слабченка (Слабченко, М., 1999, с. 226), а В. Голобуцького, попри велику увагу до соціально-економічної проблематики, перевози спеціально не цікавили (Голобуцький, В., 2004).

Проте вже за доби незалежності активне вивчення козацького минулого підштовхує дослідників до студіювання діяльності перевозів. У контексті митної політики про них, наприклад, говорить Н. Ченцова (Ченцова, Н., 2005, с. 125–131), а у зв'язку із економічною політикою російського уряду в регіоні пише О. Мірущенко (Мірущенко, О., 2010). Торгівля, як основа діяльності Старосамарського перевозу, постійно присутня у роботах дніпровських фахівців, які займалися розкопками Старої Самарі (Ковальова, І., 2002; Ковальова, І., відп. ред., 2008). Таким чином, попри спорадичну увагу до функціонування перевозів у вітчизняній історіографії, не можна говорити ні про комплексне розкриття цієї проблеми, ні про вивчення конфліктів запорожців та російських військовиків, які відбувалися на цих перевозах.

Мета дослідження – проаналізувати конфлікти російських військовиків із запорозьким населенням на Кодацькому і Старосамарському перевозах та виявити причини конфліктності.

Джерела. Наявна джерельна база дозволяє дослідити цю проблему. Якщо говорити про опубліковані джерела, то варто зазначити до-

кументи, опубліковані А. Андрієвським (Андреевский, А., 1888) та Д. Яворницьким (Яворницкий, Д., 2008). Окремі документи, цікаві у контексті проблеми, публікували такі дослідники як С. Абросимова, Ю. Мицик (Абросимова, С., Мицик, Ю., 1998, с. 7–35). Дуже важливі для окресленої проблеми джерела містять опубліковані документи архіву Коша Запорозької Січі (Сохань, П., голова ред. кол., 2003; Сохань, П., голова ред. кол., 2006). Проте основний масив інформації містять неопубліковані документи Архіву Коша. Йдеться про справи 35, 39, 40, 135, 197, 279. У різних видах документів (рапортах, донесеннях, промеморіях, наказах, інструкціях тощо) йдеться про функціонування перевозів, персоналії старшин, спроби росіян поставити перевози під свій контроль та методи протидії цьому з боку Коша. Дуже цікавими є описи конфліктів, які траплялися на перевозах.

Виклад основного матеріалу та результати. Початки функціонування перевозів в умовах степового прикордоння важко визначити точно, проте за знахідками монет простежується діяльність перевозу через Самару в районі сучасного с. Шевченкового вже у XIV ст. – тут знайдено чимало ординських монет та рідкісних грошей чекану київського князя Володимира Ольгердовича. Торгівля за часів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої велася тут дуже жваво – археологами виявлено як татарські монети, так і західноєвропейські товарні пломби XVI ст. і так само європейські (польські, шведські, пруські) монети XVI–XVII ст. (Болебрух, А., 2006, с. 34; Ковальова, І., Шалобудов, В. та Векленко, В., 2005, с. 25–30). До XVI ст. належать дві російські монети. Одна з них, карбована на московському монетному дворі, датована 1547 р. Друга, що належить до правління царя Федора Івановича (1584–1598), не може бути точно датована (Шалобудов, В., 2013, с. 299–300). Міжнародний характер торгівлі не викликає сумнівів у дослідників (Ковальова, І., 2002, с. 52–57). Опосередковано про широкі торговельні зв'язки Самарі-Богородичного свідчить різноманітність гутного скла, яке походило з різних регіонів і активно використовувалося місцевими мешканцями (Харитонова, О., 2009, с. 89).

Втративши своє значення після зруйнування Богородичного у зв'язку із обмежувальною політикою російського уряду стосовно контактів Гетьманщини і Запорозжя, старосамарський перевіз було відновлено вже протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що й не дивно з огляду на величезні потреби армії. З 1736 р. він утримувався ландміліцьким гарнізоном Старосамарського ретраншементу, а з 1743 р. потрапив на відкуп до старосамарських мешканців С. Тендітника, І. Довбиша і Н. Донця за 80 крб. на рік. Такий дозвіл дав київсь-

кий генерал-губернатор Леонтьєв, що викликало протидію січовиків. Вони ще могли змиритися із функціонуванням перевозу для обслуговування війська, але потоку купців, які не приносили прибутку до скарбниці Коша, терпіти було не можна.

Січ контратакувала за кількома напрямками. Самарський полковник Головка організував переправу через Самару в районі Пустельно-Миколаївського монастиря. Рішення генерал-губернатора було опротестовано перед імператрицею, до того ж запорожці зробили все, аби ускладнити життя відкупників. Урешті старосамарський перевіз збанкрутував, причому останньою краплею став наїзд у 1744 р. запорожця Михайла Безполого, сина Н. Донця (який виявився двоюродним) на хутори батька. Права сина допомагали захищати козаки Самарської паланки. Після цього Н. Донець став неплатоспроможним, а ще один відкупник, І. Довбиш, втік із частиною грошей (Сохань, П., голова ред. кол., 2003, с. 781; Андреевский, А., 1888, с. 383; Яворницький, Д., 1990, с. 42). Фінальним акордом стала грамота імператриці Єлизавети Петрівни, де було прописано закриття Старосамарського перевозу (Сохань, П., голова ред. кол., 2003, с. 187).

Далі перевіз відновив свою діяльність вже під егідою Січі. Документи дозволяють говорити про функціонування біля фортеці як мосту, так і паромної переправи. Найшвидше, міст працював у літню пору, тоді як паром – весь час, коли на Самарі не було криги. Старосамарський перевіз перебував у віданні шафаря Кодацького перевозу, але найчастіше ним опікувався підлеглий шафаря – писар (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 1, 3–3 зв., 45, 49, 50–52). Після ліквідації Січі перевіз перейшов під урядовий контроль і продовжував функціонувати (Новицкий, Я., 2007, с. 250).

Діяльність Кодацького перевозу, біля якого на правому березі розвинувся Новий Кодак, а на лівому – Кам'янка-Лівобережна (тут за Нової Січі постав Кодацький редут із російською залогою), була значно стабільнішою. Він не занепадав під час перебування Січі під татарською протекцією – про великі прибутки від нього в 1720–1730-х рр. свідчить учасник російсько-турецької війни 1735–1739 рр. С. Мишецький (Рябінін-Скляревський О., 2000, с. 136). На Кодацькому перевозі розташовувалися шафар і підшафар. Вони вели облік прибутків і витрат, стежили за порядком, для чого мали під орудою козацьку команду (Яворницький, Д., 1990, с. 186).

Встановити персональний склад цих старшин непросто – занадто фрагментарні повідомлення джерел. Шафарем в Новому Кодаку в 1754 р. був Лук'ян Великий, причому доступний нам документ говорить, що у його віданні знаходився і міст через Самару. Він підписав

листа до кошового «с товариством», під яким, напевно, мається на увазі згадана козацька команда (Сохань, П., голова ред. кол., 2006, с. 727). У 1762 р. на посаді шафаря перебував Федір Голуб (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 1, 3–3 зв.), у 1770 р. – Лук'ян Кочинець (Справа по ревізіям, 1770–1773, арк. 60 зв.).

У 1760 р. писарем Кодацького перевозу був Андрій Семенович Товстик, який походив із Лохвиці, з письменної козацької родини Терентенків (Синяк, І., упоряд., 2010, с. 6, 12). Цю саму посаду в 1761 р. обіймав відомий запорозький старшина Василь Сепанович Чернявський, який з малих літ потрапив на Січ, працював у військовій канцелярії, а після Нового Кодака працював писарем Микитинського перевозу і писарем Перевізкої паланки. Хоробро він воював із турками, а після ліквідації Січі очолив тимчасове правління Личківської паланки (Абросимова, С. та Мицик, Ю., 1998, с. 13). У 1762 р. посаду писаря обіймав Іван Ковалевський (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 50–52), у 1770 р. – Василь Чайковський (Справа по ревізіям, 1770–1773, арк. 60 зв.). Серед підписарів перевозу нам відомі Семен Остапович Барвінський, Василь Богдановський, Тимофій Котляревський (Ченцова, Н., 2005, с. 129; Ченцова, Н., 2004, с. 145).

Збори на військовий скарб сум за 1763 рік із Самарського мосту здійснював Матвій Івановича Сьомак, козак Незамаївського куреня. Цілком можливо, що його діяльність протягом 1761–1763 рр. також якоюсь мірою була пов'язана із Старосамарським перевозом, адже його атестат говорить: «Зъ 1761 въ Самарѣ и на Кодацкомъ перевозѣ и Самарскомъ мосту въ зборѣ войсковой сумми 1763 годовъ былъ» (Мотренко, В. та Смолій, В., відп. ред-ри, 2009, с. 603).

Наявність системи перевозів у Вольностях приносила значні прибутки Кошу. Сучасник, описуючи Вольності, зазначав: «У всій їхній землі немає жодного мосту чи навіть гаті, з якого б не збирали на полковника тієї паланки ...з порожнього возу по копійці.» (Голобуцький, В., 2004, с. 498). Цілком можливо, що пасаж про гаті є перебільшенням – адже Кіш був зацікавлений у пожвавленні торгівлі. На Старосамарському перевозі, як і на інших, мито складало близько 2 % вартості товару (Ченцова, Н., 2005, с. 129).

Збереглися і деякі точні розміри запорозьких зборів. Одним з найпоширеніших товарів була горілка. Січовики сплачували 7 відер горілки з 10 куф, а прийшли купці – 1 крб. з кожної куфи (Білівненко, С., 2005, с. 138). За перевіз чвертного возу пшона і пшеничного борошна брали 25 коп., за «паровичний» віз – удвічі більше. Чвертний віз риби обходився у 30 коп. мита, «паровичний» – у 50 коп. Всі кошти

розподілялися на три частини, з яких дві йшли на Січ, а одна лишалася для паланкових потреб (Олійник, О., 2005, с. 161).

Важливою складовою історії перевозів є спроби регулярних військ поставити їх під свій контроль і, відповідно, збирати грошову платню за переправу. У 1755 р. за скаргою Коша розпочато слідство над поручиком Серковим, який стояв із залогою у Кодацькому редуті. Він, як писав Кіш, «...розжився в пропуске ватаг» (Справа про утворення..., 1756–1758, 1761, арк. 46 зв.). Докладно справа не розписана, проте звинувачення поручика у хабарях та вищенаведена цитата показують, що йдеться про побори за користування перевозом (Справа про утворення..., 1756–1757, арк. 26). У серпні 1757 р. чітко фіксуємо намагання командира Кодацького редуту взяти мито з козака Канівського куреня В. Рецетового (Справа про створення..., 1756–1760, арк. 23 зв.).

Більш докладно відомо про випадок 1758 р., коли запорозький старшина Яків Воскобойник переганяв свою худобу з правого берега Дніпра на лівий, на пасовиська у Присамар'я. Він здійснив переправу біля Нового Кодака, але вже на лівому березі, біля Кодацького редуту, був затриманий російським караулом. Командир залоги, поручик Микола Кулебякін, вимагав від козака грошей. Цікаво, що відмова платити була обґрунтована Я. Воскобойником тим, що він не купець і жене власну худобу для власних потреб. Проте офіцер, ошаленівши від люті, розбив запорожцю голову (Справа про створення..., 1756–1760, арк. 89).

Кіш мав доволі великий клопіт із спробою старосамарського коменданта А. Какуріна стати господарем на Самарському перевозі, розташованому на Кальміуській дорозі. Справа закрутилася наприкінці зими 1762 р., коли на Січі отримали одразу два повідомлення – від самарського полковника Леонтія Василієвича та шафара Кодацького перевозу Федора Голуба. Майор А. Какурін розташував тут своїх солдат, основним заняттям яких стало збирання грошей з подорожніх. Найбільші побори припадали на тих, хто не підпадав під юрисдикцію Коша. Оскільки найчастіше це були купці, то січова скарбниця зазнавала чималих збитків. На цьому тлі рубання лісу та випалювання вугілля росіянами виглядало дрібничкою (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 1, 3–3 зв.).

На початку березня 1762 р. самарський полковник, виконуючи директиву Січі, спробував прибрати солдат. Проте пост прикривала висока вода, а більшою мірою – вказівки Коша діяти ненасильницьким шляхом. До того ж росіяни покликалися на накази вищого керівництва – генерал-аншефа Петра Стрешньова та генерал-лейтенанта Петра

Дев'єра. Пікантність полягала в тому, що справді існував наказ П. Дев'єра про утримання російськими військами караулів. Проте цей наказ стосувався часу, коли у Вольностях лютувала чума, а вже 1761 р. пошесті не було. Кіш у своїй скарзі виклав усі обставини і звернувся до Українського ландміліцького корпусу з проханням вгамувати А. Какуріна (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 7, 16–17).

Однак відповідь командира корпусу генерал-майора Меєра показала, що він не вважає дії старосамарського коменданта неправильними. «Не помічаючи» поборів з подорожніх, генерал-майор відмовлявся прибрати караул, який немов би лишень контролює сумнівних людей з Кримського ханства, які могли би пройти повз Микитинську заставу.

Відчуваючи безкарність, А. Какурін знахабнів. Він постійно затримував вози, стверджуючи, що для прогонування його людей та канцелярських потреб генерал-майор Меєр дозволив збирати гроші з кожного возу. Прикладом дій коменданта є випадок зі старшиною Нестором Тараном, якого росіяни під приводом перевірки паспорта затримали на весь день.

Намагаючись прибрати росіян з перевозу біля Старої Самарі, Кіш паралельно реалізовував ще один план. Самарський полковник Л. Василієвич та кодацький шафар Ф. Голуб отримали доручення підібрати в районі Хашового місце для наведення нового перевозу і спрямування туди купців. Таке місце знайшлося нижче Самарчика та Чернечого млина, там, де була «стара паланка». Певним ускладненням стало те, що на лівобережжі Самари треба було спорудити два невеликих моста – через річку Солоненьку та ще одну, назву якої відчитати не вдалося. Для побудови нового мосту Кіш наказав виділити тяглих та піших працівників, 2 вправних майстра для роботи з деревом та одного одруженого козака, який мав приглядати за роботою (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 9–11, 22–23).

Однак роботи не були проведені протягом одного тижня, як того вимагав Кіш. Найперше, на заваді стала висока вода, що робила будь-яке мостове будівництво вкрай проблематичним. Крім того, весняна пора вимагала рук на оранці та інших роботах. До того ж полковники Самарської та Кодацької паланки опікувалися побудовою в Новому Кодаку «шопи» для військових гармат.

Вислухавши таку аргументацію, Січ дозволила на певний час відкласти побудову нового мосту і обмежитися ремонтом старого. Однак шафар Кодацького перевозу мав простежити, щоби ця робота, як і полагодження гатей на дорогах, була виконана (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 45–49).

Заходи А. Какуріна мали на меті не тільки отримання прибутку. Як доповідав у квітні 1762 р. писар Кодацького перевозу Іван Ковалевський, який поряdkував на Старосамарському перевозі, російська варта блокувала доступ возів до порому до того часу, поки писар особисто не принесе коменданту паспорти подорожніх. Збирання ж 1 копійки з кожного возу стало нормою.

На початку травня російська варта на мосту була збільшена до 10 солдат та капрала. З документів можна припустити, що збирання росіянами грошей відбувалося тоді, коли вони переважали на мосту запорожців. Наприклад, 6 травня 1762 р. писар Кодацького перевозу І. Ковалевський не дав росіянам вимагати від людей платню за проїзд мостом. Очевидно, на той час із писарем перебувала певна кількість козаків, тому що солдати обмежилися брутальною лайкою та погрозами. У такому контексті збільшення кількості солдат на мосту стає зрозумілим. До речі, схожі спроби збирання грошей, тільки тепер вже на Кодацькому перевозі, спробував запровадити прапорщик Рожков (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 50–52).

Зрештою, Кіш отримав від генерал-аншефа П. Стрешньова позитивну відповідь на свої клопотання. У листі до А. Какуріна січова канцелярія писала про санкцію на ліквідацію караула і нагадувала, що «...через Самарь речку не единь переезд но когда // вода сойдетъ многіе їмѣются». Вимагаючи прибрати солдат, Кіш не утримався від констатації причин їх появи: «...ї вашему високоблагородію з прописан // ного мосту и паровъ поставленной для // едних здирствъ карауль свестъ» (Справа про охорону лісів, 1762, арк. 33–34, 41–44).

За кілька років, у лютому 1765 р., стався ще один конфлікт щодо контролю над перевозом. За описом С. Андрєєвої, йшлося не так про прагнення коменданта привласнити гроші, як про прагнення втілити карантинні заходи, викликані чумою, що ширилася з Криму. Тому комендант К. Фогт поставив на Старосамарському перевозі команду, яка контролювала у купців наявність документів, що підтверджували відбуття карантину. Далі – більше. Росіяни почали вимагати таких документів у мешканців навіть Самарської паланки, які жодним чином не потрапляли під карантинні заходи! Цікаво, що запорожці обрали шлях, який планували реалізувати ще під час попереднього конфлікту – вони просто зробили перевіз в іншому місці Самари (Андрєєва, С., 1999, с. 149).

Принципову різницю у сприйнятті статусу та природи Війська Запорозького низового демонструє конфлікт на Кодацькому перевозі, який стався у 1766 р. Капітан Брянського піхотного полку Василь Пономарьов скаржився, що під час переправи з нього взяли 50 копійок та

зганьбили офіцерську честь. На жаль, текст рапорту капітана не зберігся. Імовірно, В. Пономарьов наводив слова, якими запорожці ображали його. Проте до нас дійшов виклад подій з точки зору Коша.

Капітан В. Пономарьов, переправляючись із лівого берега Дніпра і прямуючи на Січ, заявив свою поїздку як службову. Відповідно, грошей на перевозі з нього не взяли. Але при поверненні він сам та його люди у розмовах не приховували, що цю поїздку В. Пономарьов здійснив разом з дружиною для побачення зі знайомими та закупівель. Відповідно, шафар запропонував йому оплатити переправу.

Далі офіцер почав погрожувати та принижувати честь Війська: «ви де їзбегайловцы // і подлая тваришка, не чувствуете государевих // повелѣній і законѣвъ, что здесь перевозъ государев, // и все народы». Капітан вимагав пропустити його безкоштовно, погрожуючи шафарю вибити око. За версією Коша, шафар його при цьому не ображав, а лише пообіцяв зсадити з парому (Справа про немов би заборгованість..., 1766–1767, арк. 2–6).

Обговорення. Підсумовуючи, зазначу, що перевози відігравали вагому роль у поповненні скарбниці Коша Нової Запорозької Січі. Наявність у важливих точках Вольностей, в тому числі на Кодацькому та Старосамарському перевозах, російських укріплень (Кодацького редуту та Старосамарського ретраншементу відповідно) призводила до доволі частих конфліктів. З точки зору традиційних прав Війська, які формально визнавались російським урядом під час Нової Січі, претензії російських військовиків на прибутки, або, тим більше, контроль над перевозами, були абсолютно безпідставними.

Висновки. Проте ми бачимо чимало конфліктів, основою яких, на мою думку, були дві причини. По-перше, і цього абсолютно не варто скидати з рахунку, ми маємо справу з абсолютно пересічним людським прагненням набити власні кишені, і російські солдати і офіцери поводять себе цілком тривіально. Проте, і це друга вага причина, важливим є їхнє самовідчуття на теренах Вольностей. Попри декларативне визнання прав запорожців, російські військовики демонструють, як тільки мають для цього силову перевагу, зухвалу зневагу до цих прав. Вони відчують себе вищими за січовиків, представниками та провідниками волі імперії, які (і це очевидно для них) цілком можуть винагородити себе додатковими грошима, забраними у місцевого населення. Водночас силова перевага козаків повертає російських військовиків до поваги чужих прав.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С. та Мицик, Ю., 1998. Документи з історії запорозького козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею. *Південна Україна*, вип. 3, сс.7–35.

Андреевский, А., 1888. Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774). *Записки общества истории и древностей Российских*, вып. 14, с. 283–718.

Андрєєва, С., 1999. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. *Південна Україна*. 1999, вип. 4(5), с. 143–152.

Атестат про службу полкового старшини Незамаївського куреня Матвія Сьомака, виданий Кошем Війська Запорозького, 1764, 8 грудня. В: Мотренко, Т. В. та Смолій, В. А., відп. ред-ри, 2009. *Історія державної служби в Україні*. В 5 т. Київ: Ніка-Центр, т. 3 (Документи і матеріали. V ст. до н. е. – 1774 р.), с. 603.

Білівненко, С., 2005. Участь козацтва у відкупках та підрядах на півдні України. *Козацька спадщина*. вип.1, сс.138–142.

Болебрух, А., ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ.

Голобуцький, В., 2004. *Запорозька Січ в останній часи свого існування*. Дніпропетровськ.

Ковальова, І., 2002. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я. *Археологічний літопис Лівобережної України*, вип. 2, с. 52–57.

Ковальова, І., відп. ред., 2008. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самар' та Богородицька фортеця*. Дніпро.

Ковальова, І., Шалобудов, В. та Векленко, В., 2005. Нові дослідження по-саду Богородицької фортеці. *Січеславський альманах*, вип.1, с. 21–35.

Мірущенко, О., 2010. *Економічна політика російського уряду на Запоріжжі періоду Нової Січі (1734–1775)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запорізький державний університет.

Новицкий, Я., 2007. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. В: Новицкий Я., 2007. *Твори*, т. 1. Запоріжжя.

Олійник, О., 2005. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)*. Запоріжжя.

Рябінін-Скляревський, О., 2000. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. В: Малінова Г. та Сапожников, І., ред-ри, 2000. *О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії*. Одеса, Київ, с. 83–211.

Синяк, І., упоряд., 2010. *Військовий писар Андрій Семенович Товстик*. Збірник документів. К., 2010.

Скальковський, А., 1994. *Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького*. Дніпропетровськ.

Слабченко, М., 1999. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. В: Козирев, В., 1999. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*. Запоріжжя, с. 411–491.

Сохань, П., голова ред. кол., 2003. *Архів Коша Нової Запорозької Січі*. Корпус документів 1734–1775, Київ, т. 3.

Сохань, П., голова ред. кол., 2006. *Архів Коша Нової Запорозької Січі*. Корпус документів 1734–1775, Київ, т. 4.

Справа по ревізіям, у Протовчанському і Орільському відомствам у 1770 році укладеним. Тут такі і належне до людей відомств Кодацького і Самарського. 1770–1773. Спр. 279. Оп. 1. Ф. 229. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).

Справа про немов би заборгованість військовим кантаржієм Андрієм Димитрієвим грошей прем'єр-майору Фогту, який перебуває при Старосамарському ретраншементі. 1766–1767. Спр. 197. Оп. 1. Ф. 229. Дніпро: ДАДО.

Справа про охорону лісів у Самарській паланці. 1762. Спр. 135. Оп. 1. Ф. 229. Дніпро: ДАДО.

Справа про створення і діяльність слідчої комісії у справі зловживань офіцерів ландміліції — майора П. Щетиніна і поручика Зеленіна, 1756–1760. Спр. 35. Оп. 1. Ф. 229. Дніпро: ДАДО.

Справа про утворення і діяльність слідчої комісії в Богородичанах, 1756–1757. Спр. 40. Оп. 1. Ф. 229. Дніпро: ДАДО.

Справа про утворення і діяльність слідчої комісії з приводу вбивства запорожця-шинкаря з с. Кам'янки Якова Ляха солдатами та ландміліцькими офіцерами, 1756–1758, 1761. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 39. Дніпро: ДАДО.

Харитонов, О., 2009. Скляні вироби з території Самарі-Богородицької фортеці в контексті гутної справи України XVII–XVIII ст. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, с. 80–89.

Ченцова, Н., 2004. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій. В: *Історія та особистість історика*. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ, сс.139–154.

Ченцова, Н., 2005. Митна політика Запорозької Січі: деякі аспекти дослідження проблеми. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, вип.1, сс.125–131.

Шалобудов, В., 2013. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок. *Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті*. Дніпропетровськ, вип. 11, с. 299–300.

Яворницький, Д., 1990. *Історія запорозьких козаків*. У 3 т. Київ, т.1.

Яворницький, Д., 2008. Джерела до історії запорозьких козаків. В: *Твори у 20 томах*. Запоріжжя, т. 3, кн.1.

References

Abrosymova, S. and Mytsyk, Yu., 1998. Dokumenty z istoriyi zaporoz'koho kozatstva v zbirtsi Dnipropetrovs'koho istorychnoho muzeyu [Documents on the history of Zaporozhye Cossacks in the collection of the Dnipropetrovsk Historical Museum]. *Pivdenna Ukrayina [Southern Ukraine]*. Zaporizhiya, issue 3, pp. 7–35 (in Ukrainian)

Andreyevskiy, A., 1888. Materialy, kasayushchiyesya zaporozhtsev (1715–1774) [Materials relating to the Cossacks (1715–1774)]. *Zapiski obshchestva istorii i drevnostey Rossiyskikh* [Notes of the Society of Russian History and Antiquities]. Odesa, issue 14, pp. 283–718 (in Russian)

Andryeyeva, S., 1998. Orhanizatsiya borot'by z chumoyu na zaporiz'ko-tatars'komu prykordonni za chasiv Novoyi Sichi [The organization of struggle against a plague at the Zaporizhzhya-Tatar border at the time of New Sich]. *Pivden-na Ukrayina* [Southern Ukraine]. Zaporizhiya, issue 4(5), pp. 143–152 (in Ukrainian)

Bilivnenko, S., 2005. Uchast' kozatstva u vidkupakh ta pidryadakh na pivdni Ukrayiny [Participation of the Cossacks in repayments and contracts in the south of Ukraine]. *Kozats'ka spadshchyna* [Cossack heritage]. Nikopol; Zaporizhia, issue 1, pp. 38–42 (in Ukrainian).

Bolebrukh, A., ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [History of Dnipropetrovsk city]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Chentsova, N., 2004. Atestaty zaporoz'kykh kozakiv v arkhivi Kosha novoyi Zaporoz'koyi Sichi yak dzhereło do vyvchennya kozats'kykh biohrafiy [Certificate of the Zaporozhian Cossacks in the archives of the Kish of the new Zaporizhzhya Sich as a source for the study of Cossack biographies]. *Istoriya ta osobystist' istoryka: Zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenykh 60-richnomu yuvileyu prof. H. K. Shvyd'ko*. [History and personality of the historian: A collection of scientific works devoted to the 60th anniversary of the professor. G. K. Shvidko]. Dnipropetrovsk, pp. 139–154 (in Ukrainian).

Chentsova, N., 2005. Mytna polityka Zaporoz'koyi Sichi: deyaki aspekty doslidzhennya problemy [Customs policy of Zaporizhzhya Sich: some aspects of studying the problem]. *Sichslavs'kyi al'manakh* [Sichslavs'kyi almanac]. Dnipropetrovsk, issue 1, pp. 125–131. (in Ukrainian)

Holobuts'kyi, V., 2004. *Zaporoz'ka Sich v ostanniy chasy svoho isnuvannya* [Zaporizhzhya Sich in the last days of his existence]. Dnipropetrovsk, 2004 (in Ukrainian).

Kharytonova, O., 2009. Sklyani vyroby z terytoriyi Samari-Bohorodyts'koyi fortetsi v konteksti hutnoyi spravy Ukrayiny XVII–XVIII st. [Glassware from the territory of the Samara-Bogoroditskoy fortress in the context of the glass production of Ukraine of the XVII–XVIII centuries]. *Problemy arkeolohiyi Podniprov'ya* [Problems of Archeology of the Dnieper region]. Dnipropetrovsk, pp. 80–89 (in Ukrainian).

Kovaleva, I., Shalobudov, V. and Veklenko, V., 2005. Novi doslidzhennya posadu Bohorodyts'koyi fortetsi [New research on the suburb of the Bohorodyts'ka fortress]. *Sichslavs'kyi al'manakh* [Sichslavs'kyi almanac]. Dnipropetrovsk, issue 1, 2005, pp. 21–35 (in Ukrainian).

Kovaleva, I., ed., 2008. *Perlyny kozats'koho Prysmar'ya: mistechko Samar'ta Bohorodyts'ka fortetsya* [Pearls of the Cossack Samara region: Samara town and Bogoroditska fortress]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Koval'ova, I., 2002 (2003). Svidchennya mizhnarodnoyi torhivli kozats'koyi doby z Prysmar'ya [A testimony to the international trade of the Cossack era from Samara region]. *Arkeolohichnyy litopys Livoberezhnoyi Ukrayiny* [Archaeological Chronicle of Left-Bank Ukraine]. Poltava, issues 2002(2), 2003(1), pp. 52–57 (in Ukrainian).

Mirushchenko, O., 2010. *Ekonomichna polityka rosiys'koho uryadu na Zaporizhzi periodu Novoyi Sichi (1734–1775)* [The economic policy of the Russian government in Zaporozhye during the period of Nova Sich (1734–1775)]. Ph. D. Thesis. Zaporizhzhya National University (in Ukrainian).

Atestat pro sluzhbu polkovoho starshyny Nezamayivs'koho kurenja Matviya S'omaka, vydanyy Koshem Viys'ka Zaporoz'koho [Certificate of the service of the regimental eldest of the Nezamayivsky Kurin Matviy Semak, issued by the Kish Zaporozhian Army]. In: Motrenko, T. V. and Smolii, V. A., eds. in chief, 2009. *Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukrayini* [History of civil service in Ukraine]. Kyiv, vol. 3, p. 603 (in Ukrainian).

Novitskiy, O., 2007. *Istoriya goroda Aleksandrovska v svyazi s istoriyey vozniknoveniya krepostey Dneprovskoy linii* [History of the city of Aleksandrovsk in connection with the history of the emergence of the fortresses of the Dnieper line]. Zaporizhzhia, 2007 (in Russian).

Oliynyk, O., 2005. *Zaporoz'kyy zymivnyk chasiv Novoyi Sichi (1734–1775)* [Zaporozhian winterer of the times of Nova Sich (1734–1775)]. Zaporizhzhia, 2005 (in Ukrainian).

Ryabinin-Sklyarevs'kyy, O., 2000. Zaporoz'ki zakoloty i keruyucha verstva Kosha XVIII st. [Zaporozhian revolts and the ruling stratum of Kish of the XVIII century.]. In: Malinova, H. and Sapozhnykov, I. eds., 2000. *O. O. Ryabinin-Sklyarevs'kyy: materialy do biohrafiyi* [O. O. Ryabinin-Sklyarevsky: materials to the biography]. Odesa, pp. 83–211 (in Ukrainian).

Shalobudov, V., 2013. Datuvannya kozats'koyi Samari na pidstavi numizmatychnykh znakhidok [The dating of the Cossack Samara on the basis of numismatic findings]. *Naddniprianska Ukraina : istorychni protsesy, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovsk, issue 11, pp. 299–300. (in Ukrainian)

Skal'kovs'kyy, A., 1994. *Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Viys'ka Zaporoz'koho* [History of Nova Sich or the last Kish of the Zaporozhian Army], Dnipropetrovsk, 1994 (in Ukrainian).

Slabchenko, M., 1999. Palankova orhanizatsiya Zaporoz'kykh Vol'nostey [Palankova organization of Zaporozhian Liberties]. In: Kozyryev, V., 1999. *Materialy do istoriyi administratyvnoho ustroyu Pivdennoyi Ukrayiny (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.)* [Materials to the history of the administrative structure of the Southern Ukraine (second half of XVIII – first half of the XIX century)]. Zaporizhzhya, pp. 411–491 (in Ukrainian).

Sokhan, P., ed., 2003. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kish Nova Zaporozhye Sich]. The corpus of documents 1734–1775. Kyiv, vol. 3 (in Ukrainian).

Sokhan, P., ed., 2006. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kish Nova Zaporozhye Sich]. The corpus of documents 1734–1775. Kyiv, vol. 4 (in Ukrainian).

Sprava po reviziyam, u Protovchans'komu i Oril's'komu vidomstvam u 1770 rotsi ukladenym. Tut taky i nalezhne do lyudey vidomstv Kodats'koho i Samars'koho [The case of audits in the Protovchansk and Orilian regions in 1770 concluded. Here and the people belonging to the regions of Kodak and Samara]. File 279. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich] Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Sprava pro nemov by zaborhovanist' viys'kovym kantarzhiyem Andriyem Dymytriyevym hroshey prem"yer-mayoru Fohtu, yakyy perebuvaye pry Starosamars'komu retranshementi [The case about the alleged arrears of military cantarz Andriy Dymytriyev's money to Prime-Major Vogt, who is at the Stasosamars retrenchment], 1766–1767. File 197. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich]. Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Sprava pro okhoronu lisiv u Samars'kiy palantsi [The case of the protection of forests in the Samara region], 1762. File 135. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich]. Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Sprava pro stvorenniya i diyal'nist' slidchoyi komitsiyi u spravi zlovzhyvan' ofitseriv landmilititsiy – mayora P. Shchetynina i poruchyka Zelenina [The case about the establishment and operation of the investigation commission in the misuse of officers of the landmilitation – Major P. Shchetinin and Lieutenant Zelenin], 1756–1760. File 35. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich]. Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Sprava pro utvorenniya i diyal'nist' slidchoyi komitsiyi v Bohorodychanakh [The case about the establishment and operation of the investigation commission in Bohorodychany], 1756–1757. File 40. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich]. Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Sprava pro utvorenniya i diyal'nist' slidchoyi komitsiyi z pryvodu vbyvstva zaporozhtsya-shynkarya z s. Kam"yanky Yakova Lyakha soldatamy ta landmilitits'kymy ofitseramy [The case about the establishment and operation of the investigation commission over the assassination of the Zaporozhian Cossack-Pub owner from the village Kam`janka Jacob Liah's fireplaces by soldiers and landmilitation officers], 1756–1758, 1761. File 39. Inventory 1. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich]. Fund 229 (microfilms). Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovska Oblast (in Ukrainian).

Syniyak, I., ed., 2010. *Viys'kovyy pysar Andriy Semenovych Tovstyk* [Military scribe Andriy Semenovych Tovstyk]. Collection of documents. Kyiv (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 1990. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 2008. Dzherela do istoriyi zaporoz'kykh kozakiv [Sources to the history of Zaporozhian Cossacks]. In: Yavornyts'kyi D. *Tvory u 20 tomakh*. [Works in 20 volumes]. Zaporizhzhya, vol. 3, book 1 (in Ukrainian).

УДК 94 (477)»1861/1917»

**Національна політика царського уряду
та національний склад буржуазії в Наддніпрянщині
в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Андрій Перетокін

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. Проаналізовано національну політику царського уряду Російської імперії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Вона була спрямована на зміцнення єдності імперії. Досягалось це шляхом денационалізації та насильницької русифікації. Політику царського уряду можна охарактеризувати, як диференційовану щодо різних народів. Царський уряд обмежував окремі національності у визначенні місць проживання та виборі професій, деяким забороняли користуватися рідною мовою, а іншим взагалі забороняли вважати себе окремим народом. Українців не розглядали як окремий етнос. В урядових циркулярах обмежувалося використання рідної мови та заборонялося українське книгодрукування. З бурхливим розвитком Наддніпрянської України відбувався процес російської колонізації українських земель за рахунок завезення робітників з центральних районів Росії. Відповідно змінювалося співвідношення українського та російського населення в Наддніпрянській Україні. Національний склад буржуазії того періоду в регіоні можна охарактеризувати як багатонаціональний. Крім українців, росіян, євреїв та поляків, до національного складу буржуазії Наддніпрянщини входила значна частка іноземців. Багаті природні ресурси та розвиток промисловості в регіоні приваблювали іноземних капіталістів, в першу чергу бельгійських, французьких, англійських та німецьких. Царський уряд підтримував іноземних підпри-

ємців, які активно інвестували капітали, привносили технічні інновації та передовий досвід розвинених країн. Іноземні капіталісти відіграли важливу роль у модернізації промисловості Наддніпрянської України та у перетворенні регіону на потужний центр гірничої та металургійної промисловості. Розглянуто національний склад буржуазії в Наддніпрянщині у цей період та його специфічні риси. Показано ставлення царського уряду до представників іноземної буржуазії.

Ключові слова: іноземні інвестиції; промисловий розвиток.

Надійшла до редколегії 13.07.2019

Прорецензована 25.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**The National Policy of the Tsarist Government
and the National Composition of the Bourgeoisie
in the Dnipro Region of Ukraine in the Second Half
of the 19th and the Early 20th Century**

Andrii Peretokin

PhD (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The national policy of the tsarist government of the Russian Empire in the Dnipro region of Ukraine in the second half of the XIX – the early XX century is analyzed. It was directed to strengthen the empire; for reaching this purpose the tsarist government used denationalization and russification. The policy of the tsarist government can be characterized as differentiated with respect to different peoples. The tsarist government restricted some nationalities to the definition of places of residence and the choice of professions, for some nationalities the use of their native language was forbidden. Ukrainians were not considered as a separate ethnic group. Government circulars restricted the use of the native language and prohibited to print books in Ukrainian. The Ukrainians were not considered as a separate ethnos. In the circulars of the government the use of the native language was limited and printing of the literature in Ukrainian was forbidden. The rapid development of the Dnipro region of Ukraine was connected with the process of the Russian colonization due to the delivery of the workers from the central regions of Russia. Accordingly correlation of the Ukrainian and Russian population changed in this region. National composition of the bourgeoisie of that period in the Dnipro region of Ukraine can be described as multinational. Except Ukrainians, Russians, Jews and

Poles there was a considerable part of foreign capitalists. Rich natural resources and development of industry attracted foreign capitalists, first of all Belgian, French, English and German ones. The tsarist government supported foreign businessmen, that invested capitals in industry, introduced technical innovations and experience of the developed countries. Foreign capitalists played an important role in modernization of industry of the Dnipro region of Ukraine and in transformation of it in the powerful center of mining and metallurgical industry.

Keywords: Foreign Investment; Industrial Development.

Received 13.06.2019

Reviewed 25.06.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу і загострення міжнаціональних конфліктів у країнах колишнього СРСР обумовлює актуальність вивчення політики царського уряду стосовно національного питання в Російській імперії. Крім цього, постає актуальним дослідження національного складу буржуазії Наддніпрянщини та політики, що проводилася царизмом стосовно окремих представників цього класу. Цілком зрозуміло, що коріння проблем сьогодення треба шукати в минулому. Російська імперія розпалася після революційних подій 1917 р. і була знову зібрана насильницьким шляхом більшовиками. Сьогодні ми спостерігаємо подібну ситуацію, коли Російська Федерація розширює і намагається продовжувати розширювати свої кордони, незаконно захоплюючи території сусідньої незалежної держави – України. Циклічність історії неминуча, тому формування і подальший розпад багатонаціональних імперій є закономірним результатом історичного процесу.

Історіографія. Фундаментальною працею дорадянського періоду є дослідження Б. Ф. Брандта (Брандт, Б. Ф., 1899) із залучення іноземних капіталів у промисловість Російської імперії. Автор високо оцінював роль іноземного капіталу в розвитку російської промисловості. Довгий час за радянської влади в центрі досліджень істориків був робітничий клас та його становище. Лише в 70–90-і рр. ХХ ст. з'являються роботи російських істориків В. Я. Лавричева (Лавричев, В. Я., 1974), В. І. Бовикіна (Бовыкин, В. И., 1984) та О. Н. Боханова (Боханов, А. Н., 1992) про буржуазію Російської імперії.

В незалежній Україні першими досліджували формування буржуазії в Російській імперії В. В. Крутіков (Крутіков, В. В., 1992) та Т. І. Лазанська (Лазанська, Т. І., 1999). В 2000-х рр. продовжували розробляти цю тему, а також приділяли увагу національному складу буржуазії України І. В. Довжук (Довжук, І. В., 2002), М. О. Гринчак (Гринчак, М. О., 2008), О. О. Постернак (Постернак, О. О., 2011), О. М. Донік (Донік, О. М., 2006) та О. Б. Шляхов (Шляхов, О. Б., 2016). Окремим представникам іноземного капіталу присвячені роботи В. І. Лазебник (Лазебник, В. І. 2012–2013; Лазебник, В. І., 2017), О. М. Машкіна (Машкін, О. М., 2003), В. П. Стюпкіна та С. В. Третьякова (Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012) та ін.

Національну політику царського уряду висвітлювали відомі українські історики М. С. Грушевський (Грушевський, М. С., 1991), І. П. Лисяк-Рудницький (Лисяк-Рудницький, І., 1994) та М. Ю. Шаповал (Шаповал, М. Ю., 1927). В сучасній Україні це питання привертало увагу дослідників Н. О. Щербак (Щербак, Н., 2001) та В. Д. Яремчук (Яремчук, В. Д., 2013).

Проблема формування та становлення буржуазії Наддніпрянської України, її національний склад недостатньо вивчені. Питання національної політики царського уряду та його ставлення до представників

вітчизняної та іноземної буржуазії також потребує подальшого вивчення.

Наявна **джерельна база**, разом із історіографією, дозволяє вивчати цю проблематику. Цікаву інформацію містять невидані джерела. Зокрема, у цій розвідці використано документи фондів 22, 89 та 333 Державного архіву Одеської області, а також документи фонду 575 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Також були використані статистичні матеріали (Дитмар, Н. фон, 1899; Фабричная статистика г. Одессы, 1875; Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию), 1914). Окрім цього вивчались документи (Устав Акционерного Общества..., 1875), довідкова література (Весь Луганск в кармане, 1912; По Екатерининской железной дороге, 1903; Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905). Важливим джерелом є також галузева періодика (*Горный журнал*, 1896; Техническое Бюро..., 1904).

Мета дослідження – аналіз національної політики царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., дослідження національного складу буржуазії та ставлення царського уряду до її представників.

Виклад основного матеріалу. Національна політика царського уряду Російської імперії була складовою частиною внутрішньої політики. Вона була спрямована на зміцнення єдності імперії, в якій 57 % населення складали «інородці». Досягалось це шляхом денационалізації та насильницької русифікації. Політику царського уряду можна охарактеризувати як диференційовану щодо різних народів. Царський уряд обмежував окремі національності у визначенні місць проживання та виборі професій, деяким забороняли користуватися рідною мовою, а іншим взагалі забороняли вважати себе окремим народом.

Російський царизм проводив політику, яка мала сприяти поступовому злиттю національних окраїн в єдину державу. Щодо українців ця політика виходила із впевненості про тотожність українського і російського народів, і якщо віра в них була одна – православна, то й мова і все інше мало бути однаковим.

Українці не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою. За своїм статусом вони прирівнювались до великоросів, офіційно складаючи єдину етнічну спільноту. Представникам української нації була доступна майже будь-яка кар'єра. Виняток становили верхні щаблі влади: українців, наприклад, що займали міністерські посади, були одиниці. Слід зазначити, що українцям відмовляли у визнанні їх як окремого етносу, на відміну від інших народів, які входили до складу Російської імперії. Така політика царського уряду у ставленні до українців проявилася у другій половині XIX ст.

під час становлення української нації та активізації національного руху (Щербак, Н., 2001, с. 55).

Царський уряд вбачав у цьому русі загрозу існування імперії, тому виступав проти культурницько-просвітніх заходів української інтелігенції. І якщо боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності держави, то боротьба з українським рухом була боротьбою за збереження «великої російської нації». У зв'язку з цим царизм видає Валуєвський циркуляр. Міністр внутрішніх справ Валуєв 18 липня 1863 р. надсилає лист до міністра народної освіти О. Головніна, в якому пише про свій наказ цензурному відомству про заборону друкованої літератури «малоросійською мовою» будь-якого напрямку, окрім *«произведений изящной словесности»*. Через два дні Валуєв отримує у відповідь лист від міністра народної освіти О. Головніна, де той підкреслює, що переслідувати треба дії і думки, а не мову, і що варто дозволити друкувати книжки українською мовою. Проте його думка не вплинула на подальший розвиток подій (Щербак, Н., 2001, с. 56; Лемке, М., 1904, с. 302–306).

Валуєвський циркуляр, стверджуючи, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може», повністю заборонив українське книгодрукування в другій половині XIX ст.

Через 13 років після Валуєвського циркуляру цар Олександр II 18 травня 1876 р. підписав Емський указ, який ще більше розширив межі заборони вищезазначеного циркуляру. В ньому заборонялось друкувати і видавати українською мовою книжки, ввозити їх з-за кордону і навіть ставити українські театралізовані п'єси і виконувати українські пісні. Царські укази щодо української мови, які з'явилися в другій половині XIX ст., не публікувалися офіційно, були конфіденційними. Проте де-факто вони мали силу закону, оскільки розпорядження для цензурних відомств отримали монарше схвалення (Статєєва, В., 2009, с. 123–124).

Інтенсивне заселення території Наддніпрянської України почалося в 60–70-ті рр. XVIII ст. і відбувалося насамперед за рахунок внутрішньої колонізації з переважною роллю українського населення. Однак процесу внутрішньої колонізації заважав кріпосний лад, який панував у Російській імперії. Ще 1762 р. Катерина II зробила ставку на зовнішню колонізацію і спеціальним маніфестом закликала колоністів з-за кордону селитися у степові райони. Таким чином, у Наддніпрянській Україні з'явилися компактні поселення болгар, німців, греків, «волохів» (молдаван і румунів), італійців, вірмен і євреїв. Ще раніше сюди переселилися серби. Південноукраїнські губернії були строкатими в етнічному відношенні. Більшість (близько 70 % наприкінці XVIII ст.) становили українці. Росіяни і «волохи» становили по 9 % кожна група, вірмени і цигани – по 3–4 %, решту – менше 1 % – серби, поляки, тата-

ри, болгари, німці, грузини, євреї, угорці (Халамендик, В., 2002, с. 124).

Наприкінці XIX ст. картина докорінно змінилась. Відбувся процес прискореної російської колонізації українських земель. У зв'язку зі швидким промисловим розвитком значно збільшився приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославної, Херсонської, Київської губерній помітно переважало російське населення. Якщо в цілому наприкінці XIX ст. частка росіян серед населення України становила 12 % (це були переважно робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці), то в Миколаєві росіян було 66,3 %, українців – 7,5 %, у Харкові – відповідно 62,8 % і 26 %, в Одесі – 47,4 % і 9,2 %, в Києві – 54,5 % і 21 % і т. д. У Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями з великоросійських губерній. Цікаво, що працівники для підприємств надсилалися з російських земель ще за часів графа Потьомкіна. В історичному нарисі Катеринослава зазначено, що одне з найстаріших передмість Катеринослава – Павлівка – була заселена колишніми робітниками Павлівської казенної фабрики Московської губернії, які були переведені туди за розпорядженням царського уряду ще у 80-х рр. XVIII ст. (Халамендик, В., 2002, с. 126–127; По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 162).

На національно-політичне становище українського народу у складі Російської імперії впливала низка факторів – внутрішніх (політичних, економічних, суспільних та міжетнічних) і зовнішніх, які у сукупності відкривали перед українством перспективу остаточної асиміляції. Багаторічне перебування України у складі Російської імперії призвело до того, що вона була тісно пов'язана з нею адміністративними узами, політичними, правовими та економічними.

Імперські позиції в Україні посилювалися за рахунок того, що адміністративні і громадські структури, господарсько-економічні інституції, освітня система були виключно російськомовними (Яремчук, В. Д., 2013, с. 320).

У другій половині XIX ст. спостерігалось значне зростання ролі Наддніпрянської України у внутрішньому суспільно-політичному і господарському житті Російської імперії. Наддніпрянщина складала лише 3 % від загальної території усієї імперії, проте відігравала важливу економічну та стратегічну роль. Наприклад, металургійні заводи цього регіону давали 53 % виробництва металу від загального імперського обсягу (Крутіков, В. В., 1992, с. 59).

На зламі XIX–XX ст. Наддніпрянщина за темпами економічного зростання, концентрацією виробництва, продуктивністю праці, енергоозброєністю перетворилася на один з головних і найперспективніших індустріальних центрів імперії, її паливно-металургійну базу.

Окрім цього, у регіоні активно розвивалося сільськогосподарське виробництво. Завдяки бурхливому розвитку промисловості, стабільній продовольчій ситуації в Наддніпрянській Україні був один з найвищих рівнів життя в імперії. Однак всі ці здобутки цивілізації були досягнуті в ім'я величезної імперії, а не корінного українського населення (Яремчук, В. Д., 2013, с. 315).

Швидке перетворення Наддніпрянської України в аграрно-індустріальний регіон впливало на соціальну структуру українського суспільства, яке складалось переважно з селян і незначного відсотка новітніх класів – буржуазії, інтелігенції, робітничого класу. За підрахунками дослідника – сучасника досліджуваного періоду – М. Ю. Шаповала, в Наддніпрянщині 90 % українців займалися хліборобством і добуванням сировини, 3,6 % були задіяні в обробній промисловості, 0,9 % – в торгівлі, 5,5 % – військовій і адміністративній сферах (Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013, с. 16).

Щодо українських губерній, то у 1897 р. тут було зафіксовано 23,4 млн жителів (18 % населення імперії), з яких понад 17 млн (72,6 %) становили українці. Серед іншого великого етнічного загалу у Наддніпрянщині були росіяни, євреї і поляки. Активна русифікація і переселенська політика призвели до того, що в Наддніпрянській Україні проглядалася тенденція до штучного зменшення питомої ваги українців (Романцов, В. О., 1998, с.158).

Доволі строкатий національний склад Наддніпрянської України, який був наслідком попередньої соціально-економічної і національної політики держави, мав від'ємний характер щодо корінного українського населення. Як стверджував з цього приводу М. Грушевський – «...російський режим... утворив великі гнізда робітників-Великоросів з прихожих і місцевих денаціоналізованих людей по фабричних і промислових центрах» (Грушевський, М. С., 1991, с. 166).

Взагалі дії царизму були спрямовані на реалізацію «проекту великої Росії», але з часом уряд більше уваги приділяв збереженню цілісності імперії, зміцненню її єдності, у тому числі шляхом насильницької русифікації. Царський уряд намагався уніфікувати пригноблені народи, ліквідувати їх культурну і національну ідентичність, загалом – «втиснути» багатоманітне національне життя імперії у формулу унітарної «єдиної і неподільної» Росії. Зазначимо, що якоїсь послідовної національної політики в Російській імперії не було. Вона значною мірою мала ситуативний або особистісний характер, залежно від поглядів того чи іншого царя. Тривалий час царизм досить вдало вибудовував співробітництво з лояльними неросійськими елітами (німці, поляки, фіни, грузини, українці-малороси та ін.).

Коли почалося зростання національної самосвідомості, царизм почав проявляти все більшу недовіру до неросійських народів, відхо-

дити від тактики віротерпимості з іншими конфесіями, визнання інших культур і мов. Дедалі частіше застосовувалися силові методи для вирішення національних питань. Така політика позначилися і на формуванні вищого ешелону політичної еліти імперії, у якій на початок ХХ ст. домінуючі позиції займали росіяни. Наслідуючи приклад асиміляторської політики інших європейських держав, царський уряд, втрачаючи суспільну підтримку, використовував для стабілізації режиму інтеграційну ідеологію, що базувалася на російському націоналізмі. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувалось загострення міжнародних відносин. У цей період політика царського уряду відрізнялася великодержавним шовінізмом, розпалюванням міжнаціональної ворожнечі.

Слід зазначити, що на законодавчому рівні не було правових обмежень за етнічною ознакою, проте ці обмеження були «приховані» на рівні конфесійного поділу. Царський уряд обмежував у правах мусульманські народи, спеціально виділені в особливу категорію – «інородців». Так як релігія, культура, погляди таких народів значно відрізнялись від слов'янських, уряд був змушений з обережністю і поступово проводити процеси християнізації та русифікації.

У другій половині ХІХ ст. все більш відверто антиукраїнською ставала й урядова політика щодо корінного населення Наддніпрянщини – українців, яка мала виключно превентивний характер. Українські території і українська нація були надто важливі для Росії. Їх втрата могла завдати не лише непоправного удару по силі і величі монархії, що не йшло у жодне порівняння з іншими «національними районами», але й призвести до дестабілізації всього суспільно-політичного життя. Як зазначав з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, самодержавство було впевнене у тому, що «відродження України являло собою смертельну загрозу для майбутньої Росії, як європейської великої потуги», через це проводило політику («війну на знищення»), спрямовану на придушення будь-яких виявів української національної свідомості (Яремчук, В. Д., 2013, с. 324–325; Лисяк-Рудницький, І., 1994, с. 160).

Низка чинників – існування кріпацтва, наявність смуги єврейської осілої, залежність від Росії в політичному вимірі – негативно позначились на розвитку підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів і зумовило панування у місцевій торгівлі й промисловості підприємств неукраїнського походження.

Однак серед підприємців Наддніпрянщини все ж були українці. Так, великими власниками шахт були поміщики Бахмутського і Слово-яносербського повітів Катеринославської губернії – брати Рутченки, Голуб, Богданович, Харченко, а також власники гірничих та машинобудівних підприємств – Полетченко, Глушенко, Мороховець, Аранда-

ренко та інші, які відіграли важливу роль у розвитку промисловості губернії (Довжук, І. В., 2002, с. 137; Крутіков, В. В., 1992, с. 41–42).

Відомим українським підприємцем був харківський купець І гільдії О. К. Алчевський – засновник Олексіївського гірничопромислового товариства, Донецько-Юрїївського металургійного товариства, Південного гірничопромислового товариства, Маріупольського акціонерного товариства «Російський провіданс» (Донік, О. М., 2006, с. 161, 163).

Росіяни відігравали найбільш помітну роль у формуванні промислової буржуазії Наддніпрянщини. В першу чергу можна назвати І. Г. та Д. Іловайських, П. П. Риковського, П. О. Карпова. О. В. Маркова, Я. І. Попова, М. М. Летунівського, А. Ф. Мевіуса, В. Р. Максимова, С. І. та І. С. Кошкіних, М. С. Авдакова, П. М. Горлова, А. М. та М. М. Глібових, Ф. Е. Єнакієва та ін.

На межі століть у приватну діяльність все більш активно залучаються особи з інженерного корпусу, не пов'язані раніше з підприємницьким середовищем, але які зарекомендували себе як високопрофесійні технічні фахівці, які обіймали відповідальні адміністративні посади в управлінні виробництвом – М. С. Авдаков, А. А. Вольський, брати А. М. і Ю. М. Горяїнови і деякі інші.

М. С. Авдаков був директором Рутченківського гірничопромислового товариства, головою правління товариства Брянських кам'яновугільних копалень та рудників, главою адміністрації генерального товариства Макіївських залізобойних і сталевих заводів, головою товариства Миколаївських суднобудівних заводів, директором правління Північно-Донської залізниці, головою правління Ленського золотопромислового товариства, очолював правління синдикату «Продвугілля» (1906–1915). М. С. Авдаков був головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Крутіков, В. В., 1992, с. 36–37).

Стосовно єврейського населення на території Наддніпрянщини, то воно на законодавчому рівні зазнавало утисків за етнічною ознакою. Запроваджена наприкінці XVIII ст. «смуга єврейської осілості» поєднувалася з широкомасштабними заходами, що стосувалися різних обмежень представників єврейської національності у обійманні офіційних посад, здобуванні освіти, володінні нерухомим майном, свободі поселення і пересування тощо.

Єврейська буржуазія зробила вагомий внесок у розвиток не лише торгівлі, а і важкої промисловості Півдня. Наприклад, у 1900 р. з 46 металургійних та машинобудівних фабрик Катеринославської губернії євреям належало 8. Активністю в цьому напрямку відзначались єврейські гірничопромисловці І. Л. Уманський та А. В. Шейерман (Постернак, О. О., 2011, с. 14).

На зламі XIX та XX ст. Наддніпрянська Україна була одним з найбільш розвинутих в економічному плані регіонів імперії. Одним із основних індустріальних районів був Донецько-Придніпровський, який охоплював територію Катеринославської і Херсонської губерній, а також південну частину Харківської та західну частину Обласі Війська Донського (Крутіков, В. В., 1992, с. 58).

Станом на 1901 р. в Російській імперії діяло 209 іноземних компаній, з них 117 були бельгійськими. Більше половини – 60 бельгійських компаній – діяли в Україні. На початок XX ст. в Наддніпрянщині було вже 17 великих металургійних заводів із 41 домною, серед яких лише один належав російському капіталісту, усі інші – іноземним підприємцям, у першу чергу бельгійцям і французам. Саме іноземний підприємницький капітал, і в першу чергу французький і бельгійський, відіграв провідну роль у становленні, формуванні та розвитку унікального промислового комплексу Придніпров'я. Перше місце як за кількістю підприємств, так і за сумою акціонерного капіталу посідала Бельгія. За підрахунками російських учених, обсяг інвестицій Бельгії в Росії дорівнював 831 млн золотих франків, слідом йшли Франція (692 млн), Британія (236 млн), Німеччина (162 млн). Таким чином, маленьке Королівство Бельгія дало найбільші інвестиції, з яких дві третини були вкладені в Катеринославщину (Лазебник, В. І., 2017, с. 8; Бовыкин, В. И., 1984, с. 172–173).

На рудниках і шахтах відсоток іноземних спеціалістів був незначним, але на чолі товариств стояли іноземці. Так, головою правління Петро-Маріївського товариства був бельгійський підданий Деллуа-Орбан Е., головою правління бельгійського Ірмінського кам'янувального товариства – граф Олонвіль, а його директором – Сенсей Е. (Лазебник, В. І. 2012–2013, с. 234, 236).

У 1895 р. російські інженери Ф. Є. Єнакієв та Б. А. Яловецький і бельгійські підприємці Октав Неф Орбан та Оскар Біє заснували Російсько-бельгійське металургійне товариство і у 1896 р. побудували Петровський металургійний завод, який став найбільш рентабельним металургійним підприємством імперії. Завідувачем товариства і заводів був гірничий інженер бельгієць Ю. Є. Потье (Лазебник, В. І. 2012–2013, с. 233–234).

Видатним представником англійського капіталу в Наддніпрянщині був Джон Юз. Князь С. В. Кочубей продав свою концесію, видану йому в 1866 р. на будівництво на Півдні Росії заводу для виробництва залізних рейок, Джону Юзу за 24 тис. фунтів стерлінгів. Швидко зрозумівши правила ведення справ у Російській імперії і знайшовши впливових покровителів, Дж. Юз користувався гарною репутацією при дворі. За словами сучасників, Дж. Юз був «людиною надзвичайної підприємливості, подальша діяльність якого в Росії була значною мі-

рою полегшена заступництвом і допомогою Великого князя Костянтина Миколайовича» (По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 16).

Перша домна заводу Дж. Юза була запущена у січні 1872 р. З Англії Дж. Юз привіз із собою повний штат майстрів-англійців і досвідчених робітників, а чорнороби були привезені з північних губерній Російської імперії. Участь у роботі заводу і вугільних копалень брали чотири сини Дж. Юза: Джон, Артур, Айвор і Альберт (По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 17; Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012, с. 45).

Дж. Юз заснував Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва, правління якого офіційно перебувало в Англії. Директорами-розпорядниками заводу стали Джон Юз і Деніел Гуч (англійці), почесним директором був призначений С. В. Кочубей (російський князь, предводитель дворянства Полтавської губернії). Серед співзасновників і акціонерів товариства були військовий інженер Оттомар Герн, який представляв інтереси великого князя Костянтина Миколайовича, князь Дмитро Нессельроде, обергофмаршал імператорського двору, що виконував фінансові доручення царської сім'ї, а також син царя Олександра II великий князь Олексій Олександрович, що також підтверджує підвищений інтерес царської сім'ї до компанії Дж. Юза. Царський уряд підтримував Дж. Юза, і в 1873 р. Новоросійському товариству було видано додатковий кредит на 7 років під заставу акцій (Мошенский, С. З., 2014, с. 369–370; Карабасов, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. и Голубев, О. В., 2014, с. 185).

Французький капітал приваблювала кам'яновугільна промисловість в Україні. Проникнення французьких капіталів у Наддніпрянську Україну і створення нових промислових акціонерних компаній почалося практично одночасно з діяльністю Дж. Юза. У 1872 р. французами було засновано «Рутченківське гірське і промислове товариство». Історія товариства цікава тим, що, на відміну від Дж. Юза, котрий запрошував англійських фахівців, французька компанія звернулася до російських інженерів – О. А. Ауербаха і М. С. Авдакова (Мошенский, С. З., 2014, с. 376–377).

Після запуску Катеринославської магістралі французький капітал проник і в залізорудну галузь. З цим пов'язано акціонерне засновництво французів у Придніпровському промисловому регіоні, який виник навколо Катеринослава і покладів залізної руди Кривого Рогу.

У грудні 1880 р. катеринославський підприємець Олександр Поль разом з французом Полем Талабо створив у Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу» з капіталом 5 млн франків. У травні 1881 р. статут товариства «Залізні руди Кривого Рогу» було затверджено російським урядом і розпочато видобуток руди, яку купувало

«Новоросійське товариство Юза». Через рік стало до ладу перше металургійне підприємство в Криворізькому регіоні – Гданцівській чавуноливарний завод (Мошенский, С. З., 2014, с. 379). У 1900 р. з 16 найбільших компаній 9 було французькими, що забезпечували 38 % усього видобутку вугілля на сході України (Мошенский, С. З., 2014, с. 381). У 1908 р. в Луганську французькі піддані І. І. Урдкен та К. С. Дюшасан заснували дрово-цвяховий завод (Весь Луганск в кармане, 1912, с. VII, 146).

На території Херсонської губернії в Одесі в 1875 р. французи інвестували свої капітали в «Механічний і машинобудівний завод Гульє-Бланшар». На заводі працювало 350 робітників. Засновниками акціонерного товариства заводу виступали французькі піддані купець Іполіт Гульє, інженер Арістід Пру, Оскар Гоалу і одеський купець Соломон Берг (Фабричная статистика г. Одессы, 1875, с. 34; Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию), 1914, с. 3).

Підприємницька діяльність притягувала в Наддніпрянщину також і представників інших національностей. Зокрема, поляки досить часто були директорами-розпорядниками та членами правління низки акціонерних товариств південноросійської промисловості. Так, Б. А. Яловецький був членом правління Російсько-Бельгійського металургійного товариства та К. Л. Мсциховський – директором Донецького товариства залізобробного та сталеливарного виробництва, В. А. Якульський – директором Товариства Єлисаветградського машинобудівного та чавуноливарного заводу, К. А. Скальковський членом правління Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобробного та механічного заводу (Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905, с. 35–36, 1416–1417, 1555–1559, 1572–1573).

Наддніпрянські території у свій час активно колонізували німці, які відіграли помітну роль у розвитку промисловості цього регіону. Численні німецькі колонії виникли у Бессарабській, Херсонській і Таврійській губерніях. Спочатку для переселенців надавалися гарантії, визначалися права, спеціальні пільги, фінансування з казни. Однак державна політика царського уряду щодо німецьких колоністів почала змінюватися в гіршу сторону вже в 70-ті рр. XIX ст.

До кінця XIX ст. в Херсонській губернії на території Одеси проживало 342 тис. німців. Для порівняння зазначимо, що в Західній Україні, включаючи Львів та інші міста, проживало 237 тис. німців. Німецький колоніст Йоганн Георг Ген у 1854 р. відкрив в Одесі слюсарну майстерню, де почав виготовляти однокорпусні дерев'яні плуги, а в подальшому – вже не дерев'яний, а залізний виріб, надавши йому міцність і правильну робочу поверхню. Так з'явився «колоністський плуг». З 1866 р. в майстерні почав працювати старший син Карл.

З 1880 р. підприємство стає власністю молодшого сина Йоганнеса Гена. У 1886 р. невелика майстерня виросла в потужний завод. До 1914 р. до складу правління заводу входили німці І. І. Ген (директор-розпорядник), Г. К. Фігель і Е. К. Гроссе (Ф. 89. Оп. 1. Спр. 12. Одеса: ДАОО, арк. 16; Ф. 22. Оп.1. Спр.191. Одеса: ДАОО, арк. 29–31; Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО, арк. 2–7).

Торговий дім «Фендеріх і Ко» в 1862 р. в Одесі відкрив завод, який випускав слюсарні інструменти, обладнання для підприємств легкої промисловості. У 1873 р. одеський 1-ї гільдії купець Адольф Белліно (німець), вюртемберзькі піддані Еміль Гегг і Людвіг Коммерель виступили засновниками Товариства механічного та чавуноливарного заводу «Белліно-Фендеріх». У 70-х рр. XIX ст. завод почав будівництво пароплавів. Крім ремонту і будівництва суден, завод виробляв вагони для міської кінно-залізної дороги. Правління товариства, до складу якого входили Г. Коммерель, Г. Ган та К. Кун, розмішувалось в Одесі. Станом на 1914 р. В. І. Прігніц (німецький підданий, який мешкав в Одесі) був директором-розпорядником, входив до складу правління товариства (Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО, арк. 26; Машкін, О. М., 2003, с. 218).

У відомостях Таврійських промислових закладів за 1904 р. вміщено інформацію про те, що німці там володіли великою кількістю підприємств. Так, у с. Великий Токмак були побудовані заводи землеробських машин та знарядь, в яких працювало понад 200 робітників і якими володіли німець Й. Й. Фукс, австрієць Й. В. Клейнер. Німцям братам Классен належав завод землеробських машин та знарядь у Мелітополі (Ф. 575. Оп.1. Спр. 374. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 19–20).

Німці були представлені і в складі провідних акціонерних підприємств. В Катеринославській губернії діяв чавуноливарний та машинобудівний завод І. Г. Леппа, А. П. Леппа та А. А. Вальмана (Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905, с. 199, 213, 1211, 1563).

М. Ф. фон Дітмар – гірничий інженер, керівник Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – був вихідцем з родини спадкових дворян, пращури якого потрапили на острів Езель в Балтійському морі під час німецької колонізації Прибалтики в XVIII ст. (Медяник, В. Ю., 2012, с. 216–217).

О. А. Ауербах належав до саксонського дворянського роду, представники якого у XVIII ст. емігрували до Російської імперії. Гірничий інженер О. А. Ауербах одним з перших став займатися розвідкою нових родовищ на замовлення іноземних компаній. Він був управителем кам'яновугільних шахт «Рутченківського гірничого та промислового товариства». Створення з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії було однією з найбільших заслуг О. А. Ауербаха перед півден-

ною гірничою промисловістю. Разом з гірничим інженером А. В. Міненковим О. А. Ауербах у 1886–1887 рр. відкрив перший і єдиний в імперії ртутний завод. Пізніше було відкрито акціонерне товариство «Ртутна і вугільна справа Ауербаха і Ко» із статутним капіталом 2 млн 250 тис. крб. (Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013, с. 33–38).

10 травня 1896 р. американець Едмунд Дютіль Сміт та прусський підданий Адольф Юльевич Ротштейн у відповідь на своє прохання отримали від царського уряду дозвіл на заснування «Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного товариства». Основний капітал товариства визначався у 3 млн крб. золотом. Будівництво заводу даного товариства в 1896 р. здійснювалося під безпосереднім керівництвом американських інженерів Генріха Лауде, який згодом став першим директором заводу, і Вальтера Кеннеді, брата американського конструктора і будівельника доменних печей Джуліана Кеннеді (Дитмар, Н. фон, 1899, с. 14; Горный журнал, 1896, с. 151–152).

Висновки. Національна політика царського уряду Російської імперії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст. була спрямована на зміцнення імперії. Для досягнення мети царський уряд вдавався до денационалізації та русифікації. Що стосується українців, то царський уряд не розглядав їх як окремий етнос. У своїх циркулярах він обмежував використання рідної мови та забороняв друкувати літературу українською мовою.

З бурхливим розвитком Наддніпрянської України відбувався процес російської колонізації українських земель за рахунок завезення робітників з центральних районів Росії. Відповідно змінювалося співвідношення українського та російського населення в Наддніпрянській Україні.

Національний склад буржуазії того періоду в регіоні можна охарактеризувати як багатонаціональний. Крім українців, росіян, євреїв та поляків, до національного складу буржуазії Наддніпрянщини входила значна частка іноземців. Багаті природні ресурси та розвиток промисловості в регіоні приваблювали іноземних капіталістів, у першу чергу бельгійських, французьких, англійських та німецьких. Царський уряд підтримував іноземних підприємців, які активно інвестували капітали, привносили технічні інновації та передовий досвід розвинених країн. Іноземні капіталісти відіграли важливу роль у модернізації промисловості Наддніпрянської України та у перетворенні регіону на потужний центр гірничої та металургійної промисловості.

Бібліографічні посилання

Бовыкин, В. И., 1984. *Формирование финансового капитала в России*. Москва: Наука.

- Боханов, А. Н., 1992. *Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.)*. Москва: Наука.
- Брандт, Б. Ф., 1899. Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность. В: Брандт, Б. Ф., 1899 *Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны*. В 4 ч. Санкт-Петербург, ч. 2.
- Весь Луганск в кармане*, 1912. Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 год. Луганск.
- Горный журнал*, 1896. Санкт-Петербург, т. 3, № 7.
- Гринчак, М. О., 2008. *Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ.
- Грушевський, М. С., 1991. *Хто такі українці і чого вони хочуть?* Київ: Товариство «Знання» України.
- Дитмар, Н. фон, 1899. *Статистический сборник по горнозаводской промышленности Южной России, других районов России и иностранных государств в 1897–1898 гг.* Харьков.
- Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905. *Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов*. В 2 т. Санкт-Петербург, т. 1.
- Довжук, І. В., 2002. До питання про національний склад промисловців і промислових робітників Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Рута, вип. 123-124, с. 137–144.
- Донік, О. М., 2006. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, вип. 11, с. 154–168.
- Карабасов, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. и Голубев, О. В., 2014. *Металлургия и социум. Взаимное влияние и развитие*. В: Карабасов, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. та Голубев, О. В., 2014. *Металлургия и время*. Энциклопедия. Москва: Изд. Дом МИСиС, т. 6.
- Крутіков, В. В., 1992. *Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період*. Дніпропетровськ: ДДУ.
- Крутіков, В. В., 1992. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. Київ, № 3, с. 57–66.
- Лаверычев, В. Я., 1974. *Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900 гг.* Москва: Мысль.
- Лазанська, Т. І., 1999. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ.
- Лазебник, В. І., 2017. «Українська Бельгія», або «Десята Бельгійська провінція». *Fashion of Diplomacy*, № 6, с. 8–10.
- Лазебник, В. І., 2012–2013. Бельгійський підприємницький капітал у промисловості та транспорті Катеринославської губернії. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, вип. 11, с. 228–244.

Лемке, М., 1904. *Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов*. Санкт-Петербург.

Лисяк-Рудницький, І., 1994. *Історичні есе*. В 2 т. Київ: Основи, т. 1.

Машкін, О. М., 2003. Белліно-Фендеріх. В: *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 1, с. 218.

Медяник, В. Ю., 2012. М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, вип. 2-3, с. 215–223.

Мошенский, С. З., 2014. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. London: Xlibris.

По Екатерининской железной дороге, 1903. Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», вып. 1.

Постернак, О. О., 2011. Національний склад буржуазії Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гілея*. Науковий вісник. 36. наук. праць. Київ, вип. 45(3), с. 12–19.

Романцов, В. О., 1998. *Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття)*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Статєєва, В., 2009. Західноєвропейські видання другої половини XIX ст. про правове становище української мови в підросійській Україні. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, вип. 13, с. 123–133.

Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012. *История Донбасса в лицах*. Донецк.

Техническое Бюро для разработки проектов горнозаводских печей Э. К. Бремер, 1904. Мариуполь, Екат. губ. *Известия горных инженеров*, № 12, с. XII.

Устав Акционерного Общества механического и машино-строительного завода Гулье-Бланиар в Одессе, 1875. Утвержден 2 октября 1875 г. Одесса.

Ф. 22. Оп.1. Спр.191. Одеса: Державний архів Одеської області (далі – ДАОО).

Ф. 89. Оп.1. Спр.12. Одеса: ДАОО.

Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО.

Ф. 575. Оп.1. Спр. 374. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Фабричная статистика г. Одессы, 1875. Одесса.

Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндии), 1914. 2-е изд. Петроград.

Халамендик, В., 2002. Соціально-економічні передумови становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Педагогічні науки*. Миколаїв, т. 20, вип. 7, с. 123–134. Доступно: < <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukrpraci/pedagogika/2002/20-7-24.pdf> > (дата звернення: 20.05.2019).

Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013. *Промисловий розвиток та інженерне підприємництво Донецько-Придніпровського регіону 1880–1917 рр.* Дніпропетровськ: НГУ.

Шаповал, М. Ю., 1927. *Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці)*. Прага: Вільна спілка.

Шляхов, О. Б., 2016. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Ліра.

Щербак, Н., 2001. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття). *Етнічна історія народів Європи*, вип. 10, с. 55–58.

Яремчук, В. Д., 2013. Національно-політичне становище української громади в Наддніпрянській Україні у XIX – початку XX ст. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]*, вип. 3, с. 310–347.

References

Bovykin, V. I., 1984. *Formirovanie finansovogo kapitala v Rossii* [Formation of financial capital in Russia]. Moscow (in Russian).

Bohanov, A. N., 1992. *Krupnaya burzhuziya Rossii (konec XIX v. – 1914 g.)* [The Big Bourgeoisie of Russia (the end of the 19th century – 1914)]. Moscow (in Russian).

Brandt, B. F., 1899. *Inostrannye kapitaly v Rossii. Metallurgicheskaya i kamennougol'naya promyshlennost'* [Foreign capital in Russia. Metallurgical and coal industry]. In: Brandt, B. F., 1899. *Inostrannye kapitaly. Ih vliyaniye na ehkonomicheskoye razvitiye strany* [Foreign capital. Their influence on the economic development of the country]. In 4 parts. St. Petersburg, part 2 (in Russian).

Ves' Lugansk v karmane [All Lugansk in your pocket]. The address calendar and reference book of the city and surrounding area for 1912. 1st year of publication. Lugansk, 1912 (in Russian).

Gornyi zhurnal [Mining Journal]. 1896, № 7 (in Russian).

Grinchak, M. O., 2008. *Promislova burzhuziya Pivdnya Ukraini ta evolyuciya ii social'no-ekonomichnih vimog u II polovini XIX – na pochatku XX storichchya* [The industrial bourgeoisie of the South of Ukraine and evolution of its socioeconomic requirements in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries]. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. S., 1991. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut?* [What are the Ukrainians and what do they want?]. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy (in Ukrainian).

Fund 22. Inventory 1. File 191. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Fund 89. Inventory 1. File 12. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Fund 333. Inventory 1. File 111. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Dovzhuk, I. V., 2002. *Do pytannia pro natsionalnyi sklad promyslovtsiv i promyslovnykh robotnykiv Naddniprianskoi Ukrainy naprykintsi XIX st.* [To the problem of composition of the industrial bourgeoisie and workers of the Dnipro region of Ukraine at the end of the 19th century]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. History. Political Science. International relations]. Chernivtsi: Ruta, vol. 123-124, pp. 137–144 (in Ukrainian).

Donik, O. M., 2006. Kupets'ke promyslove pidpryyemnytstvo v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) [Merchant-industrial entrepreneurship in Ukraine (the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries] Kyiv, vol. 11, pp. 154–168 (in Ukrainian).

Krutikov, V. V., 1992. *Burzhuaziya Ukrayiny ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyy period* [Bourgeoisie of Ukraine and economic policy of tsarism in the pre-reform period]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Krutikov, V. V., 1992. Sotsial'na struktura mis'koyi burzhuaziyi Ukrayiny naperedodni revolyutsiyi 1905–1907 rr. [The Social Structure of the Municipal Bourgeoisie of Ukraine during the Revolutions of 1905–1907]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian History Journal], Kyiv, no. 3, pp. 57–66 (in Ukrainian).

Laverychev, V. Ya., 1974. *Krupnaya burzhuaziya v poreformennoj Rossii: 1861–1900 gg.* [The big bourgeoisie in post-reform Russia: 1861–1900]. Moscow (in Russian).

Lazans'ka, T. I., 1999. *Istoriya pidpryyemnytstva v Ukrayini (na materialakh torhovo-promyslovoyi statystyky XIX st.)* [History of entrepreneurship in Ukraine (on materials of trade and industry statistics of the XIX century)]. Kyiv (in Ukrainian).

Lazebnyk, V. I. 2012–2013. Bel'hiys'kyi pidpryyemnyts'kyi kapital u promyslovosti ta transporti Katerynoslavs'koyi huberniyi [The Belgian entrepreneurship capital in the industrial and transport sector of Katerinoslav Province]. *Prydniprovyia: istoryko-kraeyznavchi doslidzhennya*. Dnipropetrovsk, vol. 11, pp. 228–244 (in Ukrainian).

Lazebnyk, V. I., 2017. «Ukrayins'ka Bel'hiya», abo «Desyata Bel'hiys'ka provintsyiya» [“Ukrainian Belgium” or “The tenth Belgian Province”]. *Fashion of Diplomacy*. Kyiv, no. 6, pp. 8–10 (in Ukrainian).

Lemke, M., 1904. Ehpoha cenzurnyh reform 1859 – 1865 godov [Epoch of censorship reforms of 1859-1865]. St. Petersburg (in Russian).

Lysyak-Rudnyts'kyi, I., 1994. *Istorychni ese* [Historical essay]. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

Mashkin, O. M., 2003. Bellino-Fenderikh. In: *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

Medyanek, V. Yu., 2012. M. F. fon Ditmar – yaskravyy predstavnyk hirnychopromyslovoyi burzhuaziyi Pivdnya Ukrayiny (ostannya chvert' XIX – pochatok XX st.) [M. F. von Ditmar – prominent representative of the bourgeoisie of the South of Ukraine (the last quarter of the XIXth - the early XXth century)] *Humanitarnyy zhurnal* [Humanitarian journal]. Dnipropetrovsk, vol. 2-3, pp. 215–223 (in Ukrainian).

Karabasov, Yu. S., Chernousov, P. I., Korotchenko, N. A. ta Golubev, O. V., 2014. Metallurgiya i sotsium. Vzaimnoe vliyanie i razvitiye [Metallurgy and society. Mutual influence and development]. In: Karabasov, Yu. S., Chernousov, P. I., Korotchenko, N. A. ta Golubev, O. V., 2014. *Metallurgiya i vremya* [Metallurgy and time]. Encyclopedia. Moscow, vol. 6 (in Russian).

Moshenskij, S. Z., 2014. *Finansovye centry Ukrainy i rynek cennyh bumag industrial'noj ehpohi* [Financial centers of Ukraine and the securities market of the industrial epoch]. London (in Russian).

Po Ekaterininskoj zheleznoj doroge [By the Catherine railway], 1903. Ekaterinoslav, issue 1 (in Russian).

Posternak, O. O., 2011. Natsional'nyy sklad burzhuaizyi Pivdnya Rosiyyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The National composition of the bourgeoisie of the South of Russia at the end of the XIXth – the early XXth century]. *Gileya*. Scientific Bulletin. Kyiv, vol. 45(3), pp. 12–19 (in Ukrainian).

Romantsov, V. O., 1998. *Ukrayins'kyi etnos: na odvichnykh zemlyakh ta za yikhnyimi mezhamy (XVIII – XX stolittya)* [Ukrainian ethnos: on his historical lands and beyond the borders (XVIIIth – XXth century)]. Kyiv (in Ukrainian).

Statyeyeva, V., 2009. Zakhidnoyevropeys'ki vydannya druhoyi polovyny XIX st. pro pravove stanovyshche ukrayins'koyi movy v pidrosiys'kiy Ukrayini [Western European publications of the second half of the XIXth century on the legal status of the Ukrainian language in the Russian Ukraine]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznnavstva* [Modern problems of linguistics and literary criticism]. Uzhhorod, vol. 13, pp. 123–133 (in Ukrainian).

Ditmar, N. fon, 1899. *Statisticheskiy sbornik po gornozavodskoy promyshlennosti Yuzhnoy Rossii, drugikh rayonov Rossii i inostrannykh gosudarstv v 1897 – 1898 gg.* [Statistics on the mining industry of southern Russia, other regions of Russia and foreign countries in 1897–1898]. Kharkov (in Russian).

Stepkin V. P. and Tretyakov S. V., 2012. *Istoriya Donbassa v lichah* [History of Donbass in Persons]. Donetsk (in Russian).

Tekhnicheskoe Byuro dlya razrabotki proektov gornozavodskih pechej E. K. Bremer, Mariupol', Ekaterin. gub. [Technical Bureau for the development of mining furnaces E. K. Bremer, Mariupol, Ekater. prov.], 1904. *Izvestiya gornykh inzhenerov* [News of mining engineers], no. 12, p. XII (in Russian).

Dmitriev-Mamontov, V. A., ed., 1905. *Ukazatel' deystvuyushchikh v imperii aktsionernykh predpriyatiy i tovgovykh domov* [The index of existing joint-stock enterprises and trading houses]. St.Petersburg, vol. 1 (in Russian).

Ustav Akcionernago Obshchestva mekhanicheskago i mashino-stroitel'nago zavoda Gul'e-Blanshar v Odesse [The Charter of the Joint-stock Company of the Mechanical and Machine-Building Plant of Gule-Blanchard in Odessa], 1875. Odessa (in Russian).

Fabrichnaya statistika g. Odessa [Factory statistics of Odessa], 1875. Odessa (in Russian).

Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossijskoj Imperii (isklyuchaya Finlyandiyyu) [Factory enterprises of the Russian Empire (excluding Finland)], 1914. St. Petersburg (in Russian).

Khalamendyk, V., 2002. Sotsial'no-ekonomichni peredumovy stanovlennya ta rozvytku pedahohichnoyi osvity Pivdnya Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Socio-economic preconditions of formation and development of pedagogical studies in Ukraine of the second half of the XIXth – the early XXth century]. *Naukovi pratsi* [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. *Pedahohichni nauky* [Scientific Papers of the Peter Mohyla Black Sea

State University]. *Pedagogical Sciences*], vol. 20, no. 7, pp. 123–134. Available at: <<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2002/20-7-24.pdf>> (Accessed: 05.20.2019). (in Ukrainian).

Fund 575. Inventory 1. File 374. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Chekushina, Yu. M. and Peretokin, A. G., 2013. *Promyslovyy rozvytok ta inzhenerne pidpryyemnytstvo Donets'ko-Prydniprovskoho rehionu 1880–1917 rr.* [Industrial development and engineering entrepreneurship of Donetsk-Pridneprovsky region]. Monograph. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Shapoval, M. Yu., 1927. *Velyka revolyutsiya i ukrayins'ka vyzvol'na prohrama (vyklady v Amerytsi)* [The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program (resentations in America)]. Praga (in Ukrainian).

Shlyakhov, O. B., 2016. *Ukrayina v umovakh modernizatsiyi ta zahostrennya sotsial'noho konfliktu (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the conditions of modernization and the aggravation of social conflict (the end of the XIXth – the early XXth century)]. Monograph. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Shcherbak, N., 2001. Asymilyatsiyna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnyi Ukrayini (druga polovyna XIX stolittya) [Assimilation policy of tsarism in Right-Bank Ukraine (the second half of the XIXth century)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], vol. 10, pp. 55–58 (in Ukrainian).

Yaremchuk, V. D., 2013. Natsional'no-politychne stanovyshche ukrayins'koyi hromady v Naddnipyrians'kiy Ukrayini u XIX – pochatku XX st. [The national-political situation of the Ukrainian community in the Dnipro region of Ukraine]. *Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa]* (Scientific notes [Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras]). Kyiv, vol. 3, pp. 310–347 (in Ukrainian).

**HISTORIA
SOCIALIS ET POLITICAE**

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ІСТОРІЯ**

SOCIO-POLITICAL HISTORY

УДК 94:347.9](477.63)»1775/1850»

**Новомосковськ у судових матеріалах
останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.***

Ольга Посунько

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7250-9696

ResearcherID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Новомосковськ – місто Наддніпрянської України, для якого період кінця XVIII – першої половини XIX ст. став знаковим. Це початок міста у його модерному розумінні, початок роботи багатьох інституцій, час включення у нову адміністративно-територіальну систему в межах Російської імперії. Вказаний період у силу багатьох об'єктивних обставин недостатньо забезпечений джерелами, а отже, потребує залучення усіх можливих архівних матеріалів. Охарактеризовано інформаційні можливості судово-слідчої документації окреслених хронологічних меж для вивчення історії Новомосковська і Новомосковського повіту. Звернено увагу на збережені в Державному архіві Дніпропетровської області описи втрачених фондів Новомосковського нижнього земського суду, Новомосковської і Павлоградської нижньої розправи, Новомосковського повітового суду, Новомосковської міської ратуші. У цих матеріалах часто згадуються прізвища відомих землевласників повіту: Родзянко, Алексєєвих, Герсєванова, Кочубєя, Фалєєва, Милорадовичів, Лосєєва, Мізко, Магденка. Як окремий приклад наведено справу Катеринославської палати цивільного суду 1810–1811 рр. жительки Новомосковська Ганни Скалон. Дворянський рід французького походження Скалон пов'язаний із вказаним регіоном, деякі нові

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

свідчення подає цей судовий розгляд про спір за спадок її чоловіка Федора Скалона. На особливу увагу заслуговує звіт про інспекцію міст Катеринославської губернії 1833 р. за розпорядженням губернатора Н. Лонгінова. Даний документ фіксує такі факти: у 1833 р. у Новомосковську проживало 7196 осіб (трохи менше ніж у губернському Катеринославі); в місті було 1429 дерев'яних будинків; 65 купців. Також звіт містить інформацію про лікарню, в'язницю міста; характеризує роботу різноманітних установ; дає уявлення про рівень злочинності у повіті. Зроблено висновок про необхідність залучення документів судових установ Катеринославщини до вивчення різноманітних проблем регіональної історії.

Ключові слова: Катеринославське намісництво; соціальна історія; історія провінційних міст.

Надійшла до редколегії 05.07.2019

Прорецензована 20.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Novomoskovsk in the Court Materials of the Last Quarter of the 18th and the First Half of the 19th Centuries*

Olha Posunko

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. Novomoskovsk is the city in the Dnipro Ukraine, for which the period of the late 18th and the first half of the 19th century became very significant. This is the beginning of the city in its modern sense, the beginning of many institutions functioning, the time of inclusion in the new administrative-territorial system within the Russian Empire. The specified period due to many objective circumstances is not sufficiently provided with scientific sources, and therefore requires the use of all possible archival materials. This article describes the information capabilities of the forensic documentation of the above-mentioned chronological boundaries for the study of the history of Novomoskovsk and Novomoskovsk district. Attention should be paid to the descriptions of the lost funds of the Novomoskovsk Lower Zemsky court, the Novomoskovsk and Pavlograd Lower Reprisal, Novomoskovsk District Court, and the Novomoskovsk City Hall, which were stored in the State Archives of the Dnipropetrovsk Oblast. These materials often mention the names of famous landowners in the county: Rodzianko, Alekseev, Gersevanova, Kochubey, Faleeva, Miloradovich, Losev, Mizko, Magdenka. Brief information about them in the names of the cases makes it possible to follow (at least partially) the history of ownership, sales, inheritance of the place; conflict situations they were involved in or their peasants. As a separate example, the case of the Yekaterinoslav Chamber of Civil

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 «Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)».

Cases of 1810–1811 is presented by the inhabitant of Novomoskovsk Anna Skalon. The noble family of French descent, Skalon, is associated with the region, some of the new evidence presents this trial of the dispute over the legacy of her husband, Fyodor Scalon. Particular attention should be paid to the report on the inspection of the cities of Yekaterinoslav province in 1833 by the order of the governor N. Longinov. This document captures the following facts: in 1833, 7 096 peoples lived in Novomoskovsk (slightly less than in the province of Yekaterinoslav); there were 1 429 wooden houses in the city; 65 merchants. The report also contains information about the hospital, the prison of the city; characterizes the work of various institutions; gives an idea of the level of crime in the county. It was concluded that the documents of the judicial institutions of Yekaterinoslav region should be involved in the study of various problems of regional history.

Keywords: Yekaterinoslav province; Social history; History of provincial cities

Received 05.07.2019

Reviewed 20.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. – виключно важливий етап у процесі урбанізації Степової України. Одні міста регіону у вказаний час починали своє існування, інші – змінювалися, переходили в новий статус у межах нововведеної загальноімперської системи адміністративно-територіального поділу. Перед сучасною **історичною урбаністикою** регіону гостро стоять питання не лише датування окремих міст та містечок, але і їх типологізації, інформаційного насичення історії міського повсякдення.

Означений період недостатньо забезпечений джерелами у силу об'єктивних причин (елементарне фізичне їх знищення). Тому важливими є нові методи роботи з наявними документами, введення в обіг тих, що мало знані і використовувані. Такими є матеріали судових установ Катеринославського намісництва (Новоросійської/Катеринославської губернії). Перші кроки щодо впровадження їх у науковий обіг зроблено автором цієї статті (Посунько, О. М., 2005; Посунько, О. М., 2013); документи Катеринославського совісного суду використовувалися дніпровськими дослідниками І. А. Шахрайчуком та Н. М. Яковець (Шахрайчук, І. А., 2000; Яковець, Н. М., 2003). Та можливості цих архівних матеріалів (незважаючи на їх слабку збереженість), все ж не вичерпані. Сучасні українські дослідження із соціальної історії, історичної демографії свідчать про перспективи дослідження та значний інформаційний потенціал документації судочинства (Маслійчук, В., 2007; Маслійчук, В., 2011; Сердюк І., 2014). У даній статті вважаю за мету продемонструвати можливості судово-слідчої документації у доповненні історії повітових міст Катеринославщини на прикладі Новомосковська.

У вказаних хронологічних межах, коли мова йде про судові установи, то слід розуміти що судові функції виконували не лише інстанції, безпосередньо «вписані» у правову систему, але і деякі органи управління, які співпрацювали із судами, вели свою частину судово-слідчої роботи. На території Південної України система була запроваджена після створення у 1783 р. Катеринославського намісництва, а реальне відкриття установ відбулося влітку 1784 р. Нова система ґрунтувалася на «Положенні про губернії» 1775 р., по смерті Катерини II її сином імператором Павлом I зазнала певних змін і відновлена була (проте, теж з незначними реформуваннями) Олександром I (Ефремова, Н. Н., 1993, с. 153). В основних рисах вона представляла з себе наступне: для державних селян створювалася нижня розправа у повітах і верхня у губернії, які щоправда, у часи Павла I були ліквідовані і не поновлені (Ефремова, Н. Н., 1993, с. 154). Для міщан на першому рівні судові функції виконували ратуша чи магістрат, далі губернський

магістрат. Для дворян існували земські суди, а вищою установою вважався верхній земський суд. На рівні губернії всесистемними були палати цивільного і кримінального суду, совісний суд. Але, попри позірну відокремленість судової системи і задум державців про її незалежність від місцевої адміністрації, цього насправді не відбулося. Правитель намісництва (губернатор згодом) мав затверджувати більшість вироків з важливих справ (особливо кримінальних) і міг навіть призупинити судовий розгляд (Морякова, О. В., 1998, с. 89).

Також існували певні структури, які мали у своїй назві термін «суд», проте не були в повному розумінні судовими установами. Мова йде про нижні земські суди, які виконували адміністративно-поліцейські функції у повіті, також займалися дрібними порушеннями і частково слідством. Це був колегіальний орган, очолюваний капітаном-справником з трьома дворянськими засідателями. Також з нижніх розправ туди делегувалися представники державних селян у випадках, коли питання стосувалися саме їх.

Існував ще сирітський суд, який варто розглядати як опікунську структуру над сиротами міських станів. Однак справи про поділ спадку, судові розгляди, що так чи інакше стосувалися їх підопічних, часто «включали» сирітські суди у поле діяльності власне судових установ.

Деяко проблематично встановити початок роботи повітових органів саме Новомосковська у зв'язку з «блуканнями» Катеринослава та й самого Новомосковська. Коли у 1784 р. іменним указом підтверджувалося створення намісництва з губернським містом Катеринославом, яке мали перенести на правий берег Дніпра (Полное собрание законов Российской империи, т. 22, № 15910), то різні установи губернські і повітові розміщувалися там, де була для цього можливість. Губернські переважно перенесли в Кременчук, повітові катеринославські залишилися на місці (в Катеринославі І). Тому у документах ще за 1791 р. зустрічаються згадки про Новомосковський магістрат, хоча у 1792 р. у справах Катеринославського магістрату зафіксовано запис про *«исключение из ведомства сего магистрата городов Новомосковска, Павлограда и Алексополя»* (Екатеринославский городской магистрат, л. 44). Тобто Катеринославський магістрат, імовірно, остаточно облаштувався вже у новому місті на правому березі, куди з 1789 р. поступово переїздили губернські і власні міські і повітові установи (Полное собрание законов Российской империи, т. 23, № 16774).

Щось стає зрозумілішим лише з 1794 р., коли згідно з наказом Новомосковськ перенесли до слободи Новоселиці (Полное собрание законов Российской империи, т. 23, № 17255). За 1797 р. є вказівка про відкриття у Новомосковську ратуші, яка надалі вже й існувала як орган

міського управління у місті (Екатеринославский городовой магистрат..., л. 57).

Нетривалий період у Новомосковську проіснувала вірменська колонія з власним самоуправлінням. Після виселення з Криму, вірмени на початку 1780-х заснували дві колонії з правом на самоуправління: вірмено-католицьку в Катеринославі I і Вірменської апостольської церкви в Новій Нахичевані (Давтян, Д. А., 2017, с. 66). У дослідника чиновництва Південної України А. Макидонова за період 1784–1786 рр. у Новомосковську згадується «*Римского закона суд*» під головуванням капітана Ананія Антонова (Макидонов, А. В., 2011, с. 123). Через деякий час після анексії Криму, вірмени-католики офіційно звернулися з проханням про дозвіл повернутися до Криму. Репатріація відбувалася у 1788–1789 рр., останніми виїхали з Новомосковська представники вірменської ратуші з усіма справами у 1790 р. (Давтян, Д. А., 2017, с. 70). Однак у описі справ Новомосковського нижнього земського суду за 1794 р. є записи про висилання вірмен і греків «*находящихся в местечке Новоселице в Карасубазарский суд римского закона*» (Новомосковский нижний земский суд, 1784–1837, л. 70 об.).

Відомо також про перебування на території повіту німецьких колоністів, які поточне судочинство мали власне всередині колоній. Все ж у описах колишніх установ Новомосковська є записи про розгляд таких питань: про продаж «*с публичного торгу*» помістя чотирьох колоністів колонії Юзефсталь (1801); про «*прикомандированных*» до колоністів чиновників (1804) (Новомосковский нижний земский суд, 1800–1810, л. 2, 15). Трапляються й інші справи, де колоністи виступали однією із сторін конфлікту чи угоди.

Архівні джерела з теми можна розподілити на дві значні групи. Перша буде дещо незвична – описи втрачених архівних фондів, що у вигляді окремих справ входять до фонду 1684 Державного архіву Дніпропетровської області. Я неодноразово у своїх публікаціях наголошувала на інформаційних можливостях цього специфічного джерела. Зазвичай, для періоду характерні розлогі назви справ, які дають часткове уявлення про питання, що розглядалися різними установами; часто вказуються прізвища людей, що працювали там, і коли вони змінювалися на посадах. Такі описи дають можливість отримати хоч і обмежену, та все ж статистику. Проте, навіть якби всі *описані* документи збереглися (а реєстрація здійснювалася у 1920-х рр.), переконаності у тому, що вони в повному обсязі, також не було б. Ще у 1904 р. В. Пічета, який за завданням Катеринославської вченої архівної комісії працював з фондом Катеринославського нижнього земського суду, зазначав величезні

фактичні втрати матеріалів (Пичета, В. И., с. 58). Отже, нині маємо максимально використовувати те, що зберегла Історія.

У вказаному фонді ДАДО знаходиться декілька справ, що стосуються судових та управлінських установ Новомосковська та повіту. Це описи документів Новомосковського нижнього земського суду, Новомосковської і Павлоградської нижньої розправи (такі установи часто діяли одна на два або і три повіти), Новомосковського повітового суду, Новомосковської міської ратуші. Крім цього, є описи установ, які так чи інакше взаємодіяли із судами повітового рівня: Новомосковський дворянський предводитель, управа благочиння (згодом поліція) і структури губернського рівня – губернський магістрат, верхній земський суд, палата суду і розправи, канцелярія правителя намісництва і губернатора.

Притому зазначу, що декілька описів Новомосковського повітового суду є одними з найоб'ємніших серед збірок такого типу: наприклад, справа № 507 має 1231 запис, а справи № 508–519, які також стосуються нижнього земського чи повітового судів, мають кожна у переліку до 1000 записів. Також вражають колишнім своїм об'ємом дві справи № 330 і 331 «Новомосковський городничий», де колись зберігалося більше трьох тисяч справ у кожній збірці (Катеринославська губернська архівна комісія).

Наприклад, земський нижній суд (згодом просто земський повітовий) займався проблемами саме повіту, без міста. Оскільки дворяни переважно проживали у помістях, то часто на сторінках описів присутні прізвища: Родзянко, Алексєєвих, Герсєванова, Кочубєя, Фалєєва, Милорадовичів, Лосєва, Мізко, Магденка. Все це землевласники Новомосковського повіту. Короткі відомості про них у назвах справ дають можливість прослідкувати (хоча б частково) історію володіння, продажів, передачі у спадок помість; конфліктні ситуації «поміщик-поміщик», «поміщик-селянин» і т. п.

Від кінця XVIII ст., коли стала впроваджуватися кріпосна система на території Південної України, спостерігалося посилення напруги у стосунках поміщиків і селян. У матеріалах Новомосковського повіту наявні «буденні» записи про купівлю-дарування селян (наприклад, поміщик Алексєєв дарував своїй онуці 21 кріпака); про селянські втечі, злочинні вчинки проти поміщиків (Новомосковський нижній земський суд (1800–1810), л. 64). Однією з «проблем», якою опікувалися всі державні установи того часу, а нижні земські суди особливо, була боротьба з особами, які переміщувалися без офіційних документів. Про них свідчать численні записи про затримання осіб «без письменного вида», «за неимение письменного вида», «неимение паспорта», а

також за бродяжництво (Новомосковский нижний земский суд, 1800–1810).

Наприклад, за 1801 р. з перших 100 зафіксованих справ Новомосковського нижнього земського суду у п'ятдесяти шести йшлося про відсутність документів у затриманих, три випадки кваліфіковані як бродяжництво (причому у двох з них мова йшла про жінок); у 16 випадках йшлося про втечі рекрутів, солдатів, колодників; дві справи про втечу кріпаків від поміщиків, причому цілими родинами (наприклад, від поміщиці Герсєваної втекли: чоловік, дружина, два дорослі сини і невістки). Серед поширених злочинів також крадіжки (17) і два випадки вирубки лісу: один у поміщицьких володіннях, інший у володіннях Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря (Новомосковский нижний земский суд, 1800–1810, л.1–9).

Дослідники вказують, що Новомосковський повіт наприкінці XVIII–XIX ст. був однією з територій поширення православних сект духовного християнства. Позиція держави у вказаному питанні (коли це стосувалося і території Південної України) більш чітко виражалася в указах 1792 р., 1801, проте прискіплива увага була завжди (Безносова, О. В., 2014, с. 132, 134). Тож не дивно, що згадки про поширення духоборства у містечку і повіті датуються раніше. Наприклад, в описі справ Катеринославського губерньського магістрату є запис про рапорт 1785 р. Новомосковського магістрату про поширення ідей духоборства місцевим жителем Яковом Шабаровим (Екатеринославский губерньский магистрат..., л. 1). Також два записи про духоборів наявні в описі справ Новомосковської і Павлоградської нижніх розправ з приписом «*поступать с ними по закону*» (Павлоградская и Новомосковская нижняя расправа..., л. 1 об.). Дослідники вважають, що ідеї духоборства досить активно сприймали жителі колишніх Запорозьких Вольностей (Буланова, Н. М., 2007, с. 12).

Якщо ж говорити про матеріали, які вціліли, то вказівка на Новомосковськ зустрілася в одній із справ Катеринославської палати цивільного суду за 1810–1811 рр. (Выписки из журналов...). Мова йшла про поділ спадку між нащадками однієї з гілок відомого дворянського роду французького походження Скалон. У справі згадуються Федір Степанович і його дружина Ганна, Іван Степанович та Петро Степанович Скалони. Імовірно, що чоловіки – сини Степана Даниловича Скалона, який у другій половині 1760-х – першій половині 1770-х рр. фігурує у документах у якості прем'єр-майора, згодом підполковника Донецького пікінерного полку, служив у Катеринославській провінційній канцелярії (Макидонов, А. В., 2011, с. 52, 53, 84). Поміщик Костянтиноградського повіту (брат Степана Даниловича, Антон, став ро-

доначальником іншої гілки роду Скалонів, його онук Василь Антонович був одружений на дочці відомого українського поета та суспільно-політичного діяча В. В. Капніста – Софії).

Суть справи полягала у тому, що у жовтні 1810 р. у себе в помісті в Костянтиноградському повіті помер бездітний Федір Скалон. Згодом до суду майже одночасно звернулися його дружина Ганна за підтвердженням заповіту чоловіка і брат Іван з проханням не визнавати заповіт, посилаючись на той факт, що землі у Федора у розпорядженні були родові, а отже, мали у родині і залишитися. Оскільки переважна кількість помість перебувала під юрисдикцією Полтавської губернії, то суд згодом туди і перенесли, але деякі моменти справи стосуються Новомосковська.

Ганна Скалон стверджувала, що разом з чоловіком за спільно нажиті кошти придбали будинок у Новомосковську, туди ж, поки йшов спір у повітовому суді, вона перевезла нерухоме майно аби хоча б щось зберегти для себе. Також в одному з позовів до суду Іван згадував, що і кріпосних людей в Новомосковськ Ганна вивела з їх родових помість з Полтавщини (Выписки из журналов..., л. 1, 3 об.).

Загалом, різноманітні родинні майнові спори – досить поширена практика, та з історії Катеринославщини саме цієї доби збереглося таких документів небагато, тому всі факти представляють інтерес.

Одним з найбільш інформативних і цілісних є унікальний звіт 1833 р. про перевірку від імені цивільного губернатора усіх «присутствій» Катеринославської губернії, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ у колекції Я. Новицького (ІР НБУВ). Надрукований типографським способом, направлений він був у Олександрівську ратушу, але такі самі копії надсилалися в усі місця, що підлягали перевірці: повітові суди, нижні земські суди, магістрати і ратуші, поліцію. Звичайно, присутні там матеріали перевірки і Новомосковського повіту. Зокрема, оглянуто було діловодство Новомосковського земського суду, Новомосковської ратуші, нижнього земського суду, дворянської опіки, сирітського суду, поліції, казначейства, квартирної комісії; архів ратуші, земського суду і поліції (ІР НБУВ, арк. 4–19).

Не буду наводити детальний переказ результатів інспекції, оскільки вона в першу чергу стосувалася перевірки канцелярських справ, але деякі факти з історії міста та повіту зазначу. Зокрема, новомосковські чиновники, не зважаючи на низку зауважень, все ж виглядали непогано на фоні інших міст. У підсумковій частині документа цивільний губернатор Лонгінов Н. М. висловлював *«признательность»* серед установ інших повітів Новомосковському сирітському суду і дворянській опіці, які мали найменше зауважень з приводу їх роботи (ІР

НБУВ, арк. 19 зв.). Заради справедливості все ж слід зауважити, що і підопічних у цих установ було небагато: у сирітського суду 1 особа, у відомстві дворянської опіки 12. Наприклад, у сирітських судах інших повітів показники були такими: у Катеринославському – 22, Бахмутському – 5 осіб під наглядом (ІР НБУВ, арк. 15, 15 зв.). У дворянських опіках: Верхньодніпровській – 17, Олександрівській – 32, Слово-яносербській – 23 особи (ІР НБУВ, арк. 6 зв., 7).

Якщо ж вдаватися до конкретних характеристик містечка та повіту, то вони такі. За даними місцевої ратуші зафіксовано, що у Новомосковську на 1833 р. проживало 7 916 осіб (4 170 особи чоловічої статі й 3 746 жіночої). Місто мало 1 429 дерев'яних будинків. 65 капіталів купців 3 гільдії (тобто таких, які володіли найменшими капіталами) (ІР НБУВ, арк. 13).

Для порівняння: у губерньському Катеринославі той самий звіт зауважує жителів 8 389 (4 097 осіб чоловічої статі і 4 292 жіночої). У місті було декілька кам'яних будинків, 1100 дерев'яних. Купецьких капіталів нараховувалося 66, але серед них все ж і 2 купці 2-ї гільдії (тобто більш заможні) (ІР НБУВ, арк. 15).

Досить примітна характеристика лікарні і в'язниці повітового містечка. Інспекція свідчила про непоганий стан лікарні: *«больные содержатся в чистоте и опрятности, белые теплые халаты, чулки и колпаки хорошей доброты, кровати и постели на них изрядны»*. Зазначалося, що і харчування у лікарні *«соответственно правилам хорошего качества и в установленной пропорции»* (ІР НБУВ, арк. 16). Єдине зауваження до закладу полягало у тому, що незважаючи на відмінний порядок з приводу чистоти будівель, посуду, харчування (що було безперечним здобутком повітового лікаря), все ж це був єдиний серед таких установ губернії будинок *«обветшалый, не имеется деревянного пола, надобно переменить наймом другого дома»* (ІР НБУВ, арк. 16 зв.).

Стосовно в'язниці, де *«сохраняется чистота и опрятность»*, вказувалося про перебування там 35 арештантів за всіма правилами *«по роду преступлений и мужеский от женского пола особо»* (як негативний приклад згадувався Павлоград, де вбивці утримувалися разом з іншими правопорушниками) (ІР НБУВ, арк. 16 зв.).

Про роботу земського суду зауважувалося, що неvirішених справ у суді станом на 14 грудня було 75, з яких 7 кримінальних, з приводу яких 12 арештантів. 20 справ визнали неvirішеними саме з вини земського суду (ІР НБУВ, арк. 6).

А по місту по відомству ратуші (нагадаю, ратуша також virішувала дрібні судові суперечки міщан) на середину грудня залишалося

15 невіршених справ, з яких 5 з приводу грошових стягнень. «Кримінальних» арештантів ратуша не мала (ІР НБУВ, арк. 13).

Роботу ж нижнього земського суду досить позитивно оцінили, відзначивши земського справника, який вчасно збирав податки в повіті. Недоїмка була зумовлена тими самими проблемами, що і в усій губернії – неврожаєм 1833 р.

Вищезгадані приклади про боротьбу з несанкціонованим пересуванням населення по території держави становили одну зі складових політики тотального контролю за жителями імперії (Каменский, А. Б., 1999, с. 435). До таких же заходів належав контроль за «неблагонадійними» громадянами та іноземцями. В кінці огляду роботи кожного нижнього земського суду і поліції, які мали досить схожі функції, у звіті зазначалося чи є якісь особи під наглядом (наприклад, у Верхньодніпровському повіті у цей час під наглядом перебував учасник декабристського руху відставний поручник Олександр Гангеблов) (ІР НБУВ, арк. 10 зв.). Новомосковська поліція звітувала про перебування у полі її зору поручника Вільгуновича (причини не зазначалися) (ІР НБУВ, арк. 8), а нижній земський суд під наглядом нікого не мав, але вказував про наявність у повіті трьох іноземців, з яких двоє працювали на кінному і овечому заводі, один мав «исполнение в помещичьей Экономии письменных дел» (ІР НБУВ, 12 зв.).

Висновки. Працюючи тривалий час із судово-слідчою документацією останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., можу зазначити її величезний потенціал у розкритті різноманітних тем. Цей короткий огляд вважаю свого роду підказкою для краєзнавців і дослідників історії повітових міст Південної України. Адже різні уточнюючі деталі оживляють загальну картину, роблять читача ближчим до періоду. А матеріали судових установ надають інформацію не лише про їх функціонування. Це і певна статистика, і ключ до розуміння соціальних процесів у регіоні.

Бібліографічні посилання

Безносова, О., 2014. *Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.)*. Монографія. Steinhagen: Samen Korn.

Буланова, Н. М., 2007. *Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ.

Выписки из журналов заседаний Екатеринославской палаты гражданского суда и Константиноградского повтового земского суда о лишении Скалоновой А. права наследства на имущество умершего Скалон Ф. С. Спр. 6.

Оп. 1. Ф. 72. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).

Давтян, Д. А., 2017. *Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Екатеринославский городской магистрат. Опись дел. Спр. 568. Оп. 2. Ф. 1684. Дніпро: ДАДО.

Екатеринославский губернский магистрат Екатеринославского наместничества. Опись дел. Ф. 1684. Оп. 2. Спр. 616. Дніпро: ДАДО.

Ефремова, Н. Н., 1993. *Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование)*. Москва: Наука.

Каменский, А. Б., 1999. *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа)*. Москва: РГГУ.

Екатеринославська губерньська архівна комісія. Опис справ № 2. Ф. 1684. Дніпро: ДАДО.

Макидонов, А. В., 2011. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Справочник. Запорожье: Просвіта.

Маслійчук, В., 2007. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 7, с. 243–264.

Маслійчук, В., 2011. *Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.)*. Харків: Харківський приватний музей міської садиби.

Морякова, О. В., 1998. *Система местного самоуправления России при Николае I*. Москва: Издательство Московского университета.

Новомосковский нижний земский суд, 1800–1810. Опись дел. Спр. 507. Оп. 2. Ф. 1684. Дніпро: ДАДО.

Новомосковский нижний земский суд, 1784–1837. Опись дел. Спр. 508. Оп. 2. Ф. 1684. Дніпро: ДАДО.

Од. зб. 24007. Ф. II. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Павлоградская и Новомосковская нижняя расправа Екатеринославского наместничества. 1784–1797. Опись дел. Спр. 582. Оп. 2. Ф. 1684. Дніпро: ДАДО.

Пичета, В. И., 1904. Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда. В: Синяевский, А. С., ред., 1904. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*, вып. 1, с. 54–61.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое, 1830. Санкт-Петербург, тт. 22, 23.

Посунько, О. М., 2005. Історія Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ: НГУ, вип. 2, с. 84–90.

Посунько, О. М., 2013. Катеринославщина останньої чверті XVIII ст. у матеріалах судових установ краю. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ, вип. 21, с. 9–13.

Сердюк, И., 2014. Голоса детей и подростков в судебной документации Гетманщины XVIII века. В: *Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI века: призвание, творчество, общественное служение историка*. Материалы XXVI Международной научной конференции. Москва, 14–15 апреля 2014, с. 337–340.

Шахрайчук, І. А., 2000. *Спадкове право України (ретроспективний аналіз)*. Дніпропетровськ: ДНУ.

Яковець, Н. М., 2003. Катеринославський Сівісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрямки діяльності (за матеріалами ДАДО). *Грані*. Дніпропетровськ, № 3–4, с. 30–33.

Stepan Danilovich Scalon. GENi. A MyHeritage Company. Доступно: <<https://www.geni.com/people/Stepan-DanilovichScalon/6000000015129687194?through=6000000033600053273>> (дата звернення: 28.05.2019).

References

Beznosova, O., 2014. *Ekaterinoslavskaya guberniya – Terra Incognita evangel'skogo dvizheniya v Rossiyskoy imperii (seredina XVIII v. – 1917 g.)* [Yekaterinoslav province – the Terra Incognita of evangelic motion in the Russian empire (middle of XVIIIs. – 1917)]. Monograph. Steinhagen: Samen Korn (in Russian).

Bulanova, N. M., 2007. *Khrystyyans'ki konfesiyyi Katerynoslavshchyny остан- n'oyi chverti XVIII – pochatku XX st.* [Christian confessions of Katerynoslavshchina (the last quarter of the XVIII – the beginning of the XX century)]. Abstract of Ph. D. dissertation. Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (in Ukrainian).

Davtyan, D. A., 2017. *Hromads'ko-politychna diyal'nist' virmen Pivnichnoho Prychornomor'ya (1778–1920 rr.)* [Northern Black Sea Region Armenians' Socio-political Activity (1778–1920)]. Ph.D. Thesis. Odesa: Odesa I. I. Mechnikov National University (in Ukrainian).

Efremova, N. N., 1993. *Sudoustroystvo Rossii v XVIII – pervoy polovine XIX v. (istoriko-pravovoe issledovanie)* [The judicial system of Russia in the 18th – in the first half 19th centuries (historical and legal research)]. Moscow: Nauka (in Russian).

Ekaterinoslavskiy gorodovoy magistrat. Opis' del [Ekaterinoslav City Magistrate. Registry of cases]. File 568. Inventory 2. Fund. 1684. Dnipro: The State Archives of Dnipropetrovsk Oblast (henceforth – SADO).

Ekaterinoslavskiy gubernskiy magistrat Ekaterinoslavskogo namestnichestva. Opis' del [Magistrate Yekaterinoslav Province. Registry of cases]. File 616. Inventory 2. Fund. 1684. Dnipro: SADO.

Found II. Unit of storage 24007. Kyiv: Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine.

Kamenskiy, A. B., 1999. *Ot Petra I do Pavla I : reformy v Rossii XVIII veka (opyt tselostnogo analiza)* [From Peter I to Paul I: reforms in Russia of the 18th century (the experience of holistic analysis)]. Moscow: RGGU (in Russian).

Katerynoslavs'ka huberns'ka arkhivna komisiya. Opys sprav no. 2 [Katerinoslav province archival commission. Description of cases. Registry of cases no. 2]. Fund. 1684. Dnipro: SADO.

Makidonov, A. V., 2011. *Personal'nyy sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka*. [The personnel structure of the administrative apparatus of Novorossiya in the 18th century]. Reference book. Zaporozh'e: Prosvita (in Russian).

Maslychuk, V., 2007. Do istoriyi rodynnoyi konfliktnosti. Nasyt'stvo u rodyni na Livoberezhnyi ta Slobids'kiy Ukrayini u druhiy polovyni XVIII st. [To the history of family conflict. Family violence in the Left Bank and Slobidska Ukraine in the second half of the XVIII century]. *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi* [Socium. The Almanac of the Social History], issue 7, pp. 243–264 (in Ukrainian).

Maslychuk, V., 2011. *Nepovnolitni zlochyntsi v Kharkivs'komu namisnytstvi (1780–1796 rr.)* [Minor criminals in Kharkiv Vicegerency (1780–1796)]. Kharkiv: Kharkivs'kyi pryvatnyy muzey mis'koyi sadyby (in Ukrainian).

Moryakova, O. V., 1998. *Sistema mestnogo samoupravleniya Rossii pri Nikolae I* [The system of local self-government of Russia under Nikolay I]. Moscow: Moscow University Press (in Russian).

Novomoskovskiy nizhniy zemskiy sud, 1784–1837. Opis' del [Novomoskovsk lower territorial court. Registry of cases]. File 508. Inventory 2. Fund. 1684. Dnipro: SADO.

Novomoskovskiy nizhniy zemskiy sud, 1800–1810. Opis' del [Novomoskovsk lower territorial court. Registry of cases]. File 507. Inventory 2. Fund. 1684. Dnipro: SADO.

Pavlograds'kaya i Novomoskovskaya nizhnyaya rasprava Ekaterinoslavskogo namestnichestva. 1784–1797. Opis' del. [Pavlograd and Novomoskovsk rasprava of Katerynoslav province. 1784–1797. Registry of cases]. File 582. Inventory 2. Fund 1684. Dnipro: SADO.

Picheta, V. I., 1904. Neskol'ko slov o sostoyanii arkhiva Ekaterinoslavskogo nizhnego zemskogo suda [A few words about the state of Ekaterinoslav lower territorial court archive]. In: Sinyavskiy, A. S., ed., 1904. *Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii* [Chronicle of the Yekaterinoslav Scientific Archival Commission], issue 1, pp. 54–61 (in Russian).

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie Pervoe [The complete collection of the laws of the Russian Empire], 1830. St. Petersburg, vols. 22, 23 (in Russian).

Posunko O. M., 2013. Katerynoslavshchyna ostann'oyi chverti XVIII st. u materialakh sudovykh ustanov krayu [Katerinoslavschina of the last quarter of the 18th century in the courts materials]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriya: Istoriya ta arheologiya* [Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series]. Dnipropetrovsk, issue 21, pp. 9–13 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2005. Istoriya Pivdennoyi Ukrayiny druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX st. v materialakh derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovs'koy oblasti [History of the Southern Ukraine in the second half of the 18th - first half of the 19th century by the materials of the State archive of the Dnipropetrovsk Oblast]. *Istoriya i kul'tura Prydniprov's'koyi oblasti*. Nevidomi ta malovidomi storinky [The history of the Southern Ukraine in the second half of the 18th - first half of the 19th century by the materials of the State archive of the Dnipropetrovsk Oblast]. 168

and culture of the Dnipro Ukraine. *Unknown and little known pages*]. Dnipropetrovsk, issue 2, pp. 84–90 (in Ukrainian).

Serdyuk, I., 2014. Golosa detey i podrostkov v sudebnoy dokumentatsii Getmanshchiny XVIII veka [The voices of children and adolescents in the judicial documentation of the 18th century Hetmanate]. In: *Vspomogatel'nye i spetsial'nye nauki istorii v XX – nachale XXI veka: pryzvanie, tvorchestvo, obshchestvennoe sluzhenie istorika* [Auxiliary and special sciences of history in the 20th and at the beginning of the 21st century: vocation, creativity, public service of the historian]. Materials of the XXVI International Scientific Conference. Moscow, April 14–15, 2014, pp. 337–340 (in Russian).

Shakhraychuk, I. A., 2000. *Spadkove pravo Ukrayiny (retrospektyvnyy analiz)* [Hereditary right of the Ukrainians (retrospective analysis)]. Dnipropetrovsk: DNU (in Ukrainian).

Stepan Danilovich Scalon. *GENi. A MyHeritage Company*. Available at: <<https://www.geni.com/people/Stepan-DanilovichScalon/6000000015129687194?through=6000000033600053273>> (Accessed 28.05.2019).

Vypiski iz zhurnalov zasedianiy Ekaterinoslavskoy palaty grazhdanskogo suda i Konstantinogradskogo povetovogo zemskogo suda o lishenii Skalonovoy A. prava nasledstva na imushchestvo umershego Skalon F. S. [Extracts from the journals of the sessions of the Yekaterinoslav Chamber of Civil Court and the Konstantinograd Povet Zemsky Court on the deprivation of A. Skalonova's inheritance right to the property of the deceased Skalon F. S.]. File 6. Inventory 1. Fund. 72. Dnipro: SADO.

Yakovets', N. M., 2003. Katerynoslavs'kyy Sovisnyy sud kintsya XVIII stolittya: heneza i napryamky diyal'nosti (za materialamy DADO) [Katerinislavsky Conscience Court of the end of the 18th century: the genesis and directions of activity (based on the State Archives of the Dnipropetrovska Oblast materials)]. *Grani*. Dnipropetrovsk, no. 3–4, pp. 30–33 (in Ukrainian).

Суспільна опіка як один із напрямків діяльності земств на Катеринославщині у 1914–1918 рр.

Анна Манько

ORCID: 0000-0001-5253-6171

anushamanko@gmail.com

*Криворізька педагогічна гімназія,
вулиця Героїв АТО, 88, м. Кривий Ріг, Україна, 50103*

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати внесок земств Катеринославської губернії у роки Першої світової війни в розвиток системи суспільної опіки в губернії. *Методи дослідження* – історіографічний аналіз та синтез, порівняльний та описовий методи пізнання. *Результати.* Система суспільної опіки почала формуватися після проведення земської реформи в 1864 р. Поступово виокремились основні напрямки земської опіки: опіка над військовослужбовцями, що присвятили значну частину свого життя війську або мали особливі заслуги; опіка над особами, що були позбавлені засобів до існування (сироти, невиліковно хворі); піклування про осіб, що страждали психічними розладами. Земства власним коштом утримували сиротинці, богадільні, будинки для невиліковно хворих, навчально-ремісничі будинки інвалідів, ясла та тимчасові притулки для дітей, чий батьки були зайняті на сільськогосподарській роботі. *Висновки.* У земствах соціальний захист почали розглядати як одну із найважливіших суспільних справ, що було надзвичайно актуально в умовах зростання кількості осіб, що потребували захисту, особливо в роки Першої світової війни. Поряд з певними успіхами в організації соціального захисту, заходи земств у сфері опіки малозабезпеченими прошарками суспільства були недостатніми. *Практичне значення.* Результати дослідження можна використовувати під час викладання курсу «Історія України», на краєзнавчих заняттях. *Наукова новизна* дослідження полягає в аналізі статистичних відомостей щодо роботи земств Катеринославської губернії в царині суспільної опіки. Стаття має оглядовий характер.

Ключові слова: будинки праці; сиротинці; ясла.

Надійшла до редколегії 12.07.2019

Прорецензована 18.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Public Welfare as One of the Directions of Activity of Zemstvos in Yekaterinoslav Region in 1914–1918

Anna Manko

ORCID: 0000-0001-5253-6171

anushamanko@gmail.com

*Kryvorizhska pedagogical gymnasium
88 ATO Heroes street, Kryvy Rih, Ukraine, 50103*

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the contribution of zemstvos in Yekaterinoslav province during the World War First to the development of the system of public welfare in the province. *Methods of research* – historiographical analysis and synthesis, comparative and descriptive methods of cognition. The system of public welfare began to be formed after the Zemstvo's reform in 1864. Gradually, the main directions of rural care were distinguished: care for servicemen who devoted a significant part of their lives to the army or had special merits; care for persons deprived of livelihood (orphans, incurable ill); care for persons suffering from mental disorders. Zemstvos at their own expense kept orphanages, mansions, homes for the incurably ill, educational-handicrafts homes-invalids, nurseries and temporary shelters for children whose parents were busy with agricultural work. The undeniable merit of Zemstvos was that social protection began to be regarded as one of the most important social affairs, which was extremely relevant in the context of the growing number of people in need of protection, especially during the First World War. However, despite some progress in the organization of social protection, the size of the zemstvos in the field of care with low-income sections of society were insufficient. *The results* obtained during the study can be used during the teaching of the course "History of Ukraine", studies of local lore. *The scientific novelty* of the study is to analyze statistical data on the work of zemstvos Yekaterinoslav province in the field of public welfare. The article is of an exploratory nature.

Keywords: Work houses; Orphans; Nursery.

Received 12.07.2019

Reviewed 18.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми, аналіз наукових досліджень. Умови розвитку людської цивілізації неминуче призводять до диференціації населення, поглиблення процесу майнового розшарування у суспільстві та появи соціальних проблем. Особливо збільшується кількість людей, що потребують соціального захисту в роки великих суспільних потрясінь, таких як війна, революція тощо. Тому вивчення історичного минулого, пов'язаного з діяльністю держави у сфері суспільної опіки, є актуальним, враховуючи сьогодення української держави. До того ж діяльність земств у галузі суспільної опіки на Катеринославщині висвітлено не всебічно.

Історіографія. Вивчення історії земських управ розпочинається ще в період царської доби. Автори праць, як правило, були співробітниками земських установ або діячами інших благочинних організацій. У своїх доробках вони переважно висвітлювали ті проблеми, які їм доводилось вирішувати – епідеміологічна ситуація на селі, стан освіти, суспільної опіки осіб, що позбавлені засобів для існування в силу малолітства або фізичних чи психічних хвороб. М. Ошанін у праці *«О призрении покинутых детей»* аналізує досвід опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, за кордоном та на теренах Російської імперії. Надає рекомендації щодо догляду за малюками та подає статистичні відомості по губерніях імперії (Ошанин, М. А., 1912).

І. Акінфієв проаналізував внесок Катеринославського Товариства народних дитячих садочків у справу опіки дітей запасних військових чинів (Акинфиев, И. Я., 1916). Внесок у вивчення суспільної опіки здійснили В. Дмитрієв, І. Кулішер, С. Гогель та інші. У цих статтях було розглянуто проблеми фінансування суспільної опіки (Труды первого съезда русских деятелей..., 1910).

Прихід до влади більшовиків не тільки спричинив руйнування старих порядків, а й змінив уявлення про історичну спадщину. Фактично, мова йде про розрив, що відбувся у вивченні соціальної опіки часів царизму. Інтерес до цієї теми пожвавився з розпадом СРСР.

Серед сучасних українських істориків теми суспільної опіки у роботі земств торкався Ф. Ступак, який проаналізував різні види суспільної опіки, навів статистичні дані витрат земств на організацію допомоги незахищеним прошаркам населення (Ступак, Ф. Я., 2009). О. Донік досліджував діяльність ВЗС та приватних осіб у царині надання допомоги біженцям та дітям-сиротам (Донік, О. М., 2005). Ф. Ступак розглянув історіографію земств, виділив основні напрямки суспільної опіки та види допомоги, яку надавали земства нужденним. Автор наголошує на тому, що поряд із досягненнями земств були певні труднощі і недоліки, породжені в першу чергу браком фінансування

(Ступак, Ф. Я., 2009). С. Нестерцова вивчала роль органів місцевого самоврядування в організації системи суспільної опіки наприкінці XIX – на початку XX ст. (Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013). Р. Божко висвітлює діяльність земського навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів Першої світової війни, що розташовувався в Маріуполі (Божко, Р. П., 2017). О. Приймак у статті «Напрямки та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – на початку XX ст.» розглядала проблеми становлення соціальної педагогіки та соціальної роботи в сільській місцевості степової України на зламі століть (Приймак, О. М., 2010). О. Кравченко аналізувала діяльність опікунства над дитячими притулками земств та інших добродійних організацій. У статті узагальнено відомості про розвиток системи опіки над неповнолітніми (Кравченко, О., 2014).

Джерельну базу статті складають законодавчі акти Російської імперії, статистичні документи й матеріали.

Мета дослідження – проаналізувати внесок земств Катеринославської губернії у роки Першої світової війни в розвиток системи суспільної опіки в губернії.

Виклад основного матеріалу. Система суспільної опіки почала формуватися після проведення земської реформи в 1864 р. У Статуті про суспільну опіку зазначалось: «У губерніях, де положення про земські установи вступило в силу, справи суспільної опіки належать до предмета відання губернських і повітових земських установ» (Свод законов Российской империи..., с. 8). Таким чином, суспільна опіка від 1892 р. переходить до компетенції земств.

Поступово сформувалися основні напрямки земської опіки:

- * опіка над військовослужбовцями, що присвятили значну частину свого життя війську або мали особливі заслуги;

- * опіка над особами, що були позбавлені засобів до існування (сироти, невиліковно хворі);

- * піклування про осіб, що страждали психічними розладами.

Земства власним коштом утримували школи, сиротинці, лікарні, богадільні, притулки для невиліковно хворих, робітничі будинки, де малозабезпечені люди могли заробляти кошти на життя (Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013, с. 143).

Витрати земств на їх утримання були незначними. У 1901 р. Катеринославським губернським земством на організацію суспільної опіки було витрачено 3,2 % губернського земського бюджету (Веселовский, Б. Б., 1909, с. 675). Але вже в 1915 р. із земських коштів асигновано на опіку незахищених прошарків населення 4,5 % (Веселовский, Б. Б., 1915, с. 315). Збільшення витрат земств на суспільну опіку є

закономірним явищем, адже воєнні дії призвели до масового переміщення населення територією губернії, збільшення кількості дітей сиріт, непрацездатних осіб та воїнів-інвалідів, які вкрай потребували допомоги земств та благодійних приватних організацій.

Основними видами допомоги бідним на території Катеринославської губернії залишались видача грошової допомоги, діяльність сиротинців, богаділень та робітних будинків.

Розглянемо, що представляла собою діяльність земств по організації робітних, ремісничих будинків для військових і цивільного населення, що постраждало від війни. В. Біншток стверджував, що значна частина поранених і хворих і військових (близько 60 %) повернулася на фронт, але 40 % залишилось у тилу як неспроможних вести фронтове життя (Біншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929, с. 60). Яка частина цих військовослужбовців оселилась на теренах Катеринославської губернії та потребувала суспільної опіки визначити складно, та й самі земські діячі не володіли інформацією про кількість військовослужбовців, що потребували опіки. Так, член Губернської Земської Управи В. Яковлев зазначав, «кількість інвалідів, що потребують опіки, складно визначити» (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 83). З такою самою проблемою зіткнулось і Олександрівське Повітове Земство. У доповіді Олександрівському 50-му Повітовому Черговому Земському Зібранню говорилось, що «Управа не мала достатніх даних щодо кількості інвалідів Великої війни, яким необхідна допомога земств» (Журнал Александровского Уездного Земского Собрания..., 1916, с. 44).

Найкращою формою допомоги інвалідам війни земці вважали облаштування інвалідних будинків: «де скалічені вони мали б усе необхідне для ... життя і займались би важливим для кожного з них ремеслом» (Журнали засідання Екатеринославского Губернского Земского Собрания ..., 1917, с. 44).

Враховуючи потреби скалічених вояків та звернення голови Державної Думи М. Родзянко Катеринославська Губернська Земська Управа прийняла рішення організувати центральну губернську установу у вигляді навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 890).

Проект навчально-ремісничого будинку-притулку передбачав такі умови:

1) будинок-притулок вміщує щонайбільше 100 осіб, що перебувають на повному пансіоні;

2) навчальні програми складені для класу неписьменних, класу повторення вивченого матеріалу та навчально-ремісничого класу;

3) термін перебування у притулку 2 р. з подальшим працевлаштуванням;

4) на утримання кожного інваліда на рік передбачено 200 крб.

Виникають сумніви, що виділені кошти могли задовольнити потреби інваліда. Адже чи не з перших днів війни зростають ціни на продукти харчування та товари першої необхідності. Протягом періоду від липня 1914 до грудня 1916 р. ціни на масло коров'яче зросли на 845 %, телятину – 700 %, молоко – 254 % (Биншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929, с. 25).

Однак проблема полягала не тільки в недостатньому харчуванні, а й у самому ставленні земських діячів до інвалідів. Під час урочистого відкриття будинку інвалідів, що відбулося 15.11.1916 р., протоієреєм П. Щербиною було відслужено молебень, лунали промови про вірність монархії. Але воїни-герої цього не почули, бо були ізольовані у глибині двору до закінчення церемонії (Божко, Р. П., 2017, с. 151).

Фактично будинок-притулок для інвалідів у м. Маріуполі діяв протягом 1916–1918 рр., рівно стільки, скільки потрібно було часу на засвоєння ремісничої професії.

Очоловав будинок-притулок директор. Від моменту його відкриття цю посаду займав В. Петрушевський (Божко, Р. П., 2017, с. 152). Як стверджує Р. Божко, директору В. Петрушевському за 2 роки вдалося «придбати підручники, наочні посібники з географії, історії, природознавства, товарознавства, обладнання для майстерень...» (Божко, Р. П., 2017, с. 152).

Але оснащення майстерень, купівля посібників не вирішила головної проблеми будинку-притулку – нестача місця для нужденних. Станом на червень 1917 р. в будинку для інвалідів перебувало 90 осіб, але кількість тих, хто потребував допомоги, була значно більшою. У Журналі засідань Катеринославського Губернського Зібрання Демократичного складу читаємо: «Губернська Управа вимушена дотепер відмовляти в прийомі до будинку численних прохачів-інвалідів. Таких прохань, часто доволі наполегливих, іноді і слізних, донині було понад 150» (Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1917, с. 161).

Враховуючи потреби скалічених вояків, Губернська Земська Управа приймає рішення збільшити чисельність інвалідів, що перебувають на повному пансіоні земств, ще на 80 осіб (Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1917, с. 161). Але цим планам не судилося збутися. Тому що починаючи з 1917 р.

земства відчують фінансовий голод: «вже 4 місяці як усім земствам доводиться переживати фінансову кризу» (Фінансове становище Бахмутського земства, 1917, арк. 1).

Окрім надання допомоги інвалідам Великої війни, земство опікувалося й про дітей-сиріт. Особливого значення увага до дітей-безбачченків набувала в роки Першої світової війни, яка спричинила зростання числа покинутих дітей.

Станом на 1915 р. в Катеринославській губернії діяв лише один притулок для немовлят, розрахований на 50 дітей. На другому році війни часто добова кількість малят у притулку перевищувала 160 (Доклади и заключения по санитарному отделу, 1917, с. 10). Подібна ситуація негативно впливала на виживання немовлят. За даними земської статистики, смертність у притулку Губернського Земства станом на 1915 р становила – 41,3 %, а в 1916 – 61,4 % (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 10). Згубною для дитини була і сама процедура влаштування до притулку. Підкинуте маля спочатку оглядала поліція, потім лікарі, лише потім дитина потрапляла до притулку (Доклады и заключения по санитарному отделу, 1917, с. 11).

Подібний стан справ не міг не хвилювати земських діячів. Земці вважали, що оренда додаткових приміщень, збільшення кількості персоналу – тимчасові заходи, які в цілому не поліпшать ситуацію. Тому губернська санітарна рада вирішила за необхідне запитати думку повітових земств і міст щодо залучення урядових і міських коштів для надання допомоги 79 дітям, що залишилися без батьківського піклування, облаштування притулків за межами міста Катеринослава і відкриття в губерніях відділів Всеросійського піклування щодо охорони материнства і дитинства.

Управа визнала правильним таку постанову питань, тому попросила повітові земства та міста сформулювати свою позицію щодо вищевказаної проблеми. З восьми повітів губернії тільки 4 (Бахмутський, Маріупольський, Катеринославський та Павлоградський) мали рішення Повітового Земського Зібрання щодо реорганізації опіки над дітьми на основі децентралізації. Подібна позиція земств Маріупольського та Бахмутського повітів зумовлена тим, що, за словами лікаря Лебедева, для вищевказаних повітів характерний найвищий відсоток залишених дітей (Казанский, С. Ф., 1916, с. 433). Причину цьому варто шукати у зміні укладу селянського життя. Розвиток промисловості та, як наслідок, зростання попиту на робочі руки призвело до росту заробітної плати, а разом з тим населення долучилось не тільки до досягнень цивілізації, а й до її вад. Селянин почав витрачати значну частину заробленого на розваги, горілку, розбещеність, що і стало наслідком

падіння морального рівня населення (Приймак, О. М., 2010, с. 35). Безперечно, що свій внесок у процес зростання чисельності безпритульних зробила і війна. Особливо потік біженців, що прокотився Катеринославською губернією. Так, наприклад, на теренах Маріупольського повіту оселилось 41 205 біженців (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 370–371).

Мобілізація чоловічого населення на фронті Першої світової війни призвела до залучення жінок до сільськогосподарських робіт та до роботи на заводах і фабриках. У зв'язку з цим, виникла гостра потреба в облаштуванні ясел та дитячих сезонних притулків. Перші літні дитячі притулки виникають ще у 1897 р. в губернському місті Верхньодніпровську (Кравченко, О., 2014, с. 67). Ясла на місцях були облаштовані на кошти, що виділили для допомоги родинам запасних. Вони діяли в 79 населених пунктах губернії. Як правило, подібні заклади відкривались у приміщеннях шкіл, функціонували приблизно три тижні – від кінця червня до половини – кінця липня (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 39–40).

Висновки. Суспільна опіка, як один із елементів захисту населення, суттєво видозмінилось з моменту появи земств. Земства власним коштом утримували сиротинці, богадільні, будинки для невиліковно хворих, навчально-ремісничі будинки інвалідів, ясла та тимчасові притулки для дітей, чий батьки були зайняті на сільськогосподарській роботі. Беззаперечною заслугою земств було те, що соціальний захист почав розглядатись як одна із найважливіших суспільних справ, що було надзвичайно актуально в умовах зростання кількості осіб, що потребували захисту, особливо в роки Першої світової війни. Однак, попри певні успіхи в організації соціального захисту, заходи земств у сфері опіки малозабезпеченими прошарками суспільства були недостатніми. По-перше, у земських управах були відсутні реєстри нужденних, що ускладнювало надання адресної допомоги. По-друге, в умовах Великої війни та розгортання революційних подій земства відчували фінансовий «голод», що завадило збільшити суму на утримання постраждалих осіб. Попри значний внесок земських установ у захист соціально незахищених верств суспільства, поза їхньою увагою залишалася значна частина осіб, що дійсно потребували допомоги.

Бібліографічні посилання

Акинфиев, И. Я., 1916. *Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчеты Общества за 1914 и 1915 годы: второй год существования Общества*. Екатеринослав.

Биншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929. *Народное питание и народное здравие: [в войну 1914–1918 гг.]*. Санкт-Петербург: Госиздат.

Божко, Р. П., 2017. Катеринославський Губернський будинок інвалідів у Маріуполі. В: Маріупольський державний університет. *Україна у світовому історичному просторі*. Збірка матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 21 квітня 2017. Маріуполь, с. 150–152.

Веселовский, Б. Б., 1915. *Календарь-справочник земского деятеля*. Санкт-Петербург.

Веселовский, Б. Б., 1909. *История земств за сорок лет*. Санкт-Петербург.

Доклады и заключения по санитарному отделу. 1917. Екатеринослав.

Донік, О. М., 2005. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, № 9, с. 61–86.

Журнал Александровского Уездного Земского Собрания 50 сессии. 1916. Александровск.

Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50 очередной сессии. 1916. Екатеринослав.

Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания демократизированного состава. 1917. Екатеринослав.

Казанский, С. Ф., 1916. О введении санитарного попечительства (для беженцев). *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, № 11–12, с. 427–438.

Кравченко, О., 2014. Добровірність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 38, с. 64–72.

Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013. Роль органов местного самоуправления в организации системы общественного призрения в конце XIX – начале XX вв. (на примере Мариупольского земства Екатеринославской губернии). *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, вип. 22, с. 141–150.

Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского Губернского Земства за 1915 г. 1916. Екатеринослав.

Ошанин, М. А., 1912. *О призрении покинутых детей*. Ярославль.

Приймак, О. М., 2010. Напрямки та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. Донецьк, № 2, с. 34–42.

Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный, 1915. Санкт-Петербург, т. 13.

Ступак, Ф. Я., 2009. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. Донецьк, № 4, с. 143–148.

Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному презрению 8-13 марта 1910, 1910. Санкт-Петербург.

Фінансове становище Бахмутського земства. Спр. 196. Оп. 1. Ф. 2161. Київ: Центральний державний архів вищих органів управління України, арк. 1.

References

- Akinfiev, I. Ya., 1916. *Prizrenie detey zapasnykh voinskikh chinov v techenie pervykh dvukh let voyny i otchety Obshchestva za 1914 i 1915 gody: vtoroy god sushchestvovaniya Obshchestva* [Charity of the children of spare military ranks during the first two years of the war and the Company's reports for 1914 and 1915: the second year of the Society's existence]. Yekaterinoslav (in Russian).
- Binshtok, V. I. and Kaminskiy, L. S., 1929. *Narodnoe pitanie i narodnoe zdravie (v voynu 1914–1918 gg.)* [Folk nutrition and public health: (in the war of 1914–1918)]. St. Petersburg: Gosizdat (in Russian).
- Bozhko, R. P., 2017. Katerynoslavs'kyy Huberns'kyy budynok invalidiv u Mariupoli [Yekaterinoslavsky Provincial House of Persons with Disabilities in Mariupol]. In: Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet, 2017. *Ukrayina u svitovomu istorychnomu prostori* [Ukraine in the world historical space]. Collection of materials from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Mariupol, April 21, 2017. Mariupol, pp. 150–152.
- Veselovskiy, B. B., 1915. *Kalendar'-spravochnik zemskogo deyatelya* [Calendar-directory of Zemsky figure]. St. Petersburg.
- Veselovskiy, B. B., 1909. *Istoriya zemstv za sorok let* [History of zemstvos forty years]. St. Petersburg.
- Doklady i zaklyucheniya po sanitarnomu otdelu* [Reports and conclusions on the sanitary department], 1917. Yekaterinoslav.
- Donik, O. M. 2005. Hromads'ka blahodiynist' v Ukrayini v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Public charity in Ukraine during the First World War]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries.]. Kyiv, no. 9, pp. 61–86.
- Zhurnal Aleksandrovs'kogo Uezdnogo Zemskogo Sobraniya 50 sessii* [Journal of the Aleksandrovsk County Zemstvo Assembly 50 sessions], 1916. Aleksandrovsk.
- Zhurnal Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya 50 ocherednoy sessii* [Journal of the Ekaterinoslav Provincial Zemsky Assembly of the 50th regular session], 1916. Yekaterinoslav.
- Zhurnaly zasedaniya Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya demokratizirovannogo sostava* [Journals of the meeting of the Yekaterinoslav Provincial Assembly of the Democratic People's Assembly], 1917. Yekaterinoslav.
- Kazanskiy, S. F., 1916. O vvedenii sanitarnogo popechitel'stva (dlya bezhentshev) [On the introduction of sanitary care (for refugees)]. *Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii* [Medical and Sanitary Chronicle of Yekaterinoslav Province]. Yekaterinoslav, no. 11-12, pp. 427–438.
- Kravchenko, O., 2014. Dobrochynnist' ta opika nad dit'my na Katerynoslavshchyni u XIX – na pochatku XX st. [Charity and care for children in Yekaterinoslav region in the 19th – early 20th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University], issue 38, pp. 64–72.
- Nestertsova, S. and Shcherbinina, E., 2013. Rol' organov mestnogo samoupravleniya v organizatsii sistemy obshchestvennogo prizreniya v kontse XIX – nachale XX vv. (na primere Mariupol's'kogo zemstva Ekaterinoslavskoy gubernii)

[The role of local government in organizing the system of public charity in the late nineteenth and early twentieth centuries. (on the example of Mariupol zemstvo Ekaterinoslav province)]. *Novi storinky istoriyi Donbasu* [New pages of history of Donbass]. Donetsk, issue 22, pp. 141–150.

Otchet o deyatel'nosti sanitarnoy organizatsii Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemstva za 1915 g. [Report on the activities of the Sanitary Organization of Yekaterinoslav Provincial Zemstvo for 1915], 1916. Yekaterinoslav.

Oshanin, M. A., 1912. *O prizrenii pokinutykh detey* [About the charity of abandoned children]. Yaroslavl'.

Pryymak, O. M., 2010. Napryamky ta tekhnolohiyi sotsial'noho opikuvannya u pivdennoukrayins'komu seli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Directions and technologies of social care in the south Ukrainian village in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Donetsk, no. 2, pp. 34–42.

Stupak, F. Ya., 2009. Diyal'nist' zemstv u haluzi suspil'noyi opiky ta dobrochynnosti [Activities of zemstvos in the field of public welfare and charity]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Donetsk, no. 4, pp. 143–148.

Trudy pervogo s'ezda russkikh deyateley po obshchestvennomu i chastnomu prezreniyu 8-13 marta 1910 [The works of the first congress of Russian figures on public and private contempt March 8–13], 1910. St. Petersburg.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii, poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pervogo sostavlennyy [The Code of Laws of the Russian Empire, by the order of Emperor Nicholas of the First, is composed], 1915. St. Petersburg, vol. 13.

Finansove stanovyshche Bakhmuts'koho zemstvo [Financial situation of the Bakhmut Zemstvo]. File 196. Inventory 1. Fund 2161. Kyiv: Central State Archive of the Supreme Administration of Ukraine.

УДК 94(477.63) «1932/1933»

Голодомор 1932–1933 років у свідченнях жителів Широківського району Дніпропетровської області

Наталія Розумна

Бакалавр, здобувач ступеня магістра

ORCID: 0000-0003-0259-4837

nataliarazumna@gmail.com

*Криворізький державний педагогічний університет,
проспект Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Україна, 50086*

Анотація. *Мета статті* – на підставі аналізу спогадів очевидців охарактеризувати події Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Широківського району Дніпропетровської області). *Методи дослідження:* теоретичні – евристика та аналіз наукової історичної літератури, порівняльно-історичний; спеціально-наукові – систематизація, бібліографічний. *Основні результати:* висвітлено засади оформлення, перебіг та наслідки Голодомору на території Широківського району за допомогою залучених спогадів очевидців. *Практичне значення:* матеріали статті будуть корисні при вивченні Голодомору як суспільно-політичної катастрофи. *Оригінальність:* використано відтворення історичних подій на базі свідчень їх очевидців. *Наукова новизна:* розширення та доповнення історичної картини подій Голодомору на Широківщині за допомогою детального аналізу опрацьованих свідчень. *Тип статті:* археографічна.

Ключові слова: голод; свідчення очевидців; колективізація; індустріалізація; хлібозаготівлі.

Надійшла до редколегії 12.07.2019

Прорецензована 20.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**The Holodomor of 1932–1933 in the Testimonies
of the Inhabitants of the Shyroktivskyi Raion
of the Dnipropetrovska Oblast**

Natalia Rozumna

Bachelor, Master's Degree Student

ORCID: 0000-0003-0259-4837

nataliarazumna@gmail.com

*Kryvyi Rih State Pedagogical University,
54 Gagarin avenue, Kryvyi Rih, Dnipropetrovska oblast, Ukraine, 50086*

Abstract. The purpose of the article is to describe the events of the 1932–1933 Holodomor (based on the example of Shyroktivskyi raion of the Dnipropetrovska oblast) based on the analysis of eyewitness's memoirs. *Methods of research:* theoretical – studying and analysis of scientific historical literature, search, comparative-historical; special-scientific – systematization, comparison, bibliographic. *Main results:* the course and consequences of the Holodomor in the Shyroktivskyi raion are covered with the help of eyewitness accounts. *Practical meaning:* recommended for studying when studying this topic. *Originality:* historical events were used based on evidence from their eyewitnesses. *Scientific novelty:* expansion and additions to the historical picture of the events of the Holodomor in the Shyroktivskyi raion by means of a detailed analysis of the worked out testimony. *Type of article:* archeographic.

Keywords: Hunger; Testimony; Eyewitnesses; Collectivization; Industrialization; Grain Procurements.

Received 12.07.2019

Reviewed 20.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, який забрав життя мільйонів українців, не буде вичерпана, допоки в живих залишатиметься хоча б один з тих, хто пройшов крізь його пекло, дивом вижив і, незважаючи на пройдені десятиліття, зі страхом і болем згадує пережите. Ця жахлива подія пройняла чорною стрічкою не одне покоління народу. Позаяк найстрашнішим й досі залишається факт, що Голодомор не був спричинений стихійно природним явищем чи природним катаклізмом, до цього безхліб'я держава послідовно і неухильно власноруч штовхала село.

Трагедія Голодомору є мірилом здатності нашого народу бути нацією, котра справді є державницькою і самодостатньою. З огляду на це страшні уроки голоду, шана про невинно закатовані жертви повинна залишитись у пам'яті народу на довші часи. Оскільки Голодомор не підлягає забуттю, актуальність обраної теми дозволить розкрити не лише причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр., а власне визначити і окреслити його особливості, з'ясувати першопричини і перебіг подій на прикладі Широківського району Дніпропетровської області.

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема Дж. Мейса, Р. Конквеста, С. Кульчицького, В. Марочка та інших.

Мета дослідження – на підставі аналізу спогадів очевидців охарактеризувати події Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Широківського району Дніпропетровської області)

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Насильницька, форсована колективізація, здійснювана за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення України не бажало підкорятися, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивезення зерна з України – все це так чи інакше обумовило Голодомор 1932–1933 рр. та призвело до масштабного вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів... Голод було спровоковано, щоб здійснити масове винищення кращих сил українського народу, тримати його в страхі й покорі (Веселова, О. М., б.д.). Як зауважив Джеймс Мейс, «примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія» (Мейс, Джеймс, б.д.). «Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію у розумінні народу, знищити Україну як таку. Калькуляція дуже прос-

та і вкрай примітивна: нема народу, отже, нема окремої країни, а в результаті – нема проблем» (Ратнер, О., Степовичка, Л. та Чабан, М., 2008). Ареною державних подій стали тисячі населених пунктів, знаючи непоправних втрат, наслідки яких відчутні до сьогодні.

Голодною хвилею Голодомор 1932–1933 рр. прокотився по Дніпропетровській області, не оминувши й Широківського району. Сумна сторінка цієї трагедії відбилася в пам'яті кожного мешканця даного краю. На жаль, на сьогодні очевидців подій залишилось дуже мало, однак можливість особисто поспілкуватися з жертвами цього лиха, відчувати біль, переживання тих людей, які змогли пізнати жакливі часи, що випали на їхню долю, й досі існує. Завдячуючи таким свідченням, ми можемо наочно простежити хід подій, отримати додаткову потужну джерельну базу для всебічного дослідження геноциду Українського народу.

Свідчення очевидців – жителів Широківщини – дозволяють відновити та більш детально охарактеризувати події важких 1932–1933 рр. Зокрема, про події суцільної колективізації розповідав мешканець смт. Широке Деркач Володимир Єфремович: «Наша сім'я мешкала на шостій ділянці Широкого, неподалік від теперішньої вул. Радгоспної. Батько був напівселянином і напівробітником. Мав три десятини землі, коня, корову, якийсь реманент. Земля ця не могла прогодувати сім'ю, в якій вже малосся четверо дітей – троє хлопців і дівчинка. Тож після завершення сільгоспробіт батько йшов працювати на рудник «Інгuleць». Тоді, в кінці двадцятих років минулого століття, це було можливим. Сім'я наша не жирувала, але й не голодувала. Та ось настали часи суцільної колективізації. Назвали її добровільною, насправді ж від початку й до кінця вона була примусовою. Землю, тяглову силу, реманент (бричку, плуг, борону) забрали до СОЗу (спільний обробіток землі). Деякий час у сім'ях залишались корівки, але й вони не давали спокою колективізаторам. Тому під осінь 1930 року забрали в людей і їх. Акцію проводили євреї Пазік з колонії і червоноармієць-кацап Шкуро. Підводою ті під'їжджали до двору, силоміць виводили корову, прив'язували її й таким чином доставляли у двір СОЗу. Але там, куди звели наших годувальниць, не виявилосся дрібниці – корму для тварин. Тому, познушавшись над ними декілька днів, корів дозволили розібрати їх власникам» (Деркач, В., 2012). У своїх спогадах Володимир Єфремович також відобразив конфіскаційні хлібозаготівлі й вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування. Чоловік цю подію згадує так: «Не встигли односельці оговтатись від колективізації, як прийшла нова, ще жакливіша біда. Восени 1931 року розпочалася компанія тотального вигрібання з сільських

дворів усього їстівного. Робилося це задля виконання плану хлібозаготівлі. В кожен двір принесли повістку з вимогою здати кілька центнерів збіжжя. Здали. Дихнули з полегшенням. Але через тиждень-два розносили нові повістки про чергову задачу зерна. Під тиском погроз, що сипалися на голови односельців, й цього разу відвезли й здали зерно, сподіваючись, що після цього їх залишать у спокої. Але з часом їм принесли нові повістки. Коли ж люди перестали реагувати на них через відсутність зерна, або тому, що приховали якусь його кількість для власних потреб, почалися повальні обшуки дворів... в сім'ї не залишилось ні зернинки. До нас увірвався голод» (Деркач, В., 2012).

Павлов Дмитро Прокопович, мешканець села Новокурського, 1914 року народження, згадуючи події Голодомору, говорив: «Я стверджую, що справді в 1932–33 рр. був голод. Причиною голоду було вилучення продуктів харчування у селян, як говорили, «на піддержку індустріалізації», а засухи тоді не було. Вирощене відбирали спеціальні комісії, не комуністи. Про винагороду від влади за донесення на сусіда за приховування зерна нічого не знаю. Існував закон «про п'ять колосків», згідно з яким судили тих, хто посмів збирати колоски. Їх позбавляли волі. З голоду люди почали вмирати на кінець зими 1932 року» (Ратнер, О., Степовичка, Л. та Чабан, М., 2008, с. 373).

Жураховська Інна Анатоліївна, 1908 року народження, мешканка села Андріївка, казала: «За своє життя довелося мені пережити два лиха: голод і війну, але навіть і сьогодні від спогадів кидає в жах. Адже врожай в 1932 був багатий. Радувало, що нарешті буде достаток. Вже під глибоку осінь було вивезено з колгоспу все зерно. Забрано і насіннєвий фонд. А потім витрушували у людей до останньої зернини. І настала біда...» (Ратнер, О., Степовичка, Л. та Чабан, М., 2008, с. 372).

Серед тих широчан, хто пізнав голод сповна, був і Апросюхін Іван Олексійович, 1923 року народження. На зустрічі з учнями Калинівської СЗШ 2012 р. він відкрив інші сторони цієї страшної події, зокрема розкуркулення постало в його пам'яті так: «У селі куркулили, а мій батько був ще й активістом. Колгоспи коли організовували, то він був десяцьким. Тоді кожне село ділилося на 10 дворів і на 10 дворів був десяцький. І відповідав він за те, щоб ворів не було, за те, щоб був порядок. Ну і заставили одного разу мого батька забрати корову у так званого куркуля. Їх 12 душ у сім'ї. То не считалось, що їх 12 душ. Тепер один живе і корову держе, а то було 2–3 корови, коняка, хата добра, ото вже і куркуль, а що 12 чоловік – ніхто не считав. А батько відказався. Зробили так, що він ноччю втік із села, потім робив на шахті» (Апросюхін, І. О., 2012).

Шрамко Євлампія Григорівна, 1906 року народження, жителька села Швейцарія (Дачне), пригадувала події Голодомору: «Розкуркуллення і голод тоді ходили разом. Сім'я мого свекра Шрамка Д. П. вважалася заможною. В них було дві корови, двоє коней, молотарка, косарка, сівалка, вівці, домашня птиця. Коли створювали колгосп, їх вперше розкуркулили: забрали коней і весь реманент. Та свекор все рівно відмовився вступати в колгосп, продовжив самостійно господарювати.

В 1932 році колгоспну безгосподарність, що стала основою значного зниження хлібозаготівель, вирішили виправити за рахунок грабунку селян, особливо за рахунок селян-одноосібників. В сім'ї мого свекра сільські активісти на чолі з приїжджим десятитисячником забрали все зерно, городину, фрукти, худобу малу і велику, домашню птицю і навіть вивезли солому, бо думали, що в ній багато залишилося необмолочених колосків... А ще пам'ятаю, що взимку 1932–1933 рр. активісти любили навіщати будинки, в яких вночі з димаря йшов дим, думали, що готують їсти, і приходили шукати запаси. Зривали поли, протикали постіль, рили в соломі, копали городи, шукаючи їстівні запаси» (Ратнер, О., Степовичка, Л. та Чабан, М., 2008, с. 376).

Житель села Водяне Доценко Ілля Артемович, 1923 року народження, про події Голодомору в селі Кряжовому зазначав: «Спочатку в 1930 р. організували колгоспи в кожному селі. Але вони розбіглися. Тоді під натиском уповноважених райкому розкуркулювали «так званих» куркулів (заможних селян), організували один колгосп з трьох сіл – Кряжове, Новий Сад і Подове. Колгосп називали ім. Ворошилова. Головою колгоспу був Ульянов Олексій Павлович. У 1932 році з колгоспу увесь хліб вивезли (здали державі), і почався страшний так званий «*искусственный*» голод 1932–1933рр. Особливо був великий голод ранньою весною 1933 р. ... Цей голодомор знищив основу, на якій стояли сільські люди (хазяї), дуже підкосив у них віру у Радянську владу, відкинув село в розвитку на декілька десятиліть назад» (Касьянов, О. В., 2008, с. 331).

Висновки. Страшно навіть через півстоліття ступати болючими стежками пам'яті про небачений у світі Голодомор, який стався на землі нашого краю. Досі здається неможливим, що в Україні – житниці всієї тодішньої радянської імперії – раптово зник хліб і люди залишилися без зернини. Пухли старі й малі, вмирали роди і села. Смерть чигала на шляхах, на полі, по хатах. Однак саме завдячуючи спогадам очевидців ми маємо змогу стверджувати, що Голодомор зрештою був, і саме такі свідчення дають нам можливість на адекватну реконструкцію минулого України.

Бібліографічні посилання

Веселова, О. М., б.д. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. *Український інститут національної пам'яті*. Доступно на: <<http://www.memory.gov.ua/publication/uvichnennya-pamyati-zhertv-golodu-genotsidu-1932-1933-pp-v-ukraini>> (дата звернення: 14.03.2019).

Мейс, Джеймс, б.д. Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство. *Міська спеціалізована молодіжна бібліотека «Молода гвардія»*. Доступно на: <http://msmb.org.ua/books/thematic_bibliography/292/> (дата звернення: 14.03.2019).

Деркач, В., 2012. В одній долі вмістилося стільки, що вистачило б на багатьох. *Вісник*, 24 листопада, с. 7.

Ратнер, О., Степовичка, Л. та Чабан, М., 2008. «І поліг наш народ, наче скошене жито...». Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС.

Апросюхін, І. О., 2012. *Спогади Апросюхіна Івана Олексійовича, 1923 р. н.* Особистий архів Розумної Н. І.

Касьянов, О. В., 2008. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). Дніпропетровськ: Герда.

References

Veselova, O. M., n.d. Uvichnennya pamyati zhertv holodu-henotsydu 1932–1933 rr. v Ukrayini [The perpetuation of the memory of the victims of the 1932–1933 famine genocide in Ukraine]. *Ukrayins'kyi instytut natsional'noyi pam'iyati* [Ukrainian Institute of National Remembrance]. Available at: <<http://www.memory.gov.ua/publication/uvichnennya-pamyati-zhertv-golodu-genotsidu-1932-1933-pp-v-ukraini>> (Accessed 14.03.2019).

Mace, James, n.d. Spadshchyna holodomoru: Ukrayina yak posthenotsydney suspil'stvo [Heritage Holodomor: Ukraine as a post-genocidal society]. *Mis'ka spetsializovana molodizhna biblioteka «Moloda hvardiya»* [Specialized City Youth Library «Young Guard»]. Available at: <http://msmb.org.ua/books/thematic_bibliography/292/> (Accessed: 14.03.2019).

Derkach, V., 2012. V odniy doli vmistylosya stil'ky, shcho vystachylo b na bahat'okh [One fate would be enough for many]. *Visnyk*, November 24, p. 7.

Ratner, O., Stepovychka, L. and Chaban, M., 2008. «I polih nash narod, nache skoshene zhyto...». *Holodomor 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni* [«And our people laid down, as if they were rye ...». *The Holodomor of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region*]. Dnipropetrovsk: ART-PRES.

Aprosyukhin, I. O., 2012. *Spohady Aprosyukhina Ivana Oleksiyovycha, 1923 r. n.* [Memoirs of Ivan Aprosyukhin, born in 1923]. Personal Archive of N. I. Rozumna

Kas'yanov, O. V., 2008. *Rozkurkulennya, kolektyvizatsiya, Holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky)* [Dispossession, Collectivization, Holodomor in Dnipropetrovsk Region (1929–1933)]. Dnipropetrovsk: Herda.

УДК 94 (477) «1941/1945»

**Голокост у сільській місцевості
Дніпропетровської області
(за матеріалами свідчень очевидців
з архіву *Yahad-In Unum*)**

Роман Шляхтич

Кандидат історичних наук

ORCID: 0000-0001-5877-3522

kliorpsh@ukr.net

*Криворізький державний педагогічний університет,
проспект Гагаріна 54, Кривий Ріг, Україна, 50086*

Анотація. *Мета статті* – на основі аналізу відеосвідчень з архіву *Yahad-In Unum* розкрити особливості Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області. *Методи дослідження* – усно-історичний, компаративний. *Основні результати.* Населення генеральної округи було переважно українським, але виділялись місця проживання єврейського населення. Одним з таких місць був Сталіндорфський єврейський район. Утворений 1930 р. з центром єврейської колонії в с. Ізлучисте. В 1931 р. район збільшено. Новим районним центром стало пос. Сталіндорф. Район складався з 23 сільрад, 16 з яких були єврейськими. Загалом, лише на території Дніпропетровської області за переписом 1939 р. мешкало 129 439 євреїв. Зі свідчень місцевих мешканців, що зберігаються в архіві *Yahad-In Unum*, відомо, що доволі активну участь у Голокості брали поліція із сільських дільниць Криворізького та Сталіндорфського районів. Вони виявляли й заарештовували представників місцевого єврейського населення, охороняли їх у місцях концентрації, а також охороняли гетто та трудові табори, конвоювали єврейське населення до місць страти та чатували ці місця. *Стислі висновки.* З початком нацистської окупації Дніпропетровської області наявність єврейських сільськогосподарських колоній дало підстави для створення в цих місцевостях гетто. Євреїв із сіл Дніпропетровської області використовували для роботи у трудових таборах. І в гетто, і в трудових таборах життя було нестерпним, а смерть більшості була неминучою. Після окупа-

ції сіл нацистами місцевих євреїв або вели на розстріл відразу, або збирали у якомусь приміщенні та потім розстрілювали. Але в усіх випадках головним завданням нацистів було знищення місцевого єврейського населення. *Практичне значення*: рекомендовано для застосування авторами статей у журналах, а також для викладання відповідних курсів з історії України часів Другої світової війни. *Оригінальність*: використані свідчення очевидців Голокосту, які зберігаються в архіві Yahad-In Unum. *Наукова новизна*: вперше на основі відсвідчень з архіву Yahad-In Unum розкрито особливості Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області. *Тип статті* – описова.

Ключові слова: нацистський окупаційний режим; трудовий табір; Сталіндорфський район.

Надійшла до редколегії 19.03.2019

Прорецензована 21.04.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Holocaust in Countryside of Dnipropetrovska Oblast (by Testimony in the *Yahad-In Unum* Archive)

Roman Shliakhtych

PhD in History

ORCID: 0000-0001-5877-3522

kliorpsh@ukr.net

*Kryviy Rih State Pedagogical University,
54 Gagarin avenue, Kryviy Rih, Ukraine, 50086*

Abstract. *Aim* – based on the analysis of video evidence from the Yahad-In Unum archive, to reveal the features of the Holocaust in the countryside of the Dnipropetrovsk region. *Methods* – oral-historical, comparative. *Main results* – The population of the General district was predominantly Ukrainian but the places of residence of the Jewish population were allocated. One such place was The Stalindorf Jewish district. It was founded in 1930 and originally the center of the Jewish colony was the village Izluchyste. In 1931, the district was enlarged and the new district center became the settlement of Stalindorf. The composition of the consolidation area includes 23 of the village Council, 16 of whom were Jewish. In General, only on the territory of Dnipropetrovsk region according to the census of 1939 lived 129 439 Jews. Until mid-October 1941 this area were occupied by German troops. Initially, power in the region belonged to the German military administration, but later it was passed into the hands of civil administration. However, on the ground, the power remained in the hands of local residents, who were controlled by the Germans. The most sinister of all the power structures that were created by the Germans in the occupied territories were the SS, SD and local formations of German police. The witnesses interviewed by the Yahad-In Unum team talk about the “Holocaust mechanism” in their villages, the perpetrators of this crime, the lives of ghetto Jews and labor camps. *Concise conclusions* – after the occupation of the villages by the Nazis, local Jews or executed immediately, or concentration in a certain home and then shot, sometimes in villages created a ghetto. Exactly in this time, the extermination

of the Jews began in the region. The Local Police were also involved in these actions. However, it should be noted that not all people who joined the Police of the region were related to the genocide of Jews. The most of people who were involved in the Holocaust held some command positions in the local Police. As a rule, these people only «organized» mass killings of the Jews, although sometimes they participated directly in the Holocaust. The direct executors, together with the Germans, were ordinary Police officers, who were mainly engaged in the gathering and guard of the Jews before the execution, the escorting of the Jews to the sites of execution, protection these sited, and sometimes personally murdered the Jews. *Practical meaning* – it is recommended for use by authors of articles in magazines, as well as for teaching relevant courses on the history of Ukraine during the Second World War. *Originality* – used evidence of Holocaust witnesses stored in the Yahad-In Unum archive. *Scientific novelty* – for the first time on the basis of video evidence from the Yahad-In Unum archive, features of the Holocaust in the countryside of Dnipropetrovsk region were revealed. *Type of article* – descriptive.

Keywords: Nazi Occupation Regime; Labor camps; Stalindorfskyi raion.

Received 19.03.2019

Reviewed 21.04.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. На території Дніпропетровської області німці з'явилися 12 серпня 1941 р. і до середини жовтня вся область була окупована. Її територію, а також деякі райони сусідніх Миколаївської та Запорізької областей, окупаційна влада перетворила на генеральну округу «Дніпропетровськ». Загалом, територія генеральної округи поділялась на двадцять округів, центрами яких були невеликі міста. Протягом літа та початку осені 1941 р. влада у регіоні належала німецькому військовому керівництву. 15 листопада 1941 р. в генеральній окрузі «Дніпропетровськ» введено цивільне управління і встановлено адміністрацію Райхскомісаріату «Україна». Генеральною округою управляв генеральний комісаріат, окружні гебітскомісаріати та штатскомісаріати управляли великими містами, а невеликими – ортс-комісаріати. Персонал цих органів переважно був німецьким, крім нижчих посад (Слободянюк, М. А. та Шахрайчук, І. А., 2004, с. 72).

Населення Дніпропетровської області було переважно українським, але виділялись місця проживання єврейського населення. Одним з унікальних явищ, яке було породжено радянською політикою «аграризації євреїв», стало формування єврейських сільськогосподарських колоній. Вони створювались, у тому числі, і на півдні України. Одним з таких місць був Сталіндорфський єврейський район. Його було утворено 1930 р. і спочатку центром єврейської колонії було село Ізлучисте. В 1931 р. район було збільшено і новим районним центром стало поселення Сталіндорф. До складу укрупненого району увійшло 23 сільради, 16 з яких були єврейськими. Загалом згідно з переписом населення 1939 р., в районі мешкало 7 312 євреїв, тобто 22,18 % від усього населення району (Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016, с. 147). Крім того, у Криворізькому та Широківському районах знаходились дві єврейські сільські ради – Інгулецька та Свердловська У Криворізькому районі мешкало 599 євреїв, а в Широківському – 2 128. Були єврейські сільськогосподарські поселення у Божедарівському та Покровському районах, а в інших районах області мешкало не менше 100 осіб єврейської національності у кожному. Загалом, на території Дніпропетровської області за переписом 1939 р. мешкало 129 439 євреїв, більшість з них жили у містах (Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016, с. 147–149).

З початком німецько-радянської війни на окупованих територіях СРСР нацисти розгорнули політику масового знищення єврейського населення. У великих містах, в яких була велика кількість єврейського населення, окупаційна влада або створювала гетто (як у Львові), або знищувала більшість єврейського населення (як у Києві чи Дніпрі). Страшна доля міського єврейського населення сьогодні висвітлюється у численних розвідках та дослідженнях.

Історіографія та джерела. Інформація щодо Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області подана у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, у колективній монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Трансністрія» є розділ, присвячений Голокосту в Дніпропетровській області. Основна увага приділена двом трагедіям, які відбулись у містах Дніпрі та Кривому Розі в жовтні 1941 р. Але є відомості і про вбивства євреїв у Сталіндорфському районі, а також у колонії «Інгулець» та навколишніх селах. В англomовному виданні «*Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*» автори зазначають, що на території Дніпропетровської області були утворені 6 гетто. Більшість гетто було створено в сільській місцевості і ліквідовано до 1943 р.

Стосовно Голокосту у сільській місцевості робіт не так багато, але є значний пласт усної історичної свідченості, який потребує опрацювання. Так, одним із центрів, який займається збиранням усних свідчень про Голокост на окупованих нацистами територіях є *Yahad-In Unum*, який знаходиться в Парижі. Лише в Україні команда Центру зібрала майже 2,5 тис. відеосвідчень, а з території Дніпропетровської області таких свідчень більше 100. І майже 90 % інтерв'ю стосуються Голокосту від куль у сільській місцевості Дніпропетровської області.

Відеосвідчення з архіву *Yahad-In Unum* мають свою методологію проведення інтерв'ю. Зокрема, у кожного респондента інтерв'юери цікавляться: особистими даними; його соціальним походженням; спогадами про життя євреїв і місцевого населення до німецько-радянської війни; першими враженнями від появи німців у їх місцевості; інформацією про долю євреїв в перші дні, тижні та місяці нацистської окупації; відомостями про місця масових розстрілів єврейського населення; участю місцевих поліцаїв у геноциді євреїв; політикою пам'яті на місцях масових розстрілів тощо. Така структура інтерв'ю дає можливість побачити загальний контекст, на тлі якого розгорталось вбивство місцевого єврейського населення, визначити місцевих виконавців цих злочинів, з'ясувати раніше невідомі подробиці Голокосту у сільській місцевості.

Різняться свідчення за ступенем інформативності. Найбільш інформативними є спогади осіб, яким на момент вчинення актів геноциду було від 5–7 до 15–17 років. Це була для них психологічна травма, яка закарбувалася в їх пам'яті. Менш інформативними є свідчення людей, яким було від 18 і старше. Вони, зазвичай, не все розповідають і намагаються неприємні моменти не згадувати або говорять про них загальною. Не менш важливим є те, що для багатьох респондентів єврейський сюжет не був центральним у їх розповіді, незважаючи на те, що вони мешкали у переважно єврейському середовищі. Тому інколи тема Голокосту у інтерв'ю висвітлена доволі фрагментарно. Попри це, спо-

гади містять величезний фактологічний матеріал, який, безперечно, є важливим для об'єктивного висвітлення Голокосту у сільській місцевості Дніпропетровської області.

Найбільше інформації у свідченнях очевидців про «механізм Голокосту». І це не дивно, адже арешти місцевих євреїв, їх утримання у приміщеннях перед стратою, конвоювання до місця страти, і нарешті, сам розстріл, не були таємницею для сусідів. Крім того, деякі свідки перебували на місці страти під час розстрілу або через декілька днів після нього. Тому ці сюжети дуже часто зустрічаються у свідченнях.

Виклад основного матеріалу. Більшість опитаних командою *Ya-had-In Unum* респондентів, які мешкали у сільській місцевості, розповідали, що німці на деякий час залишали працювати євреїв у сільських господарствах. Так, у 16 та 17 поселеннях Сталіндорфського району, після появи у них німців, євреї ще деякий час працювали в колгоспі (Testimony n. 948U). Так само євреї ще деякий час, при німцях, мешкали у с. Таврійському (Testimony n. 952U). Слід зазначити, що місцеві жителі стверджували, що залишились і не евакуювались ті, хто не мав такої можливості або не встигли. Скажімо, свідок із с. Таврійського згадує, що коли вони з родиною приїхали у село в 1942 р., тут лишились лише старі та хворі євреї, а молодь або забрали на примусові роботи у найближчі робітничі табори, або вона виїхала за межі окупованої нацистами території (Testimony n. 952U). Ще один респондент згадує, що до німецько-радянської війни у селі Осипенко було лише 5 українських родин, а всі інші були єврейські та німецькі. Але коли родина свідка приїхала у село, у вересні 1941 р., у ньому вже не було євреїв. Німці залишили лише дві єврейські родини – столяра та коваля, але ці люди пережили своїх співвітчизників лише на два тижні (Testimony n. 1057U). Така ситуація, коли німці залишали на деякий час євреїв, а потім все одно знищували, була характерна для більшості сіл, у яких мешкала невелика єврейська спільнота. Але в селах, які мали переважно єврейське населення або які знаходились поруч з єврейськими сільськогосподарськими поселеннями, окупаційна влада створювала гетто.

За даними, які вміщені у «Енциклопедії гетто та таборів, 1933–1945», на території Дніпропетровської області в роки окупації було утворено 6 гетто, чотири з яких було створено у сільській місцевості: с. Нововітебське, с. Кам'янка, с. Інгулець та у с. Фрайдорф. Всі ці села у роки окупації входили до складу криворізького гебіту (Dean, M., vol. ed., 2012, pp. 309–320). Гетто були відкритого типу, тобто єврейські родини мешкали у якійсь частині села, але вона не була огорожена, як у містах. Одним з найбільших було гетто у колонії Інгулець.

До початку німецької окупації Інгульця у цьому населеному пункті мешкало близько 1000 євреїв. Як згадує один з респондентів, коли

німці прийшли у колонію Інгулець, її було поділено на дві частини: в одній мешкали українці, а в іншу частину села німці зігнали єврейське населення (Testimony n. 940U). В цьому гетто мешкали не тільки євреї з Інгульця, але й з навколишніх сіл. Найбільше лютували в гетто місцеві поліцаї. Вони вбивали єврейських дітей, гвалтували жінок, грабували мешканців гетто (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 310). Перші розстріли в гетто почалися у грудні 1941 р., тоді було розстріляно літніх осіб. В травні 1942 р. розпочинається ліквідація гетто. 20 травня близько 300 молодих євреїв було вивезено до трудового табору в с. Новоселівка, а решту євреїв було розстріляно на початку червня 1942 р. (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 310). Дуже добре ліквідацію гетто пам'ятає свідок. Так, він свідчив, що спочатку євреїв сконцентрували у приміщенні місцевого театру, а потім колонною погнали в напрямку с. Широке. За колоною їхало п'ять бричок з речами. Під час руху колони один єврей намагався втекти. Але коли зрозумів, що його намір не вдався, перерізав собі бритвою горло.

Біля с. Широкого вже були викопані дві ями. Їх викопали місцеві комуністи, яких потім там теж розстріляли. Розстріл проводили німці, стріляли з кулеметів. Місцевих поліцаїв під час розстрілу свідок не бачив. Одежу вбитих людей німці палили і шукали золото, а краший одяг був відвезений до церкви у селі, яка виконувала роль складу (Testimony n. 940U).

Ще одне гетто, про яке згадують свідки, знаходилось у с. Кам'янка, в якому до нацистської окупації мешкало півтори тисячі євреїв. Поселення було окуповано 16 серпня 1941 р., а вже у вересні всіх євреїв зігнали до однієї вулиці, яку огородили колочим дротом. Їм не дозволяли виходити за межі гетто, грабували та кожен день виводили на примусові роботи (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 311). Гетто у Кам'янці було ліквідовано 29 травня 1942 р. Про ліквідацію гетто згадує свідок із с. Златоустівка, яке знаходилось поруч з Кам'янкою. Колону з євреями гнали після обіду. За нею їхало багато бричок, на них везли дітей та літніх осіб. Перед самим розстрілом єврейське населення загнали до балки та змусили їх там чекати. Сам розстріл відбувався на узвишші. Євреїв, у яких був гарний одяг, роздягали, а інших розстрілювали в одязі. Свідок запам'ятав, що біля місця розстрілу були лише місцеві поліцаї (Testimony n. 909U).

Ще до ліквідації цього гетто всіх працездатних євреїв з Кам'янського гетто відвезли до трудового табору у с. Авдогіївка. Місцева мешканка згадувала, що восени 1942 р. у село привезли до 200 євреїв із сіл Кам'янка та Ізлучисте. Їх помістили у табір і серед них були лише дорослі, а дітей не було. Їх розстріляли в кінці травня під час ліквідації гетто у Кам'янці. Коли про це дізнались у таборі, цілий день з нього було чути крик.

Працювали євреї з табору на будівництві греблі. Їм привозили землю, а вони її насипали на греблю. Під час роботи їх охороняли німці. Свідок запам'ятала, що німці заради забави декілька разів заганяли у холодну воду вагітну жінку-єврею і дивились, чи зможе вона виплисти.

Всіх євреїв з цього табору вивезли восени 1943 р. в район Софіївки і подальша їх доля для свідка невідома (Testimony n. 1081U).

Ще один трудовий табір, у якому мешкали євреї і про який згадують респонденти, опитані командою *Yahad-In Unum*, знаходився у селі Любимівка. Він був розташований біля колгоспу «Комунар». Там знаходилось приміщення колишнього свинарника. Його огородили колючим дротом і там мешкали євреї.

Їх привели до табору взимку 1941–1942 рр. Життя у таборі було страшним та гнітючим, і навіть свідок, яка бачила все з іншого боку колючого дроту, це дуже добре запам'ятала і розгледіла. В таборі були жінки та чоловіки, старі люди та діти. І останнім приходилось найтяжче. Адже їх майже не годували (варили дві кіло пшона на всіх і тому вистачало не багатьом), у таборі не було жодних санітарних умов (ані лазні, ані приміщення для туалету, навіть воду мешканці табору змушені були пити зі ставка, що знаходився біля нього). У свинарнику, в якому мешкали бранці, підлога була зацементована і на ній нічого більше не було, тому доводилось спати в одязі.

Дітей та літніх людей не виводили на примусові роботи, але й не випускали з табору. А всі інші змушені були кожен день працювати на будівництві дороги. Робота була важка та одноманітна. Спочатку дорогу робили місцеві українці, а євреїв змушували її чистити від різного сміття. Але пізніше на будівництві працювали і в'язні табору. Євреїв під час роботи охороняли німецькі або литовські солдати, вони ж охороняли табір, в якому євреїв утримували. Тих, хто не міг працювати, розстрілювали біля силосної ями і там же їх ховали.

Одного разу бранці намагались втекти з табору. Для цього вони зробили підкоп під свинарником, але охоронці помітили їх та багатьох вбили. Після цього охорону посилили, але свідок не пам'ятає, щоб серед охоронців були місцеві мешканці. Охороняти табір продовжували німці та литовці. Коли в таборі вже не залишилось працездатних, німці всіх вбили (Testimony n. 1059U).

Таким чином, гетто та трудові табори були лише «відтягнутою у часі» смертю для осіб, які в них утримувались. А в багатьох селах області, в яких мешкала єврейська громада, вбивства цих людей відбувались майже відразу після їх окупації. Правда, в одних місцевостях євреїв вели на розстріл одразу, а в інших – збирали в якомусь приміщенні та розстрілювали через декілька днів або тижнів.

Один з респондентів згадує, що в 1937 р. він разом з родиною переселився до 8 поселення Сталіндорфського району, більшість його мешканців були євреями. Поруч з 8 поселенням були 5, 6, 13 та 14 поселення, у яких теж більшість мешканців були євреями. Коли прийшли німці, євреїв почали збирати до приміщення клубу. Там їх зібрали близько 30 родин. Збирали їх німці та місцеві поліцаї та казали про те, що у клубі відбудеться нарада. Тому більшість прийшли без жодних продуктів і в своєму домашньому вбранні. Але їх зачинили у клубі і протримали там близько тижня. Місцеві мешканці, які не були євреями, носили їм їжу та навіть допомогли врятуватись одній дівчині. Але більшість не врятувалась. Їх вивели колоною в оточенні німців та поліцаїв і розстріляли всіх у районі 4-го поселення (Testimony n. 974U).

Свідок з с. Путіловка згадує, що до окупації поруч з селом були 18, 19 та 24 єврейські поселення, які входили до одного колгоспу. Коли в серпні 1941 р. в районі з'явилися німці, євреї ще працювали в колгоспі, займалися збором врожаю. Це вселяло надію, що їх залишать жити, але одного дня до села приїхала на машині команда німців разом з поліцейськими. Вони ходили по хатах і виганяли місцевих євреїв на вулицю, де на них вже чекали підводи. Всіх євреїв зібрали в колонну, на думку свідка, вона складалась з 50–60 осіб, і під конвоєм повели в напрямку 19 поселення, біля якого і відбувся розстріл (Testimony n. 958U).

Результати та висновки. Аналізуючи відеосвідчення з архіву *Yahad-In Unum* вдалось виділити деякі особливості Голокосту у сільській місцевості Дніпропетровської області. Так, наявність єврейських сільськогосподарських колоній дало підстави для створення в цих місцевостях гетто. Крім цього, євреїв із сіл Дніпропетровської області використовували для роботи у трудових таборах. І в гетто, і в трудових таборах життя було нестерпним, а смерть для більшості була неминучою. Після окупації сіл нацистами місцевих євреїв або вели на розстріл відразу, або збирали у якомусь приміщенні та потім розстрілювали. Але в усіх випадках головним завданням нацистів було знищення місцевого єврейського населення.

Бібліографічні посилання

Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016. *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*. Монография. Дніпропетровськ.

Слободянюк, М. А. та Шахрайчук, І. А., 2004. *Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни*. Дніпропетровськ.

Dean, M., vol. ed., 2012. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. In: Megargee, G. P., gener. ed., 2012. *The United States Holocaust Memorial Museum*

Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Bloomington, IN: Indiana University Press, vol. 2.

- Testimony n. 909U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 940U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 948U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 952U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 958U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 974U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1057U, part 1. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1059U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1081U. Yahad-In Unum's Archives.

References

Kruglov, O., Umanskiy, A. and Shchupak, I., 2016. *Kholokost v Ukraine: Reykhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistriya»* [Holocaust in Ukraine: Reichskommissariat "Ukraine", "Transnistria" Governorate]. Monograph. Dnipropetrovsk (in Russian).

Slobodyanyuk, M. A. and Shakhraychuk, I. A., 2004. *Rukh Oporu na Dnipropetrovshchyni v roky Velykoyi vitchyznyanoyi viyny* [Resistance movement in Dnipropetrovsk region during the Great Patriotic War]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Dean, M., vol. ed., 2012. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. In: Megargee, G. P., gener. ed., 2012. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Bloomington, IN: Indiana University Press, vol. 2.

- Testimony n. 909U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 940U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 948U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 952U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 958U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 974U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1057U, part 1. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1059U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1081U. Yahad-In Unum's Archives.

УДК 94:327] (477.63) «1945/1959»

**Іноземні делегації
у Дніпропетровську та області у 1945–1959 рр.***

Ольга Каковкіна

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-6254-1545

ResearcherID: S-6390-2018

landion@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати особливості іноземної присутності у місті та області протягом 1945–1959 рр., її інтенсивність та зміст на прикладі перебування зарубіжних делегацій – від завершення Другої світової війни, внаслідок якої змінилась політична карта Європи та світу, зміст міжнародних відносин, до рішення про надання Дніпропетровську статусу умовно-закритого міста у серпні 1959 р., що зумовило заборону відвідування іноземцями до 1987 р. *Методи дослідження:* історико-хронологічний, компаративний. *Основні результати:* у статті розкрито один з аспектів іноземної присутності у регіоні на прикладі цільових груп, які, як правило, приїздили на запрошення громадських організацій, а також певних відомств. Визначено деякі особливості відвідування регіону зарубіжними делегаціями, кількісні показники, склад окремих груп, програми перебування, проблеми обслуговування. З'ясовано, що певною межею у відвідуванні іноземцями регіону, як і в цілому СРСР, став 1953 р., коли внаслідок лібералізації зовнішньої політики радянського керівництва іноземна присутність у регіоні стала більш масовою та публічною. Дніпропетровськ та прилеглі райони були одним з пунктів відвідування разом з Києвом, Харковом, Запоріжжям. Мета візитів передбачала ознайом-

* Статтю підготовлено відповідно до завдань ініціативної науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії 0119U100405 «Проблеми історико-антропологічних досліджень всесвітньої історії».

лення з радянською дійсністю задля формування певного іміджу СРСР, демонстрації «переваг» радянської моделі, а тому зумовлювала значне ідеологічне навантаження програм та жорсткий контроль з боку партійних органів. Із середини 1950-х рр., з інтенсивним розвитком міжнародних економічних зв'язків регіону, насамперед у важкій промисловості, зростає кількість делегацій з виробничими цілями. Економічна складова відносин домінувала над туристичною, яка практично не охопила Дніпропетровщину, зважаючи на формування закритих виробництв. У висновку зазначено, що вже на етапі пізнього сталінізму місто й регіон були вагомим частиним міжнародної презентації СРСР та України. Разом з тим перебування іноземних груп виявило значні проблеми їх обслуговування, зумовлені матеріальними труднощами, відсутністю досвіду та кадрів, специфікою організації прийомів в умовах тоталітарної держави. *Практичне значення*: рекомендовано для застосування у практиці викладання та дослідження регіональної історії, міської історії. *Оригінальність*: теми місяця Дніпропетровщини, Дніпропетровська у системі міжнародних відносин України доби тоталітаризму. *Наукова новизна*: вперше розглянуто питання перебування іноземних делегацій на Дніпропетровщині протягом 1945–1959 рр. на основі джерел, які вперше впроваджено до наукового обігу – матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Дніпропетровської області та періодичних видань досліджуваного періоду. *Тип статті*: теоретична.

Ключові слова: міжнародні зв'язки; СРСР; іноземці; Дніпропетровщина; регіон.

Надійшла до редколегії 14.07.2019

Прорецензована 22.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Foreign Delegations in Dnipropetrovsk City and Dnipropetrovska Oblast in 1945–1959*

Olga Kakovkina

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-6254-1545

ResearcherID: S-6390-2018

landion@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to figure out the features of a foreign presence in the city and the region during 1945–1959, its intensity and content on the example of the visit of foreign delegations – from the end of the World War II, as a result of which the political map of Europe and the world, the content of international relations have changed, to the assignment to Dnipropetrovsk the status of a conditionally closed city in August 1959, which led to the prohibition of its visit by foreigners until 1987. Research methods are historical-chronological, comparative. Main results:* One of the aspects of foreign presence in the region is revealed on the example of target groups, which, as a rule, came at the invitation of public organizations, as well as certain departments. Some features of visiting the region by foreign delegations, quantitative indicators, the composition of individual groups, residence programs, service problems were identified. It was found that a certain limit in visiting foreigners to the region, as well as in the whole USSR, was 1953, when, as a result of the liberalization of the foreign policy of the Soviet leadership, the foreign presence in the region became more massive and public. Dnipropetrovsk and the surrounding areas, along with Kyiv, Kharkiv, Zaporizhzhya, were one of the visiting points. The purpose of its visits was to familiarize with the Soviet reality for the formation of a certain image of the USSR, to demonstrate the «advantages» of

* The article was prepared in accordance with the objectives of the initiative research topic of the World History Department 0119U100405 «Problems of historical and anthropological studies of World History».

the Soviet model, and, therefore caused a significant ideological load of programs and strict control by the party bodies. Since the mid-1950s, with the intensive development of international economic relations in the region, primarily in heavy industry, the number of delegations with production targets had been growing. The economic component of relations dominated the tourism sector, which almost did not cover the Dnipropetrovsk region, given the formation of closed industries. In conclusion, it was noted that already at the stage of late Stalinism, the city and region were a significant part of the international presentation of the USSR and Ukraine. However, the stay of foreign groups revealed significant problems in their service due to material difficulties, lack of experience and personnel, and the specifics of organizing admissions under conditions of totalitarian state. *Practical significance*: recommended for the practice of teaching and research regional and urban history. *Originality*: sources that were first introduced to scientific circulation were used – the Central State Archive of the Public Organizations of Ukraine, the State Archive of the Dnipropetrovsk Region (oblast') and regional periodicals of the period. *Scientific novelty*: the issue of the presence of foreign delegations in the Dnipropetrovsk region during 1945–1959 was considered, the problem of the place of Dnipropetrovsk region, Dnipropetrovsk in the system of international relations of Ukraine of the totalitarian period was determined. *Article type*: explanation.

Keywords: International Relations; The USSR; Foreigners; Dnipropetrovsk Region.

Received 14.07.2019

Reviewed 22.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Внаслідок значних змін у системі міжнародних відносин після Другої світової війни, формування нових напрямків зовнішньополітичної діяльності СРСР значно розширились зарубіжні зв'язки за участю України. Республіка стала важливою ланкою у розвитку відносин як з новими союзниками СРСР, так й іншими країнами, зокрема Заходу. При цьому набирив обертів регіональний рівень цих відносин, де Дніпропетровщина зберігала роль одного з економічних, промислових центрів держави, яка сформувалась ще у 1930-х рр. Однак в історії власне Дніпропетровська, у цілому регіону, тема «закритого міста» певним чином наклала відбиток на уявлення про їх місце у міжнародних зв'язках до 1959 р., коли було прийнято рішення про надання місту статусу умовно-закритого міста. У колі малодосліджених питань щодо іноземної присутності у місті й області пропонуємо для розгляду одне – перебування іноземних делегацій протягом 1945–1959 рр. Зазначимо, що вже з кінця 1940-х рр. в інститутах міста навчалися студенти з країн «народної демократії», з 1950-х рр. підприємства області стали базою для навчання сотень громадян країн Східного блоку, Азії та Африки, складовою науково-технічних, виробничих відносин з десятками країн світу. Наявність значної кількості незадіяних дослідниками джерел, зокрема архівних, дозволяє відтворити доволі насичену історію міжнародних зв'язків міста й регіону у «дозакритий» час.

Історіографія. Питання про відвідування Дніпропетровська та області іноземцями чи іноземними делегаціями протягом 1945–1959 рр., як і місце регіону у міжнародних зв'язках у добу тоталітаризму та «холодної війни», майже не висвітлено науковцями. Наприклад, в останній історії Дніпропетровська ця сторінка практично відсутня (Болебрух, А. Г., ред., 2006). Разом з тим досліджувалась участь іноземців у розбудові радянського господарства в Україні, безпосередньо на Дніпропетровщині у 1920-х–1930-х рр., місце регіону у зарубіжних зв'язках (Кравченко, А. А., 1975; Кабанов, В. И., 1995; Голуб, А. И., 1986; Іваненко, В. В. та Голуб, А. І., 1992; Журба, М. А. та Черніговець, Н. М., 2013). Дніпропетровськ та область фрагментарно представлені в публікаціях, присвячених відносинам УРСР з «братніми соціалістичними» країнами (Іваницький, М. Н., 1957; Лисевич, І. Т., 1966; Сохань, П. С., 1969; Гайворонюк, В., 1970; Знаменська, М. В., 1970; Знаменская, М. В., 1974; Сологуб, В. А., гл. ред., 1983). В історії підприємств, які відвідували іноземці, ці сюжети звучать епізодично (Батарина, А., Бирик, Г. и Митяев, В., 1978). У зв'язку з цим варта уваги стаття М. Журби, в основі якої – матеріали ЦДАГО України про перебування польських селянських делегацій в УРСР, зокрема у Дніпропе-

тровській області (Журба, М., 2002). Властивий радянським публікаціям «парадний» стиль разом з недостатністю джерел не сприяє розумінню усього змісту зарубіжних зв'язків за участю міста й області, які, однак, не стали предметом вивчення сучасних вчених.

Мета дослідження – з'ясувати особливості іноземної присутності у місті та області протягом 1945–1959 рр., її інтенсивність та зміст на прикладі перебування зарубіжних делегацій. Зазначимо, що не ставимо за мету розкрити всю панораму міжнародної активності та закордонних зв'язків міста та регіону, які включають інші сфери та напрямки, – навчання іноземних студентів у ЗВО міста, приватні поїздки тощо. Обрані хронологічні межі – від завершення Другої світової війни, внаслідок якої змінилась політична карта Європи та світу, зміст міжнародних відносин, – до рішення про надання Дніпропетровську статусу умовно-закритого міста у серпні 1959 р., що спричинило заборону відвідування його іноземцями до 1987 р. (ця можливість допускалась у виняткових випадках). Зважаючи на те, що місто було важливим пунктом маршрутів для гостей з-за кордону до 1959 р., цей факт варто вважати певним маркером для розвитку міжнародної активності у регіоні. Регіональний підхід дозволяє розкрити реалізацію «великої політики» на місцевому, локальному рівні, розглянути практики прийому, обслуговування іноземців, визначити особливості їх перебування.

Джерела. В основі дослідження – матеріли фонду Центрального Комітету Комуністичної партії України з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та фонду Ради народного господарства Дніпропетровського економічного району (далі – Дніпропетровський раднаргосп, ДРНГ) Державного архіву Дніпропетровської області. Використані документи ЦДАГО України представлені листуванням з центральними, регіональними (обласними) партійними комітетами, Українським товариством культурних зв'язків з закордоном (далі – УТКЗЗ), розпорядженнями, інформаціями, довідками. Матеріали ДРНГ містять листування між центральними відомствами та підприємствами раднаргоспу, від часу його створення у 1957 р., про перебування зарубіжних груп. Використано публікації обласних газет «Зоря», «Дніпровська правда», хоча інформація про більшість іноземних делегацій, які бували в області з кінця 1940-х – до початку 1950-х рр., у них відсутня, а гості з країн капіталізму взагалі не ставали «медійними героями».

Виклад основного матеріалу. До Другої світової війни, у 1920–1930-х рр., місто та у цілому Україна посідали важливе місце у міжнародних зв'язках, а безпосередньо Дніпропетровськ та його «околиці», – великі індустріальні проекти – Дніпрогес, Криворіжсталь, не тільки

входили до рекламних акцій та подорожей туристів-іноземців, а й стали полем діяльності іноземних фахівців, робітників. Наслідки Другої світової війни зумовили новий формат міжнародних відносин: відбулось формування блоку країн з комуністичними урядами, передусім у Європі, поряд з цим розгорталась «холодна війна», яка призвела до поляризації світу та протистояння двох систем. В цих умовах міжнародні контакти отримали новий зміст, де ідеологічна складова набувала особливої ваги, що визначило особливості зарубіжних зв'язків за участю УРСР.

Зростання масштабів закордонних зв'язків у довоєнний час спричинило створення спеціальних структур – Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном (далі – ВТКЗЗ) у 1925 р. та його українського відділу – УТКЗЗ у 1926 р.^{*}, «Інтуристу» у 1929 р. – державного (пізніше – всесоюзного) акціонерного товариства з іноземного туризму в СРСР, які виконували свої функції із обслуговування зарубіжних гостей і у подальшому. При цьому УТКЗЗ перебувало у фактичному підпорядкуванні ЦК КП(б)У й забезпечувало організаційно-ідеологічну частину перебування іноземців. У перші повоєнні роки об'єктивні причини гальмували розвиток міжнародних зв'язків на регіональному рівні, – значні людські та матеріальні втрати, необхідність відбудови економіки та у цілому ресурсу для прийому іноземців. Поряд з тим Україна активно включалась у реалізацію різних рівнів економічних, політичних, культурних відносин. У повоєнний період у країнах «народної демократії» відбувалися процеси формування радянської моделі, яка передбачала здійснення індустріалізації та колективізації, формування нової ідеологічної та світоглядної основи існування держави та суспільства. Метою організації приїзду доволі численних делегацій з таких країн була пропаганда радянської моделі, її «переваг». Разом з тим СРСР став об'єктом величезного інтересу з боку країн Заходу, де існували лояльні, дружні до СРСР осередки, представлені комуністичними, лівими соціалістичними партіями, профспілковими організаціями, товариствами дружби з Радянським Союзом.

Попри повоєнні труднощі, зарубіжні зв'язки відновлювались: протягом 1944–1948 рр. Україну відвідали близько 30 делегацій або окремих представників тільки з Болгарії, окремі з яких перебували у

^{*} У 1958 р. ВТКЗЗ було перейменоване на Союз радянських товариств дружби і культурних зв'язків із соціалістичними країнами, внаслідок чого відбулось перейменування українського відділу на Українське відділення товариств дружби із соціалістичними країнами.

промисловому регіоні, хоча конкретних даних про відвідування Дніпропетровщини матеріали УТКЗЗ не містять (Каковкіна, О. М., 2015, с. 196–197). Кількість зарубіжних візитерів в Україні зростає від 1949 р. Зокрема Дніпропетровщину відвідали 5 делегацій із сімнадцяти того року в Україні (Спр. 185. Київ: ЦДАГО України, арк. 215), 1950 р. – 35 делегацій перебували в Україні, але відсутня інформація по Дніпропетровщині (Спр. 1512. Київ: ЦДАГО України, арк. 79), 1951 р. – сім з 65-ти (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 3), 1952 р. – шість делегацій (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 167–171).

Найважливіша інформація щодо окремих закордонних груп. Серед гостей міста 1951 р. була англійська делегація (Спр. 1891, Київ: ЦДАГО України, арк. 173), делегація з Австралії, член якої, професор Райт, відвідував СРСР у 1927 р., «бачив заводи сталінських п'ятирічок» і тепер висловлював свої захоплення змінами (Спр. 1883. Київ: ЦДАГО України, арк. 158). У 1952 р. Дніпропетровськ та регіон відвідали робітничі делегації Бразилії, об'єднана делегація англійських громадських організацій, делегація товариства німецько-радянської дружби, делегація товариства «Фінляндія-СРСР», селянська делегація Китаю, селянська делегація Румунії (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 167–171).

Інформаційні довідки до ЦК КП(б)У розкривають специфіку, деталі перебування зарубіжних груп, враження гостей. Протягом 13–22 серпня 1952 р. в УРСР перебувала делегація товариства німецько-радянської дружби з Німецької Демократичної Республіки, у складі якої були працівники правління й місцевих організацій товариства. В інформації зазначено, що один з делегатів, архітектор Анте Гербер, проживає в американській зоні окупації Берліна, а «деякі з гостей – Хеккель Готфрід, Кунцель Гельмут під час Другої світової війни брали участь у війні проти Радянського Союзу, а Хеккель Готфрід перебував у полоні і працював на вугільних шахтах Донбасу». Делегацію супроводжували заступник завідувача відділу країн Європи, член ВТКЗЗ Т. Г. Соловйов, два перекладача, член правління УТКЗЗ І. С. Кіфаренко. Німецькі гості відвідали протягом трьох днів Харків, потім – Дніпропетровськ, де оглянули металургійний завод ім. К. Лібкнехта, колгосп ім. Чкалова Новомосковського району, у Запоріжжі – Дніпрогес та шлюзи, після чого відбули до Києва (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 227). «Варто зазначити, що багато хто з делегатів з почуттям тривоги очікували як їх будуть зустрічати трудящі Радянської України. Було помітно, що вони відчувають себе винними за нещодавню війну Німеччини проти СРСР», – зазначалось у довідці. Зокрема Г. Хеккель, завідувач кафедри політекономії центральної школи Шенвальде,

в Берліні, розповів, що брав участь у війні проти СРСР, потрапив у полон і працював на Донбасі, де ближче познайомився з радянськими людьми. Одного разу, коли під час вибуху у шахті був завалений породою, його врятували радянські люди, лікарі виявили велику турботу (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 228). Інший колишній вояк вермахту, Кунцель Гельмут, начальник зміни двох доменних печей металургійного комбінату «Ост», був у роки війни артилеристом: «В боях під Житомиром, у 1943 р. потрапив у «котел», створений радянськими військами. Я хотів був здатися в полон, але будучи заляканим геббельсівською пропагандою, не зробив цього... Хоча і пізно, я прозрів і переконався, особливо тепер, в Радянському Союзі, переконаюсь в миролюбних прагненнях великого радянського народу» (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 230). У прийомі груп з НДР (а пізніше – й ФРН) виникала проблема подолання психологічного протистояння між радянськими та німецькими громадянами, з одного боку, з іншого, – необхідність засудження «західнонімецького імперіалізму» в особі Федеративної Республіки Німеччини, проголошеної у 1949 р. (Багдасарян, В. Э., Орлов И. Б., Мазин К. А., Федудин А. А. и Шнайден, Й. Й., 2007, с. 87–89).

Складні ситуації виникали із гостями з країн, які були союзниками нацистської Німеччини. Так, протягом 29 листопада – 12 грудня Дніпропетровськ відвідали члени товариства «Фінляндія-СРСР», подорож яких в Україні пролягала через Київ, Дніпропетровськ та Одесу. Один з учасників подорожі, Халонен Ханну, капельмейстер м. Лахті, служив у роки війни у військах СС та воював проти СРСР. Про це повідомила керівник групи, прохаючи, щоб ця інформація не повідомлялась групі. «Однак під впливом усього побаченого на Україні, Х. Ханну сам зізнався у своїх злочинах проти СРСР і висловив жаль за своє минуле... заявив, що він був обдурений реакціонерами і тепер докладє усіх зусиль до того, щоб зміцнити справу миру і дружби з СРСР» (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 337). Традиційний огляд Дніпропетровська включав завод ім. К. Лібкнехта, гірничий інститут, дитячу залізницю, Палац студентів. Для гостей підготували концерт у палаці культури коксохімічного заводу за участю державної капели бандуристів. Організатори надали можливість фінам «поспілкуватися з людьми». Багато запитань гості задали працівникам заводу: про кількість робітників, кількість працюючих жінок, максимальну та середню зарплатню, чи є завод найбільшим у галузі, чи зберігається зарплатня у разі лікарняного, розмір пенсій, чи дозволяється понаднормова робота і як вона оплачується, чи беруть участь робітники в обговоренні планів заводу. Справив враження Палац студентів своїми

розмірами, кількістю кімнат, архітектурою та змістом роботи: «Делегати заявили, що нічого подібного вони у своєму житті ще не бачили». Перед від'їздом зазначили, що «Дніпропетровськ є великим промисловим містом Радянського Союзу, що вони вперше бачать таке гарне і чисте промислове місто з великою кількістю зелені, парків, палаців культури, навчальних закладів» (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 336).

Найбільш масовими у перше повоєнне десятиріччя були селянські делегації, які поділялися на дві чи три групи для подальшого перебування в Україні (Перебування на Україні делегації румунських селян, 1952; *Радянська Україна*, 1953). Мета їх перебування визначалась завданнями колективізації (кооперування) сільського господарства у країнах, де наприкінці 1940-х рр. комуністичні режими стали домінуючими, – Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині, Чехословаччині, Китаї, і де активно впроваджувалась радянська модель. З селянських делегацій, які відвідали Дніпропетровщину, найчисленнішими були румунська та китайська – по 80 осіб (Спр. 1891. Київ: ЦДАГО України, арк. 168, 171). До їх програм включались усі традиційні об'єкти показу з більшою увагою до села, причому показові колгоспи та МТС локалізувались найближчими до обласного центру селами, що зумовлювалось можливостями обслуговування: якщо нагодувати гостей обідом у степу було певною екзотикою, то вирішити питання ночівлі та побутового комфорту навіть для невеликих груп було практично неможливо. Тим більш це було складно організувати для селян з країн, де рівень аграрної культури, як і у цілому рівень життя, був вищим. Наприклад, польські селяни у своїх враженнях зазначали бідність українських сел та селян, відсутність можливості вільного пересування та спілкування (Журба, М., 2002, с. 33). На початок 1950-х рр. припадають останні масові селянські делегації, оскільки процес кооперування у країнах «народної демократії» перейшов до стадії завершення і вже не потребував пропагандистського забезпечення.

Протягом 1953–1959 рр., в умовах десталінізації та «відлиги» відбуваються значні зміни у змісті міжнародних відносин за участі УРСР, які стають відчутними з середини 1950-х рр. У документах ЦДАГО України з 1955 р. вживається поняття «делегації та туристичні групи», що відбивало розвиток міжнародного туризму. Подією, яка стала знаковою у розвитку зарубіжних зв'язків СРСР, став Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Москві 1957 р., який зібрав 33 тисячі учасників-іноземців, представників 133 країн, та став «своєрідною ідеологічною рекламою СРСР», та «мав нівелювати у сприйнятті світової спільноти образ країни «сталінського соціалізму» (Багдасарян, В. Э., Орлов, И. Б.,

Мазин, К. А., Федунин, А. А. и Шнайден, Й. Й., 2007, с. 85). У 1958 р. створено Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник», яке разом з «Інтуристом» та Центральною радою з туризму (1962 р.) при Всесоюзній центральній раді професійних спілок стануть у 1960–1980-х рр. «монополістами» у розвитку радянського туризму (Федорченко, В. К. та Дьорова, Т. А., с. 79).

У довідці ЦК КПУ «Про відвідування УРСР іноземними делегаціями та туристами в 1957 р.» (Спр. 4785. Київ: ЦДАГО України, арк. 23–29) містяться статистичні дані, починаючи від 1954 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Статистичні дані про іноземні делегації до УРСР, 1954–1957 рр.

Рік	Кількість делегацій усього	Кількість делегацій соціалістичних країн	Кількість делегацій капіталістичних країн	Кількість країн
1954 р.	167	98	69	36
1955 р.	277	170	107	44
1956 р.	407	262	145	47
1957 р.	797	562	226	75

Частина делегацій відвідувала Україну безпосередньо через УТКЗЗ. У листі Товариства до ЦК КП(б)У за 1955 р. зазначено, що кількість делегацій за рік збільшилась утричі, порівняно з попереднім, а загалом протягом 1955–1956 рр. відвідали Україну 500 делегацій (Спр. 4575. Київ: ЦДАГО України, арк. 290). УТКЗЗ було не ініціатором візитів, а виконавцем планів з міжнародних зв'язків відповідних відділів ЦК компартії. Прагнучи підкреслити «народний» та «добровільний» характер «інтернаціональних», «братерських» відносин, була поширеною практика запрошень від громадських об'єднань. У звіті про роботу УТКЗЗ у 1956 р. йдеться про 28 делегацій з 19 країн, які відвідали Україну на запрошення ВТЗКК, Слов'янського комітету РСРП та інших організацій (Спр. 4337. Київ: ЦДАГО України, арк. 70).

Щодо Дніпропетровщини є дані про п'ять делегацій з шести за 1953 р.: делегація національної спілки студентів Франції, об'єднана робітничка делегація Німеччини, делегація австрійсько-радянського товариства, делегація Австралії, делегація Італії (Спр. 2658. Київ: ЦДАГО України, арк. 283). У 1956 р. Дніпропетровщину відвідали група з Румунії на чолі з Г. Георгіу-Деж, делегація Комісії промислового виробництва Національного зібрання та Ради Республіки Франції

(Спр. 4339. Київ: ЦДАГО України, арк. 78, 132), у 1957 р. – партійна делегація Чехословаччини, про яку повідомлялось на сторінках місцевої преси (Гости из Чехословакии, 1957).

Зміст програм перебування іноземців містять довідки, які надавалися до ЦК КП(б)У. Так, інформацію про візит до Дніпропетровська об'єднаної робітничої делегації Німеччини (дев'ять осіб, зокрема один делегат соціал-демократ із Західного Берліна) у листопаді 1953 р. на ім'я Кириченка надіслав завідувач сектором ЦК КП(б)У з підбору кадрів для МЗС УРСР В. Пересащенко. Маршрут подорожі включав Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя та Сочі. Гості оглянули місто: вокзал, центральний проспект, будівництво житлових будинків. У гірничому інституті задавали багато питань про побутові умови, подарували господарям фотоапарат, отримали від них дві листівки з видами інституту та статуетку старого шахтаря. У дитячому садку № 51 для них виступили з концертною програмою діти, які отримали в подарунок ляльку. Відвідали квартиру робітника заводу Василенка, де довго розмовляли з його дружиною про умови життя, побут, увечері відвідали концерт у будинку культури заводу, спілкувалися із студентами з Німецької Демократичної Республіки, які навчалися в індустріально-будівельному інституті. В інформації зазначено, що «відвідування Дніпропетровська справило велике враження, особливо можливість спілкуватися з людьми» (Спр. 2915. Київ: ЦДАГО України, арк. 197–198).

Того самого року на травневі свята на запрошення ВТКЗЗ в СРСР перебувала делегація австрійсько-радянського товариства, яка після радянської столиці, протягом 12–16 травня відвідала Київ, Дніпропетровськ та Запоріжжя. Групу з п'ятнадцяти осіб очолював голова соціалістичної робітничої партії Австрії Е. Шарф, до складу входив А. Ружичка – завідувач відділом пропаганди та агітації Віденського відділення комуністичної партії Австрії (Спр. 2914. Київ: ЦДАГО України, арк. 88). У серпні 1959 р. в Україну приїздила делегація гірників та геологів Другого міністерства машинобудування Китаю, яка протягом тижня пройшла маршрутом Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Жовті Води – П'ятихатки – Київ (Спр. 4991. Київ: ЦДАГО України, арк. 97–98).

З відомих візітерів Дніпропетровська варто назвати Стюарта Олсопа (1914–1974), який разом із своїм братом Джозефом був «зіркою» журналістського істеблішменту США другої половини 1940–1970-х рр. Племінники Теодора Рузвельта (по материнській лінії), брати були впливовими фігурами у колі політичної та громадської еліти США (Joseph and Stewart Alsop), яким присвячені ґрунтовні праці американських дослідників (Yoder, E.-M., 1995; Merry, R. W., 1997). У 1955 р. С. Олсоп здійснив подорож по СРСР, побував у Москві і навіть зробив

ексклюзивне інтерв'ю з Микитою Хрущовим. Саме у межах цієї подорожі С. Олсоп побував у Дніпропетровську. У короткій інформації про цей візит «Про приїзд американського журналіста Стюарта Олсопа у супроводі перекладача «Інтуриста» міститься кілька біографічних відомостей про нього: «1914 року народження, син багатого фермера, у 1936 р. закінчив Йельський університет, бакалавр мистецтв. Написав книгу про діяльність американської розвідки у роки Другої світової війни у співавторстві з Бределем. Досвідчений розвідник, тісно пов'язаний з дипломатичними колами США, один з найбільш обізнаних міжнародних оглядачів». В Україні маршрут Олсопа пролягав з Києва пароплавом до Дніпропетровська, потім до Харкова, а звідти – до Москви. Було зазначено, що американський журналіст отримав відмову у відвідуванні суду (Спр. 4129. Київ: ЦДАГО України, арк. 243–244).

У 1956 р. Дніпропетровськ відвідав румунський політичний лідер, перший секретар Румунської робітничої партії Георге Георгіу-Деж (1901–1965) у супроводі кількох представників партії. Їх шлях в Україні, куди вони прибули з Москви, починався у Києві, а далі йшов через Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одесу, Кишинів, звідки вже гості поверталися до Румунії. У Дніпропетровську Георгіу-Деж зупинявся у багатоквартирному будинку за адресою вул. Ворошилова, 24 (нині – вул. С. Єфремова). Відповідальний за прийом, перший секретар обкому КПУ В. Щербицький, організував відвідування Всесоюзного НДІ кукурудзи та дослідної селекційної станції у Синельниковому, де гостей пригостили обідом (Спр. 4339 Київ: ЦДАГО України, арк. 73–78). Варто підкреслити, що приїзд румунського лідера припав на період, коли Румунія зусиллями політичного керівництва, безпосередньо Г. Георгіу-Дежа, почала дистанціюватися від СРСР. Несприйняття процесу лібералізації, особливо активованого рішеннями XX з'їзду КПРС, розпочатої реабілітації жертв сталінізму призвело до формування «особливого курсу» Румунії (Гладышева, А. С., 2018).

Одним з напрямків діяльності УТКЗЗ була організація перебування в Україні канадських українців – членів Товариства об'єднаних українських канадців (далі – ТОУК). Створене у 1941 р. після нападу нацистської Німеччини на СРСР на базі допомогових комітетів українців, Товариство підтримувало СРСР (Тронько, П., ред., 2003, с. 114) й використовувалось останнім як засіб пропаганди. У 1950 р. делегація «прогресивних українців Канади» протягом трьох днів перебувала у Дніпропетровську у межах пароплавної подорожі за маршрутом Київ–Дніпропетровськ–Запоріжжя–Одеса (Спр. 708. Київ: ЦДАГО України, арк. 44–45). Наступного року схожим шляхом через Дніпро-

петровськ проїхав представник ТОУК В. Балай (Спр. 980. Київ: ЦДАГО України, арк. 124–125). Дніпропетровськ був складовою програми літніх канікул для студентів-українців з ТОУК, які навчалися у Києві (Спр. 980. Київ: ЦДАГО України арк. 102–107).

У період «відлиги» Україна підвищила свої показники в міжнародних економічних відносинах, що позначилось на чисельності та змісті зарубіжних зв'язків. У цьому випадку поняття про іноземну присутність значно розширилось. Дніпропетровщина, як важлива складова промислового комплексу УРСР, стала полем доволі інтенсивних контактів. Так, у публікації обласної газети за 1957 р. вказано 36 країн, куди постачалась продукція промисловості області: Австрія, Албанія, Англія, Аргентина, Афганістан, Бельгія, Бірма, Болгарія, В'єтнам, Греція, Данія, Єгипет, Індія, Індонезія, Іран, Ісландія, Італія, Камбоджа, Китай, Корея, Ліван, Монголія, НДР, Пакистан, Польща, Румунія, Сирія, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, ФРН, Чехословаччина, Швеція, Югославія, Японія тощо (Міжнародные связи нашего экономического района, 1957).

Розвивались також контакти з країнами, до яких продукція підприємств ДРНГ не відправлялась, але економічні зацікавлення з обох боків існували, – США, Францією, Великою Британією. Представники окремих галузей важкої промисловості, як правило, відвідували підприємства ДРНГ відповідно до плану взаємних обмінів (Каковкіна, О. М. та Прокопенко, Н. І., 2019, с. 196). Так, у червні 1958 р. група з п'яти «фахівців-гірників» США відвідала заводи та шахти Криворіжжя. До складу американської делегації входили вагомі постаті: О. Джемс, віце-президент з адміністративних питань «Юнайтед Стейс Стілс Корпорейшен» (*United States Steel Corporation*) – провідної сталевої компанії США, К. Ніллс, професор Корнелльського університету; Д. Еверет, представник компанії «Пікард Матер енд Компані»; росіянин за походженням Д. Веденський, віце-президент компанії з виробництва нікелю (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 42). Більша частина програми, розписаної по хвилинах, була присвячена виробничим питанням на гірничих підприємствах Кривого Рогу, одноденне знайомство гостей відбулось із Симферополем та Дніпропетровськом (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 21–27). Тими ж днями інша група американських фахівців – з чорної металургії, – відвідала провідні металургійні підприємства СРСР. В Україні програма їх перебування включала Запоріжжя, Дніпропетровськ, Нікополь та Кривий Ріг з відвідуванням підприємств, зустрічами з керівництвом. Завершувалась поїздка в Криму, звідки американські гості відлетіли до Москви (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 9).

У 1958 р. кілька груп із західних країн перебували на Дніпропетровщині: у липні на запрошення профспілки робітників металургійної промисловості СРСР Дніпропетровськ та Кривий Ріг відвідали троє французьких гірників, які побували на заводі К. Лібкнехта, Криворіжсталі, Піденному гірничо-збагачувальному комбінаті та руднику ім. Дзержинського (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 52–54); з ініціативи профспілки Дніпропетровськ відвідала делегація австрійських металургів (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 60); у листопаді перебувала англійська делегація з семи фахівців з цинкових покриттів, головною метою для якої був Новомосковський завод – одне з провідних підприємств СРСР у цьому виробництві (Спр. 2180. Дніпро: ДАДО, арк. 68–69).

Вагомі позиції України, зокрема Дніпропетровщини, у розвитку міжнародних зв'язків у галузі чорної металургії засвідчив захід, проведений у Дніпропетровську у квітні 1958 р. – «третє засідання секції сталеплавильного виробництва постійної комісії з чорної металургії РЕВ», де протягом кількох днів у місті працювали представники шести країн (Спр. 2268. Дніпро: ДАДО, арк. 171–172). Безперечно, лідерами серед іноземців були представники країн Східного блоку, про що свідчать матеріали ДРНГ. Наприклад, у 1959 р. підприємства раднаргоспу відвідали 42 групи «іноземних фахівців» – 171 особа, «для вивчення радянського досвіду», – з Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Югославії, НДР, Румунії, Китаю. Більшість цих груп побували на підприємствах чорної металургії у Кривому Розі, кілька у Дніпропетровську, а також у Марганці, Нікополі, Дніпродзержинську. Єдина не «важкопромислова» мета приїзду передбачала ознайомлення румунських гостей із рафінацією олії (Спр. 2268. Дніпро: ДАДО, арк. 39–41). Окремим переліком у довідці ДРНГ вказані іноземці, які перебували на навчанні, тобто термін їх перебування, на відміну від цільових груп або делегацій, становив від кількох днів до кількох місяців. У 1959 р. на підприємствах ДРНГ перебували 155 осіб – з Болгарії (76), Чехословаччини (40), Індії (22), Китаю (7) (Спр. 2268. Дніпро: ДАДО, арк. 42).

У 1959 р. після закриття Дніпопетровська, регіон не випав із поля міжнародної, насамперед, економічної активності: практично усі промислові осередки – Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Марганець, Орджонікідзе, – протягом наступних десятиліть приймали десятки груп та окремих осіб із-за кордону, але виключення обласного центру, який посідав важливе місце серед об'єктів показу, з «міжнародного обігу», наявність закритих виробництв у Жовтих Водах, Павлограді, позначилось на розвитку іноземного туризму в регіоні.

У зв'язку із перебуванням іноземних делегацій в місті й області протягом досліджуваного періоду, окрему увагу варто приділити питан-

ню про особливості їх прийому та обслуговування, які розкривають документи вказаних архівів. Практики «гостинності» СРСР ставали засобом пропаганди, тому рівень та стан обслуговування іноземців постійно контролювався владою, відбувався «моніторинг» об'єктів для показу, сфери обслуговування, хоча якісні зміни у цьому напрямку стануть відчутними тільки у другій половині 1950-х рр. Показовим є приклад УТКЗЗ, яке виконувало головну роль в організації та обслуговуванні іноземних гостей, при цьому не мало відповідного ресурсу, про що звітували до ЦК КПУ його працівники протягом 1951 р. (Спр. 1512. Київ: ЦДАГО України, арк. 79–80). На 1956 р. ситуація кардинально не змінилася: не було статуту, умов для ефективної роботи: «немає власного приміщення, не вистачає кваліфікованих працівників, зокрема перекладачів» (Спр. 4337. Київ: ЦДАГО України, арк. 364).

Важливою складовою прийому делегацій була підготовка об'єктів для показу іноземцям. Дані про об'єкти показу, що надавались до ЦК КПУ, свідчать про те, що місто і область були активною частиною міжнародних контактів та подорожей іноземців у 1950-х рр. Так, довідка Дніпропетровського обкому КПБУ за 1951 р. містить кілька десятків об'єктів в області, які «можна показувати іноземцям» (Спр. 977. Київ: ЦДАГО України, арк. 181, 231, 274–279). 1951 роком датована інформація щодо стану підготовки об'єктів, прийому іноземців в Україні. Зокрема зазначено, що «у Києві та Дніпропетровську ще мало показується промислових об'єктів, у Дніпропетровську – тільки завод ім. К. Лібкнехта» (Спр. 1883. Київ: ЦДАГО України, арк. 3). У 1955 р. у «Списку радгоспів та кінних заводів Міністерства радгоспів УРСР, які можна показувати іноземцям» – 20 об'єктів у Дніпропетровській області, окремі переліки надавались від різних міністерств. Серед популярних у Дніпропетровську – «Мала Сталінська дитяча залізниця», палац піонерів, школи № 42 та 81, два дитячі садки, у Кривому Розі – школа № 8 з українською мовою навчання та школа у Дніпродзержинську, та шість шкіл районів (Спр. 4129. Київ: ЦДАГО України, арк. 51–53). Про міста й місця, які могли відвідувати іноземці, дізнаємось із списку за 1956 р., куди входили Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Марганець, села окремих районів. Зокрема – 18 колгоспів, радгоспів та МТС, у Дніпропетровську – гірничий, металургійний та транспортний інститути, індустриальний та гірничий технікуми, школи № 42 та 81, для харчування гостей призначався ресторан станції Дніпропетровськ (Спр. 4337. Київ: ЦДАГО України, арк. 438–439).

Зростання кількості та інтенсивності відвідувань спричиняло організаційні проблеми. Так, у листі до ЦК КПРС на ім'я Суслова від секретаря ЦК КПУ І. Назаренка від 11.05.1956 р. повідомлялося: «За

останній час багато з союзних міністерств і організацій порушують встановлений постановою ЦК КПРС від 25.08.1955 р. порядок попереднього узгодження з місцевими партійними і радянськими органами питання про відвідування міст та об'єктів іноземними делегаціями. Часто про день приїзду у республіці дізнаються за 1–2 дні і навіть у день приїзду... Міністерство культури СРСР повідомило Міністерству культури України про приїзд до м. Києва працівника болгарського міністерства культури тов. Райчева напередодні його приїзду». У документі йде мова про більш як два десятки схожих випадків та висловлюється прохання дати відповідну вказівку міністерствам повідомляти не менше ніж за 5 днів про приїзд зарубіжних делегацій (Спр. 4337. Київ: ЦДАГО України, арк. 184–185).

Стан обслуговування іноземців у регіонах засвідчувала доповідна записка на ім'я першого секретаря ЦК КПУ «Про стан прийому та обслуговування іноземних туристів та делегацій, які відвідували Українську РСР» за 1956 р.: «Стан залишається незадовільним ... Найбільше туристи зупиняються в Одесі і Ялті ... не проводяться заходи по благоустрою готелів у м.м. Дніпропетровську, Херсоні, Харкові для прийому іноземних гостей, в цих готелях номери погано обладнані, без телефонів і санвузлів, з перебоями подається вода, обслуговуючий персонал укомплектований некваліфікованими працівниками. Не в усіх готелях є перукарні та павільйони побутового обслуговування. В Дніпропетровську, як і в інших містах, в ресторанах, де харчуються іноземні туристи й делегації, «не завжди є відповідний асортимент продуктів і вин, особливо не вистачає делікатесів, овочів та фруктів, дуже мало виготовляється українських страв». При цьому «не якісно готуються страви, не кваліфікований персонал, погане оформлення страв, ні в одному ресторані, за винятком «Інтуриста», немає меню на іноземних мовах». Зазначалось, що відсутні «хороші столові прибори, сортове скло, м'які меблі». В аеропортах і на вокзалах м. Сімферополь, Дніпропетровськ, Запоріжжя не обладнано кімнати для відпочинку і харчування іноземних гостей, не підготовлено об'єкти для показу. «Фасади громадських та житлових будинків не відремонтовані, вулиці та тротуари брудні, сміття з деяких дворів вивозиться не систематично і здебільшого у денний час. Мали місце пограбування туристів в Одесі і Дніпропетровську... на вулицях зустрічаються жебраки». При цьому «немає зауважень по транспорту» (Спр. 4339. Київ: ЦДАГО України, арк. 149–153).

У документі за 1957 р. зазначено про значні успіхи в обслуговуванні іноземців в Україні, підвищення якості побутових послуг, зокрема харчування. Поряд з тим вказано й недоліки: несвоєчасна підготов-

ка об'єктів для показу, недостатність місць у готелях для іноземців. Окреме зауваження стосувалось Дніпропетровської області, де «немає працівників, які б спеціально займались питаннями прийому іноземців» (Спр. 4785. Київ: ЦДАГО України, арк. 28). У звітах по областях про стан обслуговування було зазначено, що у Дніпропетровську та інших містах у магазинах відсутні відділи з продажу сувенірів, у Дніпропетровській області виготовляється тільки один сувенір – скульптура з гіпсу «Українець та Українка» (Спр. 4575. Київ: ЦДАГО України, арк. 78).

Інформація документів свідчить про неспроможність забезпечити інтенсивні міжнародні зв'язки на регіональному рівні належним ресурсом, як кадровим, так і матеріальним, що особливо було складно в умовах не тільки повоєнних років, а й у подальшому. Позитивні зміни у цьому сенсі, зумовлені зміною політики СРСР та процесами лібералізації міжнародних відносин у роки «відлиги», активними вкладеннями з боку держави у сферу туризму, стануть помітними з другої половини 1950-х рр., передусім у розвитку туризму. Однак географія подорожей закордонних гостей не буде включати Дніпропетровщину.

Висновки. Презентовані матеріали доводять, що протягом 1945–1959 рр. місто й область були вагомим складовим у програмах перебування іноземних делегацій в Україні. Дніпропетровськ був самостійним об'єктом або складовим у маршрутах іноземців, які відвідували Київ, Харків, Запоріжжя, Одесу, Сімферополь, формуючи певний набір «візитівок» у першій половині 1950-х рр. за рахунок архітектурного оновлення центру міста, появи нових об'єктів для показу. Промислова частина демонстраційних об'єктів у місті не зростала протягом досліджуваного періоду, судячи з переліків, що можна пояснити формуванням закритих виробництв. У цілому для гостей формувалася образ модерного міста, промислового, культурного та наукового осередку. Важливо підкреслити, що його мала доповнити й «аграрна компонента»: районні центри та села були включені до програм відвідування іноземцями, зокрема селянськими делегаціями. Розширення міжнародних зв'язків у період «відлиги» зумовило відповідні зміни у перебуванні зарубіжних груп: збільшується представництво країн Заходу, а специфікою Дніпропетровщини, як промислового регіону із значними та важливими виробництвами, стає зростання економічної зарубіжної присутності.

Фактичне закриття міста у серпні 1959 р. для перебування іноземців виключило його з туристичних маршрутів, як і в цілому область, яка натомість зберігала провідні позиції в міжнародних економічних відносинах УРСР та СРСР. За кількістю іноземців, які прибували до

регіону наприкінці 1950-х рр., першість тримають Кривий Ріг та Дніпродзержинськ завдяки потужним промисловим комплексам. У зв'язку з цим є можливості розвитку теми як через розширення джерельної бази, так і дослідження окремих аспектів – образу регіону у сприйнятті іноземців, практик обслуговування, спілкування, різноманітних локальних сюжетів. Не менш важливим і цікавим для вивчення є питання про закордонні подорожі жителів Дніпропетровщини.

Бібліографічні посилання

Багдасарян, В. Э., Орлов, И. Б., Мазин, К. А., Федунин, А. А. и Шнайден, Й. Й., 2007. *Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы*. Учебное пособие. Москва: ФОРУМ.

Батарина, А., Бибик, Г. и Митяев, В., 1978. *Ветеран индустрии*. Очерк истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской Революции трубопрокатного завода имени Карла Либкнехта. Днепропетровск: Промінь.

Болебрух, А. Г., ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані.

Гайворонюк, В., 1970. *Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию культурных связей Украинской ССР с европейскими социалистическими странами (1956–1965)*. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев.

Гладышева, А. С., 2018. Формирование «особого курса» Румынии в середине 1950-х – 1960-х гг. *Гуманитарные и исторические исследования*. Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, с. 28–34. Доступно: <<https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-osobogo-kursa-rumynii-v-sotsialisticheskoy-lagere-seredina-1950-h-nachalo-1960-h-gg>> [дата доступу: 08.07.2019]

Голуб, А. И., 1986. *Международная деятельность профсоюзов Советской Украины в 1929–1939 гг.* Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Днепропетровск.

Гости из Чехословакии, 1957. *Днепровская правда*, № 194, 1 октября, с. 1.

Журба, М. А. та Черніговець, Н. М., 2013. *На темному боці Місяця. Зваблені інтернаціоналізмом*. Київ: Неопалима купина.

Журба, М., 2002. За радянським стандартом: Польські селянські делегації в Україні наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. *Історія в школі*, № 5–6, с. 32–35.

Знаменская, М. В., 1974. *Дружба миллионов*. Киев: Наукова думка.

Знаменська, М. В., 1970. Взаємні відвідування колективів трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн. 1956–1969. *Український історичний журнал*, № 7, с. 77–82.

Іваненко, В. В. та Голуб А. І., 1992. *Джерела народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20–30 рр.* Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ.

Іваницький, М. Н., 1957. *Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії*. Київ.

Кабанов, В. И., 1995. Участие немецких специалистов в реконструкции промышленных предприятий Приднепровья (конец 20-х – начало 30-х гг. XX вв.). *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, с. 56–61.

Каковкіна, О. М. та Прокопенко, Н. І., 2019. Радянсько-американські економічні відносини доби «відлиги» (на прикладі Дніпропетровщини). В: Висоцький, О. Ю., наук. ред., 2019. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»*, Дніпро, 24–25 травня 2019 р. Дніпро: СПД «Охотнік». с. 113–116.

Каковкіна, О. М., 2015. Болгарський напрям радянської пропаганди і Україна (друга половина 1940-х рр.). *Гуржійівські історичні читання*. Збірник наукових праць. Черкаси: Видавництво Чабаненко В. Ю., вип. 8–9, с. 195–199.

Кравченко, А. А., 1975. *Интернациональные связи трудящихся Приднепровья с пролетариатом зарубежных стран в 1921–1933 гг.* Дисс. ... канд. ист. наук. Днепропетровск.

Лисевич, И. Т., 1966. *Сотрудничество Советской Украины и Румынии в области науки и культуры. 1945–1964 гг.* Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев.

Международные связи нашего экономического района, 1957. *Днепровская правда*, 29 декабря, с. 3.

Мокин, С. В., 1976. *Интернациональная солидарность трудящихся. Вклад международного пролетариата, прогрессивной зарубежной общественности в строительство социализма в СССР*. Москва: Издательство Московского университета.

Орлов, И. Б. и Попов, А. Д., 2018. *Сквозь «железный занавес» See USSR!: Иностранные туристы и призрак потёмкинских деревень*. Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики.

Перебування на Україні делегації румунських селян, 1952. *Зоря*, 19 серпня, с. 1.

Продукція Дніпропетровщини йде в 36 країн світу, 1957. *Зоря*, 18 грудня, с. 2.
Радянська Україна, 1953, 25 січня, с. 2.

Сологуб, В. А., гл. ред., 1983. *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. Киев: Издательство политической литературы.

Сохань, П. С., 1969. *Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945–1965 гг.* Киев: Наукова думка.

Спр. 185. Оп. 24. Ф. 1. Київ: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), 320 арк.

Спр. 708. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 260 арк.

Спр. 977. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 348 арк.

Спр. 980. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 221 арк.

Спр. 1512. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 176 арк.

Спр. 1891. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 264 арк.

Спр. 2180. Оп. 2. Ф. 4521. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), 69 арк.

Спр. 2184. Оп. 2. Ф. 4521. Дніпро: ДАДО, 75 арк.

- Спр. 2268. Оп. 2. Ф. 4521. Дніпро: ДАДО, 179 арк.
 Спр. 2914. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 112 арк.
 Спр. 2915. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 300 арк.
 Спр. 4129. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 316 арк.
 Спр. 4337. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 439 арк.
 Спр. 4339. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 262 арк.
 Спр. 4575. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 459 арк.
 Спр. 4785. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 260 арк.
 Спр. 4991. Оп. 24. Ф. 1. Київ: ЦДАГО України, 281 арк.
- Тронько, П., ред., 2003. *На скрижалях історії: з історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки*. Збірник документів та матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, кн. 1 (Товариство об'єднаних українців Канади).
- Федорченко, В. К. та Дьорова Т. А., 2002. *Історія туризму в Україні*. Навчальний посібник. Київ: Вища школа.
- Joseph and Stewart Alsop. *Teaching Eleanor Roosevelt Glossary. Eleanor Roosevelt Papers Project*. Available at: <<https://www2.gwu.edu/~erpapers/teaching/glossary/alsop-brothers.cfm>> [Accessed 3 July 2019].
- Merry, R. W., 1997. *Taking on the World: Joseph and Stewart Alsop, Guardians of the American Century*. Penguin Group.
- Yoder, E.-M., 1995. *Joe Alsop's cold war: a study of journalistic influence and intrigue*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

References

- Bagdasaryan, V. E., Orlov, I. B., Mazin, K. A., Fedulin, A. A. and Shnaydgen. Y. Y., 2007. *Sovetskoe zazerkal'e. Inostrannyi turizm v SSSR v 1930–1980-e gody* [Soviet looking glass. Foreign tourism in USSR in 1930–1980s]. Tutorial. Moscow: FORUM (in Russian).
- Batarina, A., Bibik, G. and Mityaev, V. 1978. *Veteran industrii. Ocherk istorii Nizhnedneprovskogo ordena Oktyabr'skoy Revolyutsii truboprolatnogo zavoda imeni Karla Liebknehta* [Industry veteran. Essay on the history of the Nizhnedneprovsky Order of the October Revolution Karl Liebknecht pipe-rolling plant]. Dnepropetrovsk: Promin (in Russian).
- Bolebrukh, A. H., ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [History of the Dnipropetrovsk city], Dnipropetrovsk: Hrani (in Ukrainian).
- Fedorchenko, V. K. and Dorova, T. A., 2002. *Istoriya turyzmu v Ukraini* [History of tourism in Ukraine]. Tutorial. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- File 185. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine), 320 p.
- File 708. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 260 p.
- File 977. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 348 p.
- File 980. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 221 p.
- File 1891. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 176 p.

File 2180. Inventory 2. Fund 4521. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovska Oblast (SADO), 69 p.

File 2184. Inventory 2. Fund 4521. Dnipro: SADO, 75 p.

File 2224. Inventory 2. Fund 4521. Dnipro: SADO, 179 p.

File 2914. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 264 p.

File 2915. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 112 p.

File 4129. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 316 p.

File 4337. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 439 p.

File 4339. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 262 p.

File 4575. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 459 p.

File 4785. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 260 p.

File 4991. Inventory 24. Fund 1. Kyiv: CSAPO of Ukraine, 281 p.

Gayvoronyuk, V., 1970. *Deyatel'nost' Kommunisticheskoy partii Ukrainy po razvitiyu kul'turnykh svyazey Ukrainskoy SSR s evropeyskimi sotsialisticheskimi stranami (1956–1965)* [Activities of the Communist Party of Ukraine on the development of cultural relations of the Ukrainian SSR with the European socialist countries (1956–1965)]. Abstract of PhD dissertation. Kiev (in Russian).

Gladysheva, A. S., 2018. Formirovanie «osobogo kursa» Rumynii v seredine 1950-kh – 1960-kh gg. [Formation of a «special course» of Romania in the mid-1950s–1960s]. *Gumanitarnye i istoricheskie issledovaniya* [Humanitarian and historical research]. Stavropol': Severo-Kavkazskiy federal'nyy universitet, pp. 28–34. Available at: <<https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-osobogo-kursa-rumynii-v-sotsialisticheskoy-lagere-seredina-1950-h-nachalo-1960-h-gg>> [Accessed 8 July 2019]. (in Russian).

Golub, A. I., 1986. *Mezhdunarodnaya deyatel'nost' profsoyuzov Sovetskoy Ukrainy v 1929–1939 gg.* [International activities of the trade unions of Soviet Ukraine in 1929–1939]. Abstract of PhD dissertation. Dnepropetrovsk (in Russian)..

Gosti iz Chekhoslovakii [Guests from Czechoslovakia], 1957. *Dneprovskaya pravda*, no. 194, October 1, p. 1 (in Russian).

Ivanenko, V. V. and Golub, A. I., 1992. *Dzherela narodnoyi dyplomatiyi: Mizhnarodni zv'yazky trudyashchykh Ukrayiny v 20–30 rr.* [Sources of People's diplomacy: International relations of the working groups of Ukraine in the 20–30's]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DDU (in Ukrainian).

Ivanyts'kyy, M. N., 1957. *Braters'ki zv'yazky i spivrobotnytstvo Radyans'koyi Ukrainy z krayinamy narodnoyi demokratiyi* [Fraternal ties and cooperation of Soviet Ukraine with the countries of popular democracy]. Kyiv (in Ukrainian).

Joseph and Stewart Alsop. *Teaching Eleanor Roosevelt Glossary. Eleanor Roosevelt Papers Project*. Available at: <<https://www2.gwu.edu/~erpapers/teaching/glossary/alsop-brothers.cfm>> [Accessed July 3, 2019].

Kabanov, V. I., 1995. Uchastie nemetskiykh spetsialistov v rekonstruktsii promyshlennykh predpriyatiy Pridneprov'ya (konets 20–kh – nachalo 30–kh gg. XX vv.) [German specialists' participation in the reconstruction of industrial enterprises in the Dnieper region (late 20's – early 30's of the 20th century)]. *Voprosy germanskoy istorii* [Questions of German History]. Dnepropetrovsk, pp. 56–61.

Kakovkina, O. M. & Prokopenko, N. I., 2019. Radyans'ko-amerykans'ki ekonomichni vidnosyny doby «vidlyhy» (na prykladi Dnipropetrovshchyny) 220

[Soviet-American economic relations during the «thaw» (Dnipropetrovsk region as an example]. In: Vysots'kyy, O. Yu., ed., 2019. *Sotsial'no-humanitarni doslidzhennya ta innovatsiyna osvityna diyal'nist'* [Social and Humanitarian Studies and Innovative Educational Activities]. Materials of the International Scientific Conference, Dnipro, May 24–25, 2019. Dnipro: SPD «Okhotnik», pp. 113–116.

Kakovkina, O. M., 2015. Bolhars'kyy napryam radyans'koyi propahandy i Ukrainy (druha polovyna 1940-kh rr.) [Bulgarian direction of Soviet propaganda and Ukraine (the second half of the 1940's)]. *Hurzhivys'ki istorichni chytannya* [Hurzhiv Historical Readings]: Collection of Scholar Works. Cherkasy: Publish House Chabanenko V. Yu., issue 8–9, pp. 195–199.

Kravchenko, A. A., 1975. *Internatsional'nye svyazi trudyashchikhsya Pridneprov'ya s proletariatom zarubezhnykh stran v 1921–1933 gg.* [International relations of the working groups of the Middle Dnieper with the proletariat of foreign countries in 1931–1933]. PhD Thesis. Dnepropetrovsk (in Russian).

Lisevich, I. T., 1966. *Sotrudnichestvo Sovetskoy Ukrainy i Rumynii v oblasti nauki i kul'tury. 1945–1964 gg.* [Cooperation of Soviet Ukraine and Romania in the field of science and culture. 1945–1964]. Abstract of PhD dissertation. Kiev (in Russian).

Merry, R. W., 1997. *Taking on the World: Joseph and Stewart Alsop, Guardians of the American Century*. Penguin Group.

Mezhdunarodnye svyazi nashego ekonomicheskogo rayona [International relations of our economic region], 1957. *Dneprovskaya pravda*, December 29, p. 3 (in Russian).

Mokin, C. B., 1976. *Internatsional'naya solidarnost' trudyashchikhsya. Vklad mezhdunarodnogo proletariata, progressivnoy zarubezhnoy obshchestvennosti v stroitel'stvo sotsializma v SSSR* [International solidarity of workers. The contribution of the international proletariat, progressive foreign public in the construction of socialism in the USSR]. Moscow: Moscow University Press (in Russian).

Orlov, I. B., and Popov, A. D., 2018. *Skvoz' «zheleznyy zhanaves». Inostrannyye turisty i prizrak potemkinskikh dereven'* [Through the Iron Curtain. Foreign tourists and the ghost of Potemkin villages]. Moscow: Higher School of Economics Publishing House (in Russian).

Perebuвання на Ukraini delehatsiyi rumuns'kykh selyan [Delegation of Romanian peasants to Ukraine], 1952. *Zorya*, August 19, p. 1 (in Ukrainian).

Produktsiya Dnipropetrovshchyny yde v 36 krayin svitu [Products of Dnipropetrovsk' region are going to 36 countries of the world], 1957. *Zorya*, December 18, p. 2 (in Ukrainian).

Radyans'ka Ukraina [Soviet Ukraine], 1953, January 25, p. 2 (in Ukrainian).

Sokhan, P. S., 1969. *Sotsialisticheskiy internatsionalizm v deystvii. Ukrainskaya SSR v sovetsko-bolgarskom ekonomicheskom, nauchno-tekhnicheskom i kul'turnom sotrudnichestve. 1945–1965 gg.* [Socialist internationalism in action. Ukrainian SSR in Soviet-Bulgarian economic, scientific-technical and cultural cooperation. 1945–1965]. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

Sologub, V. A. ed. in chief, 1983. *Ocherki istorii profesional'nykh soyuzov Ukrainskoy SSR*, 1983 [Essays on the history of professional unions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Political Literature Publishing House (in Russian).

Tronko, P., ed., 2003. *Na skryzhalyakh istoriyi: z istoriyi vzayemozv'yazkiv urysadovykh struktur i hromads'kykh kil Ukrayiny z ukrayins'ko-kanads'koyu hromadoyu v druhiy polovyni 1940-1980-ti* [On the tablets of history: from the history of interconnections of the government structures and public circles of Ukraine with the Ukrainian-Canadian community in the second half of 1940–1980's]. Collection of documents and materials. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, vol. 1 (Tovarystvo ob'yednanykh ukrayintsiv Kanady [United Ukrainian Association of Canada]) (in Ukrainian).

Yoder, E.-M., 1995. *Joe Alsop's cold war: a study of journalistic influence and intrigue*. University of North Carolina Press.

Zhurba, M. A. and Chernihovets, N. M., 2013. *Na temnomu botsi Misyatsya. Zvableni internatsionalizmom* [On the dark side of the Moon. Seduced by internationalism]. Kyiv: Neopalyma kupyna (in Ukrainian).

Zhurba, M., 2002. *Za radyans'kym standartom: Pol's'ki selyans'ki delehatsiyi v Ukrayini naprykintsi 1940-kh – pochatku 1950-kh rr.* [For the Soviet standard: the Polish villagers' delegations in Ukraine in the end of the 1940s – beginning of the 1950s]. *Istoriya v shkoli* [History in the School], no. 5–6, pp. 32–35 (in Ukrainian).

Znamens'ka, M. V., 1970. *Vzayemni vidviduvannya kolektyviv trudyashchykh URSR i zarubizhnykh sotsialistychnykh krayin. 1956–1969* [Mutual visits of the working groups of the UkrSSR and foreign socialist countries. 1956–1969]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], no. 7, pp. 77–82 (in Ukrainian).

Znamenskaya, M. V., 1974. *Druzhba millionov* [Friendship of millions]. Kiev: Naukova dumka (in Russian).

**HISTORIA
SOCALO-OECONOMICA**

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
ІСТОРІЯ**

SOCIO-ECONOMIC HISTORY

**Економіко-технократична еліта
в умовах революційних трансформацій
українського суспільства
(березень 1917 – квітень 1918)**

Марина Манько

ORCID: 0000-0002-0778-5870

mankomarisha@gmail.com

*Комунальний заклад «Навчально-виховний комплекс
«Криворізька спеціалізована школа І–ІІІ ступенів
із поглибленим вивченням іноземних мов –
дошкільний навчальний заклад»
вул. Пушкіна 48к, м. Кривий Ріг, Україна, 50002*

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати роль економіко-технократичної еліти в умовах революційної трансформації українського суспільства (березень 1917 – квітень 1918). Використано індуктивний та дедуктивний, хронологічний *методи дослідження*, а також контент-аналіз. *Основні результати.* Українська економіко-технократична еліта на початковому етапі національно-визвольних змагань майже не була представлена в Центральній Раді. Наявність економічної освіти й водночас брак досвіду державного будівництва ускладнювало вирішення нагальних питань українського соціуму. Особливо гостро неспроможність технократичної еліти врегулювати важливі аспекти функціонування держави відчувалося в регіонах. Деформація українського соціуму, популістська політика Центральної Ради в умовах революції відштовхнули від неї представників економіко-технократичної еліти та визначили подальшу долю української революції. *Наукова новизна.* Визначено основні шляхи рекрутування економіко-технократичної еліти, діяльність економіко-технократичної еліти в умовах революційних перетворень в березні 1917 – квітні 1918 рр., надано характеристику ставлення економіко-технократичної еліти до революційних подій та вплив Жовтневого перевороту на світоглядні орієнтири зазначеної верстви. *Практичне значення:* можливе використання результатів під час викладання курсу «Історія України», на краснавчих заняттях. *Тип статті:* теоретична.

Ключові слова: національна еліта; рекрутування еліти; інтелігенція.

Надійшла до редколегії 15.06.2019

Прорецензована 28.06.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**Economic-technocratic Elite under the Conditions
of the Revolutionary Transformation
of the Ukrainian Society (March 1917 – April 1918)**

Marina Manko

ORCID: 0000-0002-1138-6637

mankomarisha@gmail.com

*Communal Institution Educational complex
Krivyi Rih specialized school of I–III levels
with in-depth study of foreign languages –
pre-school educational institution,*

48k Pushkin street, Kryviy Rih, Dnipropetrovska oblast, Ukraine, 50002

Abstract. *The purpose* of the research is to analyze the role of the economic and technocratic elite in the conditions of the revolutionary transformation of the Ukrainian society (March 1917 – April 1918). *Methods:* inductive and deductive? chronological, content analysis. *Main results.* Given the immaturity of the Ukrainian elite, it should be noted that the economic and technocratic elite at the initial stage of the national liberation struggle was hardly represented in the Central Rada. Those who had economic education – did not have experience in state-building, which complicated the decision of urgent issues of the Ukrainian society. Particularly acute inability of the technocratic elite to regulate important aspects of the functioning of the state was felt in the regions. The inadequate interest of the elite, the deformation of the Ukrainian society, the populist policy of the Central Rada, and its inability to solve urgent issues in the conditions of the revolution pushed away from it the representatives of the economic and technocratic elite and determined the future fate of the Ukrainian revolution. *Scientific novelty.* The author attempted to determine the main ways of recruiting an economically-technocratic elite, the activities of the economics and technocratic elite in the conditions of revolutionary transformations in March 1917 – April 1918, characterizes the attitude of the economically-technocratic elite to revolutionary events and the influence of the October Revolution on the ideological orientations of this stratum. *The practical significance* of the work is the possibility of using it while teaching the course “History of Ukraine”, studies of local lore. *Type of article:* theoretical.

Keywords: National elite; Recruitment; Intelligentsia.

Received 15.06.2019

Reviewed 28.06.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Останнє десятиліття української історії показало, що питання формування та функціонування української еліти стоїть гостро як ніколи. Адже, окрім відсутності єдиного підходу до визначення поняття «українсько еліта», ми маємо проблеми із функціонуванням еліт та контреліт. Застосовуючи термін «еліта України», науковці та дослідники, взявши за основу історичний період та статус українських земель, вказують на кілька аспектів теорії української еліти. Умовно їх можна поділити на ті, що порушують питання формування політичної еліти незалежної України. Точного визначення того, якою була еліта як явище суспільного життя періоду становлення української державності на початку і наприкінці ХХ ст., немає.

Історіографія. Наукові дослідження початкового періоду з означеної проблематики містяться у працях творців української державності, де вміщено автобіографії, біографії, а також характеристики політичних опонентів. Подібні характеристики відображають не стільки реальну оцінку діяльності того чи іншого політика того часу, а скоріше, особистісне ставлення автора до опонента, змішане з несприйняттям його політичної орієнтації. Подібні «зображення» містяться у працях М. Грушевського (Грушевський, М., 1992), В. Винниченка (Винниченко, В., 1920), М. Міхновського, С. Петлюри, О. Лотоцького (Лотоцький, О., 1966), Є. Чикаленка (Чикаленко, Є., 1932). «Спомини за 1917 рік» Є. Чикаленка містять не лише відомості про очільників української держави, а й включають відомості про місцеву еліту (мається на увазі опис керівників сусідніх сіл із с. Перешори Херсонської губернії) (Чикаленко, Є., 1932, с. 14).

У брошурах М. Грушевського «Українська Центральна Рада та її Універсали, перший і другий» (вийшла друком у 1917 році), «На порозі нової України» наведено відомості не лише про політичне оформлення та перші кроки Центральної Ради, а й зроблено висновки про результати її діяльності у перший рік революції на Україні (Грушевський, М., 1992). Проте у роботах представників управлінської еліти того часу простежується заполітизованість, суб'єктивне ставлення до певних подій, осіб, політичних сил, тож сучасні дослідники мають підходити до них критично.

Радянська історіографія розглядала період національно-визвольних змагань крізь призму марксистсько-ленінської ідеології, нав'язуючи українському рухові ярлики «буржуазний», «антинародний», «панський» тощо. Слушно із цього приводу в статті «Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації» зауважує історик Я. Грицак: «Радянська історіографія означала революційні події в Україні як «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», вже самим тим озна-

ченням заперечуючи особливість розвитку українських революційних подій» (Грицак, Я., 1999).

Наукові доробки дослідників діаспори заклали фундамент дослідження елітарної української верстви. Процес формування еліти як симбіоз поєднання та боротьби політичних груп розглянуто у працях І. Лисяка-Рудницького. П. Феденка. Для Т. Гунчака, П. Мірчака, Р. Малиновецького характерна ідеалізація окремих діячів українського руху: М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка (Козловська, Л., 2000, с. 9).

Проголошення незалежності України започаткувало новий етап у розробці питань національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Значний внесок у дослідження цієї проблематики здійснили: В. Солдатенко, В. Верстюк, Д. Яневський, В. Капелюшний, П. Білян, А. Іванова, І. Гошуляк, Я. Грицак, Андрусин Б. І., О. Рєсєт, В. Кульчицький (Козловська, Л., 2000, с. 9). Враховуючи «насиченість» цього історичного періоду та його важливість для державотворчих процесів в Україні, а також малодослідженість окремих аспектів національно-визвольних змагань, варто зазначити, що період з 1917–1918 потребує додаткового вивчення. Українська дослідниця Т. Бєвз у монографії «Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР)» крізь призму партійної діяльності торкається і окремих аспектів діяльності української еліти (Бєвз, Т., 2008).

Спроби визначити суть, зміст політичної еліти з'явилися в 90-х рр. ХХ ст. (Крюков, О., 2006, с. 55). Значний внесок у розробку підходів до розуміння ролі економіко-технократичної еліти запропонував В. Липинський. У своєму основному політичному творі – «Листи до братів-хліборобів», опублікованому у Відні в 1922–1923 рр. – учений зауважив, що ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути. Вирішення цих завдань, на думку В. Липинського, має забезпечити «національна аристократія». Бо без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка була б настільки активна, сильна та авторитетна, щоб зорганізувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її од ворожих наскоків ззовні – немає і не може бути нації, – пише В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів» (Липинський, В., 1926). Національна аристократія повинна формуватися з найсильніших, найздібніших і найавторитетніших осіб усіх класів суспільства. Учений стверджував, що ні етнографічна спільність, ні мова, ні окрема територія самі по собі не творять націю, її творять певні активні групи серед етнографічної спільності, тобто частина населення або група, що ініціює появу та виробляє шляхи втілення

об'єднуючих політичних цінностей, на ґрунті яких формується нація. Ця аристократична група керує всією нацією, стоячи на чолі її політичних, організаційних установ, створює певні культурні, моральні, політичні й організаційні цінності, які потім присвоює собі вся нація, якими ця нація живе і на яких тримається, вона ж є носієм національної ідеї (Крюков, О., 2006, с. 56).

Мета дослідження – проаналізувати роль економіко-технократичної еліти в умовах революційної трансформації українського суспільства (березень 1917 – квітень 1918).

Джерела. Період національно-визвольних змагань (березень 1917 – квітень 1918) містить значний пласт інформації про діяльність та функціонування української еліти та еліт національних меншин. Наявність широкої джерельної бази: мемуари творців політичної реальності того періоду – М. Грушевського, П. Христюка, Д. Дорошенка, В. Винниченка, С. Шелухіна, які виступали за створення української держави, так і тих хто боровся із ними по різні сторони барикад – Є. Бош, А. Денікін тощо; Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Центральний державний історичний архів, Національний музей історії України, Центральний державний кінофотоархів імені Гордія Пшеничного містять значний пласт інформації про державотворчу роботу представників Центральної Ради. Слід наголосити, що більшість документів періоду березня 1917 – квітня 1918 опубліковані.

Виклад основного матеріалу. Суспільство являє собою певну організаційну цілісність, що складається із активних елементів, які взаємодіють між собою, де важлива ніша належить національній економічній еліті. З метою розгляду економічної еліти в контексті революції необхідно визначитися із дефініцією останньої. Визначимо її як енергійну та ініціативну, найбільш професійну і цілеспрямовану частину соціуму, яка відчуває його потреби і реалізує їх найбільш ефективно. В основі мотивації економічної еліти лежить певне коло інтересів, яке і передбачає способи досягнення мети. До таких інтересів варто віднести: забезпечення особистих потреб, прагнення до влади і багатства, реалізація особистих здібностей (Макеев, С., 2006, с. 112).

Отже, під поняттям економіко-технократичної еліти розумітимемо частину українського соціуму, що володіє знаннями, досвідом, фінансами для реалізації ефективної державної політики. Основними стимулами діяльності виступають мотиваційні компоненти, про які зазначалося вище. До них в умовах революції додавалося ще і прагнення не тільки примножити капітал, а в першу чергу зберегти його.

Становлення елітарної української верстви відбувалося в складних умовах. Лютнева революція у Петрограді нівелювала роль елітар-

ної верстви царської доби. Її місце прагнули обійняти політики «нової генерації» — лідери, виплекані довгими роками підпільної боротьби, без реального управлінського досвіду або вихідці з народу, що не мали ні освіти, ні навиків, ні моральних цінностей — заходилися впорядковувати суспільне життя. Із цього приводу у своїх мемуарах слушно зауважив український меценат, яскравий представник української економічної еліти, один із співзасновників УЦР Є. Чикаленко: «Майже скрізь наверх повипливало оттаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, в жандармерії і т. к. і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив» (Чикаленко, Є., 1932, с. 14). Нова еліта була віддзеркаленням власного народу, бо у своїй більшості український етнос складався із селян та робітників, але в його складі були репрезентовані й інші соціальні групи: інтелігенція, економіко-технократична еліта (Макеев, С., 2006, с. 111). М. Шаповал, аналізуючи самоідентифікацію мешканців Києва напередодні революції, у своїй праці «Велика революція й українська визвольна програма» писав: «Людей українських було чимало..., але чи вони знали, що вони українці? Вони просто вважали себе за малоросів, а свідомих між ними було хіба яких кілька тисяч. Половина Києва вважали себе за руських, хоч між ними було більше українського походження» (Шаповал, М., 1928, с. 74). Несприйняття частиною українців себе як окремої нації, а не частини російського народу в подальшому суттєво ускладнювало роботу Центральної Ради та її апарату. Відсутність власне українських державницьких інституцій напередодні революції вплинуло не тільки на кадрову політику УЦР, але й на матеріальне становище представницького органу, а отже і на ефективність вирішення нагальних питань. Попри кадровий голод в середовищі українських сил, існувала окрема частина національної інтелігенції, що через свої політичні погляди або переконання воліли залишитись осторонь державотворчих процесів, наприклад В. Липинський, В. Біднов, Д. Яворницький (Феденко, П., 1954, с. 21).

У сучасній елітології виокремлюють дві системи рекрутування еліт: антверпенівську, за якої потрапити до влади мають змогу всі здібні громадяни, та систему гільдій. Остання характеризується підбором кадрів із певної соціальної чи політичної групи. Механізм формування вищих органів влади М. Грушевським був визнаний як коаліційний. Яскраво фракційний розподіл мандатів прослідковується у спробі Д. Дорошенка сформувати Генеральний Секретаріат. У його особистому фонді знаходимо рукопис праці «Матеріали до третього тому історії. Формування мною Генерального Секретаріату», де автор заногував: «Доручено... доручити формування Генерального Секретаріату

Президіуму фракції» (Дорошенко, Д., 1917, арк. 1). Про гостроту між-партійного протистояння свідчить і той факт, що 17 серпня 1917 р. так і не було погоджено склад уряду. Спроба сформувати працездатний «кабінет» закінчилася «нарадами» фракцій і кулуарними домовленостями (Дорошенко, Д., 1917, арк. 2). До того ж при формуванні уряду не завжди враховувалася думка кандидата на посаду. Слушно із цього приводу зауважив О. Зарубін: «Ми просто робили технічні помилки, що власне Секретаріат не сформований, а ми вже на Малій Раді його затвердили, що, кого, – невідомо» (Дорошенко, Д., 1917, арк. 3). Подібна ситуація не була винятком із загального правила, скоріше, навпаки. Зокрема, прикладом такої невваженої кадрової політики було призначення на посаду міністра фінансів С. Перепелиці – відомого спеціаліста в області фінансової кооперації в Україні. На нього лідери ЦР покладали великі надії, сподіваючись, що йому вдасться реанімувати «помираючу» економіку української держави. З одного боку – виправданий хід залучити провідного спеціаліста галузі, та ще й щиро-го українця до співпраці, а з іншого – як може людина, яка перебуває за кордоном, керувати відомством та ще й в такий непростий час. Як результат – виконуючим обов'язки було призначено М. Ткаченка, людину далеку від фінансових справ.

Не менш гостро проблема стояла із очільниками різноманітних департаментів, відділів у структурі самих Секретарств. Прикладом ефективної роботи національної еліти в рамках вузькопрофільного підрозділу є функціонування Генерального Секретарства освіти. Станом на жовтень 1917 р. необхідно було мати досвідченого товариша Секретаря, ним став П. Холодний – людина, яка не тільки орієнтувалася в освітніх справах, а й мала досвід управління (Автобіографические данные..., л. 12). У складі Секретаріату освіти функціонували департамент нижчої освіти, відділ середньої та вищої освіти, відділ дошкільної та позашкільної освіти, відділ мистецтв, комісаріат (Звіт фінансових витрат..., 1917, арк. 149). Більшість із зазначених посад були заміщені свідомою українською інтелігенцією, що мала досвід викладацької та просвітницької роботи. Адекватна кадрова політика і забезпечила високу продуктивність праці відомства та його результативність. Тоді як інші секретарства мали проблеми із комплектацією штатів спеціалістами відповідного профілю (Звіт фінансових витрат..., 1917, арк. 150).

Кадровий «голод» суттєво впливав на ефективність діяльності економічної еліти, бо не реалізовувалися елементарні потреби соціуму. Д. Дорошенко пізніше у своїй праці «Історія України 1917–1923 pp.» запише: «Засідаючи в своїх кабінетах, генеральні секретарі приймали

весь вільний час од високої політики різних прохачів, які вимагали від них абсолютно неможливого..., але не мали, наприклад часу, щоб вислухати губерніяльного комісара, який приїхав спеціально в дуже важкій і пильній справі» (Дорошенко, Д., 1954, с. 127). Проблема елітарної верстви полягала в неможливості координувати роботу між центром та регіонами.

Не тільки новоспечені генеральні секретарі були «далекими» від рутинної роботи управляючого цілого сектора, а й самі представники законодавчого органу, в який поступово перетворювалися ЦР, не знали, що мають робити самі та якими повноваженнями слід наділити представників державних установ. Зокрема, під час зборів ЦР, член УПСР М. Ковалевський досить туманно окреслив функції Генерального Секретаріату. Він говорив: «Зараз ми не можемо вказати круг компетенції Генерального Секретаріату.... Саме життя окреслить його» (Верстюк, В., 1996, с. 117).

Незацікавленість можливих українців, технократів у співпраці з ЦР пояснюється не тільки деформованою соціальною структурою українського соціуму, а й небажанням останніх співпрацювати із соціалістами-популістами, що мали більшість у ЦР (Христюк, П., 1969). Український дослідник В. С. Горак, аналізуючи працю П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції: історіографічний аналіз», виокремлюючи заангажованість генерального писаря, зазначав, що економіко-технократична еліта в українському соціумі існувала, але виступала радше опозицією до ЦР, зокрема Демократично-хліборобська партія та Союз хліборобів-власників, які структурно зорганізувалися в третій декаді 1917 р. (Горак, В., 2000, с. 35). Подібні міркування висловлював і Д. Дорошенко у книзі «Історія України 1917–1923». Економічні інтереси спонукали одну частину елітарної групи співпрацювати з українським представницьким органом, а інші, навпаки, бажали відродження Російської імперії. Перші пов'язували з ЦР сподівання на наведення порядку в українських губерніях, адже тут діяло правило «чим далі від центру тим більше анархії», а Київ був ближчим до українських провінцій, ніж Петроград. До того ж поміщики сподівалися якщо не на повне збереження земель, то хоча б на частину. Інші ж, навпаки, отримували від імперської машини дивіденди у вигляді підтримки їх монополій, придушення робітничих страйків та селянських виступів. Серед останніх було чимало вихідців із українського середовища – Терещенки та Харитоненки, які в результаті більшовицького перевороту вимушені були іммігрувати за кордон (Дорошенко, Д., 1954).

Проголошення радянської влади дещо змінило ставлення економічної еліти до української справи. Є. Чикаленко писав, що поміщик Родзяко, який скептично ставився до ЦР, після жовтневих подій завітав до нього і почав переконувати про необхідність відокремлення України від Росії (Чикаленко, Є., 1932, с. 19).

Окрім труднощів із фінансуванням, виникали проблеми із використанням матеріальних цінностей, провіанту за призначенням. Складна економічна ситуація загострювалася ще й за безвідповідальності адміністраторів. У серпні 1917 р. розгорівся скандал через те, що доручення на отримання хліба було підписано особами, прізвища та ім'я яких не були відомими робітникам канцелярії. Розслідування у цій справі світла не пролило і було тимчасово зупинене (Протоколи засідань..., 1917, арк. 15).

Неспроможність ЦР навести лад у регіонах і захистити їх мешканців від навали асоціальних елементів теж не сприяли посиленню співпраці між українськими діячами та економіко-технократичною елітою. Підтвердження цієї тези знаходимо у протоколах засідання ЦР та праці криворізького красзнавця О. О. Мельника. Він вказує на той факт, що прошарок заможних жителів Кривого Рогу, управлінців, побоюючись навали червоних орд на місто, створили самостійно загони територіальної оборони (Мельник, О., 2018).

Якщо ще в Києві ЦР вдавалося утримати хоч видимість порядку, то в регіонах справа була значно гіршою. У протоколі засідання Комітету ЦР від 6 серпня 1917 р. де обговорювалася «Інструкція», знаходимо реальну оцінку діяльності ЦР. М. Рафес говорив: «Якби нам дали 10 губерній, то довелось би гірше, тому, що чим далі від Києва, то при нашій не зорганізованості довелось би вислуховувати нарікання і навіть протести» (Протоколи засідань..., 1917, арк. 25).

Висновки. Формування «молодої» економічної еліти відбувалося у складній геополітичній, внутрішньополітичній ситуації. По-перше, недовіра українського соціуму до інтелігенції породжувала прихід до влади малосвідомого та недосвідченого елемента. По-друге, низька самоідентифікація українського народу, який асоціював себе із малоросами або росіянами, значно звужувала соціальну базу національного руху та ускладнювала рекрутування еліт і діяльність державницьких установ у цілому. По-третє, відсутність досвіду в управлінні державним апаратом призводило до невизначеності, хаотичності дій, а отже, і до економічної та політичної дестабілізації. Особливо гостро ці тенденції проявлялися в регіонах. По-четверте, «стара», зрощена російським царом, економіко-технократична еліта виступала до нової влади

опозицією, позбавляючи останню своєї підтримки, чим послаблювала позиції української держави.

Недостатня зацікавленість зазначеної елітарної верстви, деформація українського соціуму, популістська політика ЦР, її неспроможність вирішувати нагальні питання в умовах революції відштовхнули від неї представників економіко-технократичної еліти та визначили подальшу долю української революції. Слід наголосити, що після Жовтневого перевороту частина представників економіко-технократичної еліти готова була співпрацювати із Центральною Радою, але ці наміри не могли вплинути на хід подій.

Бібліографічні посилання

- Автобиографические данные и удостоверения Холодного Петра Ивановича, 1917. Спр. 1. Оп. 1. Ф. 1868. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), арк. 1–12.
- Бевз, Т., 2008. *Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР)*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Бош, Е., 1925. *Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации*. Москва: Госиздат.
- Верстюк, В., 1996. *Українська Центральна рада*. Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, ч. 1, с. 121.
- Винниченко, В., 1920. *Відродження нації*. Відень: Дзвін.
- Горак, В., 2000. До питання про історіографічну цінність праці В. К. Винниченка «Відродження нації». *Історіографічні дослідження в Україні*, № 10, с. 17–35.
- Грицак, Я., 1999. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Україна модерна*, число 2-3, с. 254–269.
- Грушевський, М., 1992. *На порозі нової України: гадки і мрії*. Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство.
- Дорошенко, Д., 1917. Матеріали до 3 т. історії формування мною Генерального Секретаріату. Спр. 5. Оп. 1. Ф. 4186. Київ: ЦДАВОВУ України, арк. 1–5.
- Дорошенко, Д., 1954. *Історія України 1917–1923 рр.* Нью-Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», т. 1.
- Звіт фінансових витрат Секретаріату внутрішніх справ, відомості, виплати, утримання працівників Секретаріатів УЦР, рахунки Секретарств, листування з Секретаріатами та ін. установами про виділення та використання коштів, перекази пожертв до Українського національного фонду, 1917. Спр. 4. Оп. 1. Ф. 1434. Київ: ЦДАВОВУ України, арк. 1–5.
- Козловська, Л., 2000. *Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах хх століття (кінець 10-х 190-і роки)*. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса: Одеська національна юридична академія.
- Крюков, О., 2006. *Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення*. Київ: Видавництво НАДУ.

Липинський, В., 1926. *Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму*. Відень: Друкарня Карл Германа.

Лотоцький, О., 1966. *Сторінки минулого*. Саут Баунд Брук: Видання Української Православної Церкви в США.

Макеев, С., 2006. *Технократические идеи и концептуальные построения в их историко-философском развитии*. Москва: Издательство МГОУ.

Мельник, О., 2018. *Боротьба за зміну статусу Кривого Рогу «Криворіжжя – славетний гірничий край» (присвяченої 100-річчю надання Кривому Рогу статусу міста)*. Кривий Ріг: Криворізький професійний гірничо-металургійний ліцей. Доступно: <<http://lib.knu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Матеріали%20конференції.PDF>>.

Протоколи засідань комітету ЦР, постанови, законопроекти та закони, проект конституції УНР, 1917. Спр. 19. Оп. 1. Ф. 1115. Київ: ЦДАВОВУ України.

Феденко, П., 1954. *Ісаак Мазепа борець за волю України*. Лондон: Наше Слово, с. 21.

Христюк, П., 1969. *Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.* Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських.

Чикаленко, С., 1932. *Уривок з моїх споминів за 1917 рік*. Прага.

Шаповал, М., 1928. *Велика революція і українська визвольна програма*. Прага: Вільна Спілка.

References

Autobiograficheskie dannye i udostovereniya Kholodnogo Petra Ivanovicha [Autobiographical data and certificates of Peter Kholodny], 1917. File 1. Inventoty 1. Fund 1868. Kyiv: Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASBPG of Ukraine), pp. 1–12 (in Russian).

Bezv, T., 2008. *Partiya sotsial'nykh perspektiv i natsional'nykh interesiv (Politychna istoriya UPSR)* [Party of Social Prospects and National Interest (Political History of the Ukrainian PSR)]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukraini (in Ukrainian).

Bosh, E., 1925. *God bor'by. Bor'ba za vlast' na Ukraine s aprelya 1917 g. do nemetskoj okkupatsii* [One year of struggle. The struggle for power in Ukraine from April 1917 to the German occupation]. Moscow: Gosizdat (in Russian).

Verstyuk, V., 1996. *Ukrayins'ka Tsentral'na rada* [Ukrainian Central Council]. Documents and materials. Kyiv: Naukova dumka, part 1, c. 121 (in Ukrainian).

Vynnychenko, V., 1920. *Vidrodzhennya natsiyi* [Revival of the nation]. Vienna: Dzvin (in Ukrainian).

Horak, V., 2000. Do pytannya pro istoriografichnu tsinnist' pratsi V. K. Vynnychenka «Vidrodzhennya natsiyi» [On the question of the historiographic value of V. K. Vinichenko's work "The Revival of the Nation"]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini* [Historiographic studies in Ukraine], no. 10, pp. 17–35 (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya., 1999. *Ukrayins'ka revolyutsiya, 1914–1923: novi interpretatsiyi* [The Ukrainian Revolution, 1914–1923: New Interpretations]. *Ukrayina moderna* [Modern Ukraine], pp. 254–269 (in Ukrainian).

Hrushevs'kyi, M., 1992. *Na porozhni novoyi Ukrainy: hadky i mriyi* [On the verge of a new Ukraine: dreams and dreams]. New York: Ukrainian Historical Society (in Ukrainian).

Doroshenko, D., 1954. *Istoriya Ukrainy 1917–1923 rr.* [History of Ukraine in 1917 – 1923]. New York: Bulava Publishing Corporation (in Ukrainian).

Doroshenko, D., 1917. Materialy do 3 t. istoriyi formuvannya mnoyu Heneral'noho Sekretariatu [Materials to volume 3 of the history of the formation of the General Secretariat]. File 5. Inventory 1. Fund 418. Kyiv: CSASBPG of Ukraine, pp. 1–5.

Zvit finansovykh vytrat Sekretariatu vnutrishnikh sprav, vidomosti, vyplaty, utrymannya pratsivnykiv Sekretariativ UTsR, rakhunky Sekretarstv, lystuvannya z Sekretariatamy ta in. ustanovamy pro vydilennya ta vykorystannya koshtiv, perekazy pozhertv do Ukrainy's'koho natsional'noho fondu [Report of financial expenses of the Secretariat of Internal Affairs, information, payments, retention of employees of the Secretariats of the UCR, accounts of the Secretaries, correspondence with the Secretariats, etc., by the institutions on the allocation and use of funds, transfers of donations to the Ukrainian National Fund], 1917. File 4. Inventory 1. Fund 1434. Kyiv: CSASBPG of Ukraine.

Kozlovsk'ka, L., 2000. *Porivnyal'nyy analiz formuvannya ukraiyins'koyi politychnoyi elity na zlamnykh etapakh xx stolittya (kinets' 10-kh 190-i roky)* [Comparative analysis of the formation of the Ukrainian political elite at the breakthrough stages of the xx century (the end of the 10th and 190th years)]. Abstract of PhD dissertation. Odesa: Odessa National Law Academy (in Ukrainian).

Kryukov, O., 2006. *Polityko-upravlins'ka elita Ukrainy yak chynnyk derzhavotvorennya* [The political and managerial elite of Ukraine as a factor in statebuilding]. Kyiv: Vidavnicztvo NADU (in Ukrainian).

Lypyn's'kyi, V., 1926. *Lysty do Brativ-Khliborobiv: pro ideyu i organizatsiyu ukraiyins'koho monarkhizmu* [Letters to Brothers-Hliborobov: about the idea and organization of the Ukrainian monarchy]. Vienna: Carl Herman Printing House (in Ukrainian).

Lotots'kyi, O., 1966. *Storinky mynuloho* [Pages of the past]. South Bound Brook: Publication of the Ukrainian Orthodox Church in the United States (in Ukrainian).

Makeev, S., 2006. *Tekhnokraticheskie idei i kontseptual'nye postroeniya v ikh istoriko-filosofskom razvitii* [Technocratic ideas and conceptual constructions in their historical and philosophical development]. Moscow: Publishing House MGOU (in Russian).

Mel'nyk, O., 2018. Borot'ba za zminu statusu Kryvoho Rohu «Kryvorizhzhya – slavetnyy hirnychyy kray» (prysvyachenoyi 100-richchyu nadannya Kryvomu Rohu statusu mista) [Fight for changing the status of the curved horn «Kryvorizhzhya – the famous mountain edge» (devoted to the 100th anniversary of granting Kryvy Rih the status of the city)]. Kryvyi Rih: Kryvyi Rih Professional Mining and Metallurgical Lyceum. Available at: <<http://lib.knu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Матеріали%20конференції.PDF>> (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' komitetu TsR, postanovy, zakonoproekty ta zakony, proekt konstitutsiyi UNR [Minutes of meetings of the Committee of the Central Commit-

tee, resolutions, bills and laws, the draft Constitution of the UPR]. File 19. Fund 1115. Inventory 1. Kyiv: CSASBPG of Ukraine, p. 15.

Fedenko, P., 1954. *Isaak Mazepa borets' za volyu Ukrayiny* [*Isaac Mazepa is a fighter for the freedom of Ukraine*]. London: Nashe Slovo (in Ukrainian).

Khrystyuk, P., 1969. *Zamitky i materiyaly do istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi. 1917–1920 rr.* [*Notes and materials to the history of the Ukrainian revolution. 1917–1920*]. New York: Chartoryiski Publishing House (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye., 1932. *Uryvok z moyikh spomyniv za 1917 rik* [*An excerpt from my remarks for 1917*]. Praha (in Ukrainian).

Shapoval, M., 1928. *Velyka revolyutsiya i ukrayins'ka vyzvol'na programa* [*The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program*]. Praha: Vil'na Spilka (in Ukrainian).

Продовольчі відносини України та РСФРР у 1918 – першій половині 1919 р.*

Дмитро Архірейський

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-0105-3510

Researcher ID: S-6325-2018

siverin47@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. *Мета статті* – встановити та дослідити факт залежності населення Радянської Росії, яке в 1918 – першій половині 1919 рр. потерпало від продовольчої кризи, спричиненої політикою більшовиків, а також самого режиму комуністів від українського продовольства. *Методи дослідження:* хронологічний, структурно-системний, логіко-історичний. *Основні результати:* досліджено причини зародження в Росії у 1918 р. руху міщечників та особливості проникнення російських приватних постачальників на територію України; проаналізовано рівень ефективності торговельних відносин незалежної України та РСФРР; встановлено взаємозв'язок між продовольчою ситуацією в Росії та намаганнями більшовиків подолати її шляхом встановлення контролю над українським хлібом у першій половині 1919 р. *Практичне значення:* результати роботи рекомендовано для використання у синтетичних працях з історії України та Росії періоду революції 1917–1921 рр., а також для розробки спеціальних курсів з історії України, Росії, Східної Європи. *Оригінальність:* робота є цілком оригінальною, виконана на основі узагальнення досвіду низки вітчизняних і зарубіжних дослідників із залученням архівних та наративних джерел. *Наукова новизна:* вперше у вітчизняній історіографії синтезовано та досліджено дані, які розкривають причини та висвітлюють особливості продовольчої кризи в Радянській Росії у 1918 р., а також приреченість значної частини росіян займатися самопостачанням; вперше показано залежність як голодуючого населення Росії, так і її влади від українського продовольства; висвітлено способи отримання українського хліба російськими міщечниками і більшовицьким режимом у контексті подій кінця 1918 – першої половини 1919 рр. *Тип статті:* оглядова.

Ключові слова: більшовики; продовольча криза; хліб; міщечники.

Надійшла до редакції 11.07.2019

Прорецензована 23.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100405 «Проблеми історико-антропологічних досліджень всесвітньої історії».

Food Relations of Ukraine and the RSFSR in 1918 – the first half of 1919*

Dmytro Arkhireyskyi

Doctor in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-0105-3510

ResearcherID: S-6325-2018

siverin47@ukr.net

Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose* of the article is to establish and investigate the dependence of the population of Soviet Russia, which in 1918 – the first half of 1919 was suffering from the food crisis caused by the policy of the Bolsheviks, as well as the communist regime itself on Ukrainian food, also, to review the plans of the RSFSR leadership on Ukrainian agricultural resources in the context of the actual conquest of Russia by Ukraine in early 1919. *Methods of research:* chronological, structural-system, logical-historical. *The main results:* the reasons for the birth in Russia in 1918 of the traffic of bagmen and the peculiarities of the penetration of Russian private suppliers into the territory of Ukraine were researched; the reaction of the Ukrainian State to the appearance of Russian bagmen in the country was studied; the level of efficiency of trade relations of independent Ukraine and RSFSR is analyzed; the relationship between the food situation in Russia and the attempts of the Bolsheviks to overcome it by establishing control over Ukrainian bread in the first half of 1919 was established; it has been proved that the establishment of the Bolshevik authorities in Ukraine and the introduction of the policy of «war communism» here meant the use of force, non-economic methods of influencing Ukrainian peasants for the purpose of actually extracting food resources from them. *Practical significance:* the results of the article are recommended for use in synthetic works on the history of Ukraine and Russia during the revolution period of 1917–1921, as well as for the development of special courses on the history of Ukraine, Russia and Eastern Europe. These materials can also be used to promote historical knowledge. *Originality:* the article is completely original, performed on the basis of the generalization of the experience of a number of domestic and foreign researchers with the involvement of archival and narrative sources. *Scientific novelty:* for the first time in the national historiography, the data revealing the reasons and the peculiarities of the food crisis in Soviet Russia in 1918, and also the doom of a significant part of the Russians to self-help, were synthesized and investigated; the dependence of the starving population of Russia and its authorities on Ukrainian food was first shown; the ways of obtaining Ukrainian bread by Russian bagmen and the Bolshevik regime in the context of the events of the end of 1918 – the first half of 1919 were highlighted. *Type of article:* overview.

Keywords: Bolsheviks; Food crisis; Bread; Bagmen.

Received 11.07.2019

Reviewed 23.07.2019

Accepted 31.07.2019

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100405 «Problems of historical and anthropological studies of world history».

Постановка проблеми. В інформаційній війні путінської Росії проти України часто експлуатується думка про історичну невдячність українців, які нібито не здатні оцінити цивілізаційний внесок росіян у розвиток їх країни. Мовляв, і звільнювали Україну, і захищали, і нові землі до неї приєднували, а скільки ж будували, фінансували, культурно розвивали тощо. Зрозуміло, що йдеться переважно про пропагандистський контент, який, на жаль, більшість сучасних росіян сприймає як суму історичних фактів (що формує основу їхнього уявлення про сутність історичних відносин обох народів). Міф про невдячних українців водночас спотворює реальний історичний внесок українців у розбудову російської державності та культурної матриці, а безповоротну експлуатацію ресурсів України Росією просто замовчує.

Один з моментів масштабного використання українського продовольства для порятунку голодуючого населення Росії припадає на 1918 – першу половину 1919 р. Це був час революції, коли українці здійснили спробу відбудувати власну державу, відокремившись від Росії. Більшовики натомість, публічно визнавши право націй на самовизначення, поставили під сумнів право на це українців, наслідком чого стала перша українсько-радянська війна кінця 1917 – першої третини 1918 р.

Історіографія. Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних істориків О. Бабічевої, С. Кульчицького, В. Сергійчука, О. Тимошука, І. Шпектаренка, автора даної статті, французьких дослідників Н. Верта та Ж. Соколоффа, британсько-американського історика Р. Конквеста, британського дослідника Дж. Хоскінга, американського політолога українського походження О. Федішина, російського автора. С. Павлюченка. Варто підкреслити заслугу російського історика О. Давидова у дослідженні такого явища як рух міщечників доби Російської революції 1917–1920 рр.

Мета дослідження – встановити та дослідити факт залежності населення Радянської Росії, яке в 1918 – першій половині 1919 рр. потерпало від продовольчої кризи, спричиненої політикою більшовиків, а також самого режиму комуністів від українського продовольства.

Джерела. У дослідженні використано матеріали Російського державного архіву економіки, опубліковані журнали засідань Ради Міністрів Української Держави (Піріг, Р., ред., 2015), а також щоденник кобеляцького кооперативного діяча часів революції М. Бобошка (Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005).

Виклад основного матеріалу. Як відомо, уклавши в січні 1918 р. Брестський мир з державами Четверного блоку, Українська Центральна Рада запросила до країни їх війська, що змусило більшовиків залишити Україну. Брестський мирний договір, підписаний Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (далі – РСФРР) з тими самими державами 3 березня 1918 р., зобов'язував

більшовиків визнати незалежність Української Народної Республіки (далі – УНР) та фактично встановити з нею дипломатичні відносини (Верт, Н., 2001, с. 108). Це означало й налагодження економічних взаємозв'язків. Від 29 квітня 1918 р. правонаступницею УНР стала Українська Держава (далі – УД).

У Росії більшовики, захопивши владу, дуже швидко зіткнулися з продовольчою кризою, яка дісталася їм у спадок від попередніх режимів. Упродовж першої половини 1918 р. ціни на продовольство зростали в РСФРР щомісячно приблизно на 30 % (Соколофф, Ж., 2008, с. 286). Зростання цін посилювало інфляцію, що спричинило на територіях, контрольованих більшовиками, справжній «грошовий голод», подолати який влада намагалася, нав'язуючи селянам фіксовані ціни на сільськогосподарську продукцію. Така ситуація не мотивувала російських селян поспішати з вивезенням хліба на ринок. Якщо вони і погоджувалися віддавати державі хліб, то лише в обмін на товари широко вжитку, наприклад мануфактуру (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 78). Сутність продовольчої кризи 1918 р. в Росії полягала навіть не у відсутності хліба взагалі, а в тому, що він не надходив регулярно до міст, а в місті потрапляв не до всіх категорій населення. Проблему посилювали самі більшовики, не здатні налагодити справедливий обмін між селом і містом. Навіть зібраний ними хліб безглуздо псувався на заготівельних пунктах (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 83).

Більшовики швидко зрозуміли, що значні запаси хліба під їх контролем гарантують збереження влади. Для цього вони запровадили продовольчу диктатуру, яка стала важливою складовою політики «воєнного комунізму» в цілому. Спочатку уряд В. Леніна організував обмін селянського хліба на промислові товари через мережу торговельних кооперативів, підпорядкованих Наркомату продовольства (далі – Наркомпрод). Як вже зазначалось, умови цього обміну не влаштували селян, адже ціни на продовольство зростали, а уряд наполягав на довоєнних цінах (Соколофф, Ж., 2008, с. 286). До того ж «фабрично-заводської продукції під товарообмін виявлялося зовсім мало в порівнянні з потребами міста і армії у продовольстві...» (Кульчицький, С., 1996, с. 107). Це пояснювалося і тим, що з різних причин втрачалося до 80 % промислових товарів, призначених для обміну на сільськогосподарську продукцію (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 224).

Комуністи змушені були шукати інший спосіб оволодіння продовольчою базою країни. Урядовий закон від 19 лютого 1918 р. оголосив державну монополію на внутрішню та зовнішню торгівлю (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 84), яким режим переносив акцент з виробництва та налагодження адекватного економічного обміну на вилучення сільськогосподарської продукції. На думку історика С. Павлюченка, «продовольча політика радянської влади в 1918–1919 рр. виявилася не

політикою державного забезпечення населення життєво необхідними товарами, а політикою обмеження вільної торгівлі, яка відроджувала капіталізм» (Павлюченко, С. А., 1996, с. 69).

Після провалу регулярного товарообміну із селом більшовики почали готуватися до літньої кампанії 1918 р., сподіваючись взяти під контроль урожай. Окремим декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВЦВК) від 9 травня 1918 р. правлячий режим остаточно оголосив продовольчу диктатуру, основним знаряддям котрої ставав Наркомпрод (Кульчицький, С., 1996, с. 107). Декретом передбачалося, що надлишки хліба будуть викуповуватися у заможних селян за фіксованими державними цінами; намагання ж селян реалізувати свою продукцію на ринку відтепер трактувались як незаконна спекуляція. Таким чином більшовики привласнили право «вільно розпоряджатися продуктами селянської праці» і встановили таку систему відносин між державою і селянством, яка «ґрунтувалася на насиллі, а не на ринкових засадах» (Кульчицький, С., 1996, с. 108).

Ця система вилучення хліба у селян отримала назву продовольчої розкладки. Дехто бачить витоки такої політики більшовиків ще в рішенні царського уряду оголосити державну монополію на хліб (Кондратьєв, Н. Д., 1991, с. 199, 200), інші – в рішеннях Тимчасового уряду (Бабічева, О. С., 2011, с. 107). Проте літня кампанія з продрозкладки в РСФРР закінчилася невдачею, адже із запланованих 144 млн пудів зерна Наркомпрод зібрав лише 13 млн пудів (Верт, Н, 2001, с. 118) (за даними більш вузького фахівця з цієї проблеми О. Давидова, більшовики зібрали 18,4 млн пудів хліба, або 14 %, від запланованих 137 млн пудів у період з грудня 1917 р. до травня 1918 р. (Давидов, А. Ю., 2007, с. 85), що не заперечує загальну динаміку «боротьби за хліб»). Таку політику правляча партія намагалася обґрунтувати ідеологічно, з марксистських позицій класової боротьби: комуністи прикривали встановлення свого контролю над ресурсами села необхідністю допомоги пролетаризованим прошаркам сільського населення.

Невдала літня кампанія за врожай 1918 р. підштовхнула більшовиків до радикальніших заходів. 21 листопада, зокрема, урядовим декретом повторно декларувалися принципи державної монополії (Верт, Н, 2001, с. 118). С. Кульчицький визнає цей акт законодавчим оформленням системної продрозкладки як вагомої складової продовольчої диктатури більшовицького режиму (Кульчицький, С., 1996, с. 110). Тобто замість пошуку прийнятного компромісу у відносинах із селом влада вирішила фактично завоювати його.

Продовольча диктатура, як і політика «воєнного комунізму» в цілому, фактично поглиблювала економічну кризу, складовою якої став дефіцит продовольства у містах і промислових центрах РСФРР; зростали ціни на продовольчі товари, не вирішуючи проблему їх дефіциту.

Як стверджує російський історик О. Давидов, «держава й економічні структури припинили виконувати функції постачання і при цьому головний регулятор та організатор постачання – ринок – перетворювався на виключно нелегальний» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 75). Як наслідок, переважна більшість міського населення контрольованих більшовиками територій змушена була голодувати. Продовольча криза об'єктивно спонукала містян займатися самопостачанням. Таким чином виникло явище, відоме під назвою мішечництва.

За умов, коли правлячий режим виявився нездатним подолати продовольчу кризу, мішечники стали основою нелегального ринку, забезпечуючи зв'язок між містом і селом та між різним регіонами Росії. Навіть «теоретично» відданні більшовикам прошарки населення змушені були або порушувати закони, або вимагати від влади їх скасування. Навесні 1918 р., наприклад, застрайкували робітники багатьох петроградських підприємств. Розчаровані нездатністю влади забезпечувати їх продовольством, вони, вимагали дозволу на самозабезпечення, зокрема на право безперешкодного провезення 24 кг різноманітного дефіциту (Верт, Н, 2001, с. 120).

Значні масштаби руху мішечників підтверджуються переконливою статистикою. Так, британський дослідник Дж. Хоскінг стверджує, що в 1918 р. половина Росії була мішечниками (Хоскінг, Дж., 1994, с. 78]. За даними О. Давидова, на початку 1918 р. до 40 % російських селян займалися нелегальним постачанням до міст і 85 % промислових робітників купували хліб на вільному ринку (Давыдов, с. 99, 106). За його ж твердженням, під час революції до 75 % хліба російські містяни купували на нелегальному ринку у мішечників, а на межі 1917 і 1918 рр. жителі обох російських столиць споживали близько 80–90 % продовольства, привезеного мішечниками (Давыдов, А., 2007, с. 102, 106).

Встановлення в РСФРР у травні 1918 р. продовольчої диктатури автоматично робило мішечників ворогами правлячого режиму. Проти ринку боролися всі силові структури більшовицького режиму, насамперед чекісти та міліція. На залізничних станціях розміщувалися підпорядковані Наркомпроду т. зв. загороджувальні загони, бійці яких отримували право обшуку, арешту, конфіскації товарів тощо. Цими загонами посилювали захист державних кордонів. Із середини 1918 р. діяла заборона на перевезення приватних вантажів; масово опломбовували крамниці та склади (Давыдов, А., 2007, с. 89, 91). У листопаді було заборонено приватну торгівлю в цілому (Соколофф, Ж., 2008, с. 302).

Не зважаючи на таку урядову політику, рух російських мішечників протягом 1918 р. набирив силу. Один з їхніх популярних маршрутів досягав кордону з Україною, в якій продовольча ситуація була якісно іншою. Звісно, під час свого перебування тут на початку року більшовики спробували взяти під контроль місцеві ресурси. 20 грудня 1917 р.

петроградський уряд призначив Г. Орджонікідзе надзвичайним комісаром України з постачання хлібом Москви та Петрограда (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 219). А 25 січня 1918 р. вже харківське секретарство з продовольства «вжило заходів для постачання продуктів харчування Петрограду, Москві, фронту і голодуючим губерніям Росії» (Шпектаренко, І. В., 1997, с. 92). На вузлових залізничних станціях України, як і в Росії, розміщувалися загороджувальні загони, в села відправлялися загони з метою конфіскації «надлишків» сільськогосподарської продукції. Радянський уряд України скасував «розпорядження Центральної Ради про заборону вивозити цукор до Росії», а 1 березня 1918 р. у Харкові було створено продовольчий комітет Півдня Росії, якому «надавалися надзвичайні повноваження для організації заготівлі і відправки хліба в голодуючі губернії і в Петроград» (Шпектаренко, І. В., 1997, с. 92). Звісно, поява в Україні німецько-австрійських військ, запрошених Центральною Радою, зупинив тут продовольче свавілля більшовиків.

Прихід до влади в Україні наприкінці квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського уможливив режим вільної торгівлі. Це швидко ліквідувало в країні дефіцит продовольства, стабілізувало споживчий ринок. Всі, кому пощастило в період з травня до листопада 1918 р. виїхати з «країни Рад» до України, помічали різкий контраст у насиченості ринків обох держав продовольчими товарами, різниці у цінах на них, ставленні обох режимів до принципів і практики внутрішньої торгівлі. Характеризуючи продовольчу ситуацію в Україні доби Гетьманату, слід зауважити, що економічні домовленості української влади з європейськими союзниками, як правило, саботувалися селянством. Як наслідок, замість 49 млн пудів хліба, визначених угодою між Центральною Радою та німцями, останнім вдалося вивезти з України лише 3 млн (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 233).

Безперечно, в умовах продовольчої кризи у власній країні та ще й під тиском німців уряд В. Леніна шукав можливості налагодити з УД хоч якісь економічні відносини. Важливою темою переговорів мало стати і визнання лінії міждержавного кордону. Лише 12 червня 1918 р. було підписано довгоочікуваний договір, яким міждержавним кордоном *de facto* визнавалась попередня демаркаційна лінія, що була межею максимального просування німецьких військ на схід (Архирейський, Д. В., 2015, с. 327). Договір мав і економічне значення: держави зобов'язувалися впроваджувати «необхідні заходи коло якнайшвидшого установаження можливого товарообміну для задоволення невідложних біжучих потреб кожної з сторін у відповідних продуктах» (Сергійчук, В., 2002, с. 185). Уряд РСФРР зобов'язувався повернути до України потяги, вагони, інше майно, вивезене більшовиками до Росії навесні 1918 р. (Сергійчук, В., 2002, с. 189). Очевидно, що більшовицька Росія

в 1918 р. мала економічний інтерес до України, будучи традиційно зацікавленою як в українському хлібі, так і у вугіллі з Донбасу. На початку липня, знаючи про проблеми німців із збором і відправкою до рейху українського збіжжя, представник РСФРР у Берліні А. Йоффе офіційно запропонував, аби саме московському уряду германці доручили заготівлю зерна в Україні як для Німеччини, так і для Радянської Росії (Федюшин, О., 2007, с. 215). Проте, продовольчі проблеми РСФРР німців турбували мало. Аби міцніше прив'язати Україну до себе, кайзерівська Німеччина 10 вересня 1918 р. уклала з нею нову економічну угоду (Федюшин, О., 2007, с. 261).

Українська Держава також прагнула встановити з радянською суїдкою правильні торговельні відносини. Наприклад, 5 червня 1918 р. Рада Міністрів УД розглядала пропозицію щодо обміну 1 млн пудів українського цукру на московську мануфактуру вартістю 60 млн крб. Український уряд визнав такий обмін бажаним, але пропозицію відхилив через завищені ціни на мануфактуру (Піріг, Р., ред., 2015, с. 63). Відповідно до угоди з УД від 12 червня, РСФРР була змушена закуповувати український хліб на рівні окремих відомств, організацій, приватників. 17 липня гетьманський уряд розглядав питання про стягнення мита з товарів, які ввозилися з більшовицької «Великоросії». Було вирішено російський імпорт обкладати митом на таких самих підставах, що й з інших країн (Піріг, Р., ред., 2015, с. 159). Очевидно, що Гетьманат прагнув вибудувати на сході повноцінний державно-митний кордон, організувавши й правильне переміщення через нього товарів та вантажів (Тимошук, О. В., 2000, с. 248, 260).

Влада РСФРР була змушена реагувати на це відповідним чином, облаштувавши й зі свого боку кордону прикордонні та митні пункти. У 1918 р. охорону економічних інтересів РСФРР уздовж українського кордону забезпечували Смоленський і Курський митні округи. Гетьманська Україна виявилася важливим торговим партнером більшовицької Росії. Про це свідчать офіційні документи митного відомства РСФРР – «Відомості про діяльність за минулий 1918 р. митних установ, розташованих по всій демаркаційній лінії» і такі самі відомості за січень і лютий 1919 р. У першому документі зазначено, що Петроградський митний округ протягом 1918 р. зібрав мит загальною сумою близько 55 тис. крб., Великолуцький округ – близько 299 тис. крб., Смоленський – близько 2076 тис. крб., а Курський – близько 600 тис. (Д. 11. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 6). Як бачимо, мита, зібрані на українському кордоні, на порядок перевищують суми зборів на північній ділянці західного кордону РСФРР.

Чи враховувала зазначена митна статистика обсяги перевезень російських мішечників? Напевно, так (бо до України основна їх маса потрапляла переважно легально), але не повністю (бо у багатьох були

незначні вантажі, які могли не обкладатися митом. Слід враховувати, звісно, і чинник контрабанди). В цілому ж зазначені суми свідчать про низький рівень офіційної торгівлі протягом 1918 р. Такий рівень не задовольняв жодну із держав, але Україна, принаймні, мала шанси у відносинах із країнами Четверного блоку. Тому сильніше страждали громадяни РСФРР, потерпаючи від економічних експериментів більшовиків. Ось чому джерела фіксують потік мішечників у цей час з Росії до України, а не навпаки.

Дослідник О. Давидов у своїй книзі «Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг.» дає деяку інформацію про переміщення продовольства через український кордон протягом 1918 р. Він називає три маршрути російських мішечників до України. Першим нелегальні постачальники через Тулу та Орел залізницею доїжджали до Курська і робили пересадку до станції Біленіхине; тут пересаджувалися на вози і перетинали кордон, прямуючи на Білгород. З українського боку кордону їх чекав 5-денний карантин у селі Висле (тут їм робили протихолерні щеплення і німецький лікар видавав довідки про нормальний стан здоров'я). Після карантину мішечники вирушали через Білгород у внутрішні райони України (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 177, 178). О. Давидов переконує, що через Біленіхине пропускали лише тих мішечників, які їхали без вантажу для обміну та мали при собі миколаївські гроші, котрі мали цінність в Україні. Інший маршрут російських мішечників вів від Курська до Ворожби і Конотопу. Доїхавши до станції Жолобівка, перевізники направлялися до станції Коренево. Тут прикордонники-червоноармійці брали з мішечників гроші, проте був відсутній табір-карантин (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 178). Третій маршрут від Брянська через український кордон сягав станції Зернове і, далі, Хутора-Михайлівського (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 254). Вважаємо, що російські мішечники, крім названих, могли перетинати український кордон і в інших пунктах, зокрема через відкриті гетьманською владою Гомельський, Клинівський, Готнянський та Валуйський митні нагляди (Архирейський, Д., 2013, с. 27).

Російський дослідник повідомляє, що московське керівництво цілком усвідомлювало продовольчі відмінності Росії та України, але не вважало це наслідком власної політики, мовляв, Україна просто є «багатою хлібом місцевістю» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 119). Мішечників із Росії проникало до України чимало, очевидці повідомляють про справжні транспортні обози, що накопичувались на українсько-російському кордоні. Часто вони супроводжувалися збройною охороною, яка була потрібна не тільки для захисту від нападів кримінальних злочинців, але й від загороджувальних загонів на території РСФРР (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 150, 151). Українсько-німецькі прикордонні, військові та митні служби переважно пропускали мішечників з продо-

вольством назад до Росії, як правило, за винагороду (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 120). Українські селяни, зі свого боку, також готувалися до прибуття транспортів з Росії: до пунктів перетину кордону підтягувалися сотні возів з продовольством, яке продавалося росіянам (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 194, 195).

З осені 1918 р. ситуація почала радикально змінюватися. Країни Четверного блоку програли війну, їх війська поверталися додому. Дезорганізація політичного життя України не пройшла повз увагу очільників РСФРР, які з листопада почали готуватися до військового вторгнення на українську територію. Більшовицька агітація прямо передбачала використання українського хліба для потреб «світової революції», отже, планувався контроль українських матеріальних, людських і продовольчих ресурсів зі «столиці пролетарської революції» – Москви. Таким чином окреслювалися перспективи і основні напрямки використання ресурсів України. У 1919 р. Україна стала справжньою продовольчою панацеєю і для московських керівників, і для російських міщечників.

На початку 1919 р. українсько-російський кордон перетинали вже сотні тисяч російських міщечників (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 266). Уряд РСФРР дозволяв виїздити до України за продовольством представникам промислових підприємств і відомств, робітничих колективів і кооперативів. В січні тільки у Почепі Чернігівської губернії зібралися посланці близько 100 російських організацій, які представляли понад 1 млн жителів Москви і Петрограда (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 327). Місцевим властям було не до них, тому ці посланці змушені були кооперуватись і заготовляти продукцію у прикордонній зоні. У влади РСФРР вони просили дозволити їм ввозити до Росії деякі дефіцитні види сільгосппродукції і позбавити їх від реквізицій загороджувальних загонів (Д. 9. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 69).

Чутливі до новин російські міщечники, дізнавшись про завоювання більшовиками України, мали ілюзію щодо негайної ліквідації кордону. Але наркомати закордонних справ та продовольства РСФРР, кожен із власних причин, гальмували ліквідацію українсько-російського кордону протягом першого кварталу 1919 р. В екстремальних умовах війни кордон працював край нестабільно, проникненню до України почали чинити перешкоду прикордонні українські власті. Чернігівський ревком, наприклад, у січні 1919 р. заборонив переміщувати через українсько-російський кордон будь-які вантажі й товари, крім військових, без свого дозволу (Д. 9. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 44). Через це у прикордонній зоні на межі 1918–1919 рр. накопичилася надмірна кількість російських міщечників.

Із встановленням в Україні більшовицького режиму його очільники спочатку виступили за збереження українсько-російського кор-

дону, який об'єктивно перешкоджав вивезенню місцевого продовольства до Росії. Уряд УСРР навіть заборонив вивозити до Росії продовольство окремим організаціям та особам, для чого поставив на кордоні латиські загони, змусивши мішечників пробиватися з Росії з боями (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 255). Позаяк російський Наркомпрод розраховував на швидке надходження українського хліба, то таку ситуацію можна інтерпретувати як продовольчу війну двох радянських республік. Вона тривала недовго, доки 29 січня 1919 р. Х. Раковського не призначили головою уряду УСРР, в тому числі з метою налагодити безперервне вивезення українського хліба до Росії.

Таким чином, встановлення російсько-радянської влади в Україні наприкінці 1918 р. набувало, по суті, цинічно-прагматичного сенсу: перетворити міждержавні відносини з Україною у внутрішньо-радянські, що дозволяло б Москві одержувати безкоштовно українські ресурси. Для цього в Україні також встановлювалася продовольча диктатура. 11 січня 1919 р., наприклад, в УСРР вийшов декрет про хлібну і фуражну розкладку. Й одразу ж в Україні вп'ятеро знецінився карбованець, зросли ціни на споживчі й продовольчі товари, з'явився дефіцит. Тогочасний кооперативний діяч з Кобеляків М. Бобошко занотував у щоденнику, що прихід більшовиків на початку 1919 р. ознаменувався накладанням значної контрибуції на заможних містян, зростанням цін на хліб, борошно, дефіцитом цукру, товарів широкого вжитку, «масовим вивезенням продуктів до Великої Росії» тощо (Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005, с. 164–169). Вже 11 лютого 1919 р., як зазначає Р. Конквест, «Москва дала вказівку реквізувати в українських селян хліб – понад норму споживання, визначену в 286 пудів на душу населення» (Конквест, Р., 1993, с. 44). Селяни України, які зіткнулися з особливостями продовольчої політики комуністів, поспішали «продати свою продукцію на ще існуючому вільному ринку – хоч би і за низькою ціною» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 310). Російські мішечники одразу скористалися сприятливими умовами і перетворили Україну в першій половині 1919 р. на «свою головну закупівельну базу. До 90 % всіх вивезених з Малоросії продуктів припадало на частку нелегальних постачальників» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 310).

Рішення про остаточну зміну статусу українсько-російського кордону з державного на адміністративний (це сталося 1 квітня 1919 р.) доцільно розглядати саме в контексті намагань більшовиків утримати продовольчу справу під контролем. З огляду на те, що військовий успіх Червоної Армії в Україні ставав очевидним, більшовики дійшли висновку про доцільність вирішення продовольчої справи за рахунок реквізицій продовольства не у мішечників на кордоні, а безпосередньо в українському селі. Саме туди, на їхню думку, слід було направляти продовольчі загони, звільнивши їх від блокування кордону.

Невід'ємною складовою продовольчої диктатури і політики «воєнного комунізму» взагалі ставала продовольча розкладка. В Україні її запровадили 12 квітня 1919 р. декретом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Кульчицький, С., 1996, с. 111). Зауважимо, що декрет з'явився майже одразу після ліквідації українсько-російського кордону. Це підтверджує зв'язок між ліквідацією кордону і поширенням на теренах України режиму продовольчої диктатури.

Взагалі більшовики, як переконує Р. Конквест, планували вилучити в Україні протягом 1919 р. 2 317 тис. т зерна, але спромоглися зібрати лише 423 тис. т (Конквест, Р., 1993, с. 44), або близько 18 % від запланованого. С. Кульчицький, посилаючись на дані наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, оперує дещо іншими показниками. Він стверджує, що в 1919 р. запланований розмір продрозкладки для України сягав 140 млн пудів (Кульчицький, С., 1996, с. 111), що становить 2 295 082 т і лише на 22 тис. т менше від даних Р. Конквеста. Як бачимо, цифри цілком зіставні. Значнішою є відмінність у показниках кількості хліба, який більшовикам вдалося відібрати в українських селян, адже С. Кульчицький стверджує, що через військові дії і повстанський рух опору більшовики змогли протягом першої половини року зібрати не більше 8 млн пудів (тобто 131 148 т, що втричі менше даних Р. Конквеста). Різницю можна пояснити тим, що О. Шліхтер мав на увазі обсяг хліба, зібраного лише за продрозкладкою, а Р. Конквест міг враховувати й інші способи отримання правлячим режимом українського продовольства, наприклад шляхом товарообміну, закупівлі чи конфіскації на території України вмісту державних складів, зернохосвищ тощо.

Результати. Досліджено причини зародження в Росії у 1918 р. руху міщечників та особливості проникнення російських приватних постачальників на територію України; проаналізовано рівень ефективності торговельних відносин незалежної України та РСФРР; встановлено взаємозв'язок між продовольчою ситуацією в Росії та намаганнями більшовиків подолати її шляхом встановлення контролю над українським хлібом у першій половині 1919 р.

Висновки. Вищенаведені дані з усією очевидністю свідчать про залежність в 1918 – першій половині 1919 р. населення контрольованих більшовиками територій Росії від українського продовольства. Важливо усвідомити, що така залежність стала наслідком продовольчої кризи, яка охопила Росію ще до встановлення більшовицького режиму, але була надзвичайно посилена практичною діяльністю останнього. Хоча уряд В. Леніна і встановив формальні відносини з УД, він був зацікавлений не стільки у налагодженні міждержавних економічних зв'язків, скільки у підкоренні сусідньої країни. Такий підхід не сприяв подоланню продовольчої кризи в Росії, населення

якої було приречене займатися самозабезпеченням. Таким чином, у 1918 р. невід’ємним елементом українського революційного ландшафту став потужний потік російських міщанин, адже гетьманська влада відновила режим вільної торгівлі і стабілізувала внутрішній ринок України, що приваблювало голодуючих з-за кордону.

Завоювання України Радянською Росією, що стало можливим завдяки завершенню світової війни і поверненню додому німецько-австрійських військових контингентів, дало московському керівництву шанс взяти під контроль український хліб. Щоправда, цей ресурс використовувався не для подолання продовольчої кризи в Росії, а для посилення політичної влади правлячого режиму. Отже, радянізація України не звільнила останню від присутності російських міщанин. Недолуга продовольча диктатура більшовиків, дефіцит товарів широко вжитку і подорожчання продовольства в Україні дещо послабили рух нелегальних постачальників навесні 1919 р., проте не викоринили повністю, адже порівняно з Росією Україна залишалася заможнішою.

Усвідомлювали цей факт і більшовики, коли встановлювали для республіки значну продрозкладку. Останню треба розуміти як позаекономічний спосіб вилучення у селян сільськогосподарської продукції. Отже, протягом першої половини 1919 р. за український продовольчий ресурс змагалися дві сили – правлячий режим і міщани з Росії. Першому місцеві селяни змушені були чинити опір, з другими вступали в економічні відносини. Лише встановлення в середині 1919 р. на більшості територій України влади білих не дозволило комуністам остаточно закабалити українське село, яке залишалося, втім, бажаною здобиччю для усіх завойовників того часу.

Бібліографічні посилання

- Архирейський, Д. В., 2015. Економічне значення українсько-російського кордону 1918 – початку 1919 рр. *Питання німецької історії*, с. 325–333.
- Архирейський, Д., 2013. *Радянська митна служба міжвоєнної України*. Дніпропетровськ: АМСУ.
- Бабічева, О. С., 2011. Проблема нелегального постачання в Росії та Південно-Східній Україні в 1917 р. *Гуманітарний журнал*, № 1–2, с. 100–107.
- Верт, Н., 2001. *Історія Радянської держави. 1900–1991*. Київ: Вертекс.
- Давыдов, А. Ю., 2007. *Мещанины и диктатура в России. 1917–1921 гг.* Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кондратьев, Н. Д., 1991. *Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции*. Москва: Наука.
- Конквест Р., 1993. *Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор*. Київ: Либідь.
- Кульчицький, С., 1996. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи.

Оп. 14. Ф. 413. Москва: Российский государственный архив экономики (РГАЭ).

Павлюченко, С. А., 1996. *Крестьянский Брест, или предыстория большевистского НЭПа*. Москва: Русское книгоиздательство.

Піріг, Р., ред., 2015. *Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)*. Документи і матеріали. У 2-х т. Київ: Темпора, т. 1.

Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005. *Дневник прикажчика*. Полтава: Фирма «Барз Инк».

Сергійчук, В., 2002. *Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення*. Львів: Свічадо.

Солокофф, Ж., 2008. *Бедная держава: История России с 1815 года до наших дней*. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ.

Тимошук, О. В., 2000. *Охоронний апарат Української держави (квітень–грудень 1918 р.)*. Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ.

Федюшин, О., 2007. *Украинская революция. 1917–1918*. Москва: ЗАО Центрполиграф.

Хоскинг, Дж., 1994. *История Советского Союза. 1917–1991*. Москва: Вагриус.

Шпектаренко, І. В., 1997. З історії українського «експорту» до Росії (кінець 1917 – початок 1918 рр.). *Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва*. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Промінь, с. 92–93.

References

Arkhireys'kyy, D. V., 2015. Ekonomichne znachennya ukrayins'korosiy's'koho kordonu 1918 – pochatku 1919 rr. [The economic significance of the Ukrainian-Russian border of 1918 – early 1919]. *Pytannya nimets'koyi istoriyi*, pp. 325–333.

Arkhireys'kyy, D., 2013. *Radyans'ka mytna sluzhba mizhvoyennoyi Ukrayiny* [Soviet Customs Service of the Interwar Ukraine]. Dnipropetrovsk: AMSU.

Babicheva, O. S., 2011. Problema nelegal'nogo postachannya v Rosiyi ta Pivdenno-Skhidniy Ukrayini v 1917 r. [The problem of illegal supply in Russia and Southeast Ukraine in 1917]. *Humanitarnyy zhurnal*, no. 1–2, pp. 100–107.

Vert, N., 2001. *Istoriya Radyans'koyi derzhavy. 1900–1991* [History of the Soviet state. 1900–1991]. Kyiv: Verteks.

Davydov, A. Yu., 2007. *Meshochniki i diktatura v Rossii. 1917–1921 gg.* [Bagmen and dictatorship in Russia. 1917–1921]. St.Petersburg: Aleteyya.

Kondrat'ev, N. D., 1991. *Rynok khlebov i ego regulirovanie vo vremya voyny i revolyutsii* [The bread market and its regulation during the war and revolution]. Moscow: Nauka.

Konkvest R., 1993. *Zhnyva skorboty: Radyans'ka kolektyvizatsiya i holodomor* [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]. Kyiv: Lybid'.

Kul'chyts'kyy, S., 1996. *Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrichchya (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy.

Pavlyuchenko, S. A., 1996. *Krest'yanskiy Brest, ili predystoriya bol'shevistskogo NEPa* [Peasant Brest, or the prehistory of the Bolshevik NEP]. Moscow: Russkoe knigoizdatel'stvo.

Pogoda, Yu. V. and Popruga, Yu. A., 2005. *Dnevnik prikazhchika* [Diary of the salesman]. Poltava: Firm «Barz Inc.».

Inventory 14. Fund 413. Moscow: Russian State Archive of Economics

Serhiychuk, V., 2002. *Neusvidomlennya Ukrainy. Stavlennya svitu do ukrayins'koyi derzhavnosti: pohlyad u 1917–1921 roky z analizom s'ohodennya* [Unaware of Ukraine. Attitude of the world to Ukrainian statehood: a view from 1917–1921 with the analysis of the present]. Lviv: Svichado.

Sokoloff, Zh., 2008. *Bednaya derzhava: Istoriya Rossii s 1815 goda do nashikh dney* [Poor Power: History of Russia from 1815 to the present day]. Moscow: The Higher School of Economics Publishing House.

Tymoshchuk, O. V., 2000. *Okhoronnyy aparat Ukrayins'koyi derzhavy (kviten'–hruden' 1918 r.)* [Guard of the Ukrainian State (April – December 1918)]. Kharkiv: The University of Internal Affairs Publishing House.

Pyrih, R., manager, 2015. *Ukrayins'ka Derzhava (kviten'–hruden' 1918 roku)*. [Ukrainian State (April–December 1918)]. Documents and materials. In 2 vols. Kyiv: Tempora, vol. 1.

Fedyushin, O., 2007. *Ukrainskaya revolyutsiya. 1917–1918* [Ukrainian revolution. 1917–1918]. Moscow: ZAO Tsentrpoligraf.

Khosking, Dzh., 1994. *Istoriya Sovetskogo Soyuza. 1917–1991* [History of the Soviet Union. 1917–1991]. Moscow: Vagrius.

Shpektarenko, I. V., 1997. *Z istoriyi ukrayins'koho «eksportu» do Rosiyi (kinets' 1917 – pochatok 1918 rr.)* [From the history of Ukrainian «exports» to Russia (end of 1917 – early 1918)]. *Ukrayina i Rosiya: dosvid istorychnykh zv'yazkiv ta perspektyvy spivrobitnytstva* [Ukraine and Russia: Historical experience and prospects for cooperation]. Proceedings of the Interregional Scientific-Practical Conference. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 92–93.

**Повсякдення Дніпропетровська
в умовах повоєнної відбудови 1944–1947 рр.
(за спогадами сучасників епохи)***

Олександр Нікілев

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-9918-3999

ResearcherID: Q-5974-2017

o_nikilev@i.ua

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – розглянути повсякденне життя мешканців Дніпра в умовах перших повоєнних років. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний. *Основні результати.* Показано ситуацію у різних сферах життєдіяльності міста. Розглянуто форми і методи вирішення гострих проблем повоєнного полісу і кожної його сім'ї. Проаналізовано шляхи відновлення житлової сфери. Виявлено, що через недостатню матеріально-технічну базу зводилися переважно одно- та двоповерхові житлові будинки. Виходом із ситуації було підселення сімей у квартири вцілілих державних будинків, а також надання земельних ділянок готовим власним коштом вирішувати свої житлові проблеми. Проаналізовано різні сфери буття жителів міста у 1944–1947 рр. Досліджено ситуацію в умовах голоду, форми і методи вирішення проблем конкретних категорій жителів міста у цей непростий період. Приділено увагу таким категоріям, як немовлята, діти дошкільного віку та школярі. Досліджено стан справ із заробітною платою, виявлено, що, невисока сама по собі, вона не могла забезпечити належне існування людини. Показано систему забезпечення продовольчих і речових потреб населення через торговельну мережу за державними цінами по картках. Виявлено, що постачання було вкрай незадовільним, неспівставні з мізерною оплатою праці

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

ціни робили недосяжним навіть той мінімум, що мався на прилавках. Паралельно існувала державна комерційна торгівля, а також базари з підвищеними цінами. Повоєнне меню багатьох жителів Дніпропетровська складалося, в основному, з рослинної їжі. Попри складні умови у відновленні промислової та житлово-побутової сфери, здійснювалося відновлення соціальної сфери міста. Для забезпечення повсякденних потреб населення відкривалися крамниці, робітничі їдальні, здійснювався благоустрій парків, ремонтувалися та вводилися нові лазні, будувалися робітничі клуби. *Висновки.* Повсякдення перших повоєнних років Дніпропетровська характеризувалося непростими умовами існування його жителів. Попри здійснювану відбудову міста, матеріальні, побутово-комунальні умови їх буття визначалися складною соціально-економічною ситуацією, тяжкими соціально-демографічними наслідками війни, а також причинами природно-кліматичного характеру. Це визначало стратегії їх існування у тих непростих умовах, в яких більшість населення міста, попри складнощі, продовжувала виконувати основне призначення людини – жити, працювати, рости і виховувати дітей. *Практичне значення:* для застосування дослідникам історії повсякдення Дніпропетровська повоєнної доби. *Оригінальність:* на основі матеріалів досліджень та спогадів учасників подій реконструйовано ситуацію повсякдення міста. *Наукова новизна:* вперше подано історію повоєнного Дніпропетровська крізь призму повсякдення, різних сфер існування його жителів. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: щоденний побут; умови життя.

Надійшла до редколегії 17.05.2019

Прорецензована 29.05.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**The Daily Life in Dnipropetrovsk
in the Conditions of Post-war Reconstruction of 1944–1947
(by the Contemporaries' Memoirs)***

Oleksandr Nikiliev

Doctor in History, Professor
ORCID: 0000-0002-9918-3999
ResearcherID: Q-5974-2017
o_nikilev@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim* – the daily life of inhabitants of the Dnipropetrovsk (Dnipro) are considered in the conditions of the first post-war years. *Research methods:* Historical and genetic historical and comparative. historical-system. *Main results.* The situation in different spheres of city life, state of communal infrastructure, centralized water supply and heating, food supply, priority areas of development of the city economy are shown. The forms and methods of solving the acute problems of the post-war policy and each family, factors of the material and everyday condition of the working people are considered. The ways of restoring the residential area of the city are shown. The restoration of the housing stock was given in two directions: by repairing partially destroyed buildings and, to a lesser extent, by new construction. In the city, due to the lack of material and technical base, mostly one- and two-storey residential buildings were erected. The way out of the situation was the settlement of the incoming families in the apartment of the surviving state houses, as well as the provision of land to those who were ready to solve their housing problems at their own expense. The various spheres of life of the inhabitants of the city in 1944–1947, their social and economic problems are analyzed: the material and communal conditions of their everyday life, social behavior and strategies of survival of different categories of the population of the policy. The social deviations of the deviant character that took place at this time are shown. The situation in the city under condi-

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".*

tions of famine of 1946–1947 was studied. The forms and methods of solving problems of specific categories of inhabitants of the city in this difficult period. The attention was paid to such categories as infants, children of nursery, kindergarten and schoolchildren and students of technical schools. The real situation with wages was investigated, it was found that due to the necessity of various types of voluntary and compulsory loans and mandatory taxes, it was low in itself, it could not ensure the proper existence of a person. It is shown that the system of ensuring food and real needs of the population, namely, normalized supply of food and cargoes through the trading network at government prices for cards. It was found that the supply of food and household goods was extremely unsatisfactory, incomparable with a negligible payment of labor, making the price even unattainable, even on the shelves. At the same time different norms were applied for the workers, for the unemployed, the workers of various sectors of the national economy, employees of different institutions and different rank. In parallel, there was state open (commercial) trade with high prices, and also - bazaars at their prices. Many residents of the city were forced to ride in the villages and exchange household items for food. An impoverished day-long menu of many inhabitants of Dnipropetrovsk consisted mainly of vegetable food. Despite the difficult conditions for the restoration of the industrial and residential sectors, the city's social sphere was restored. Understand the destroyed buildings and exported garbage. Every year, thousands of trees were planted on the streets and in parks, new squares were broken, repairs of the pavement, sidewalks, dwelling houses were painted, and markets were adjusted according to sanitary requirements. Works were underway to increase the capacity of urban water supply. Hospitals, various kindergartens were restored. To provide everyday needs of the population, shops were open, workers' dining rooms, equipped sports, dance and playgrounds, parks were improved, new baths were renovated and new baths were introduced, working clubs were being built. **main results** It is concluded that the everyday life of the first post-war years of Dnipropetrovsk was characterized by the difficult conditions of the existence of its inhabitants. Despite the ongoing rehabilitation of the city material, domestic and communal conditions of their existence were determined by the complex socio-economic situation, severe socio-demographic consequences of the war, as well as causes of a natural climatic nature. All this determined the strategies of their existence in the difficult conditions in which the majority of the city population, despite the difficulties, continued to fulfill the basic purpose of the person – to live, work, raise and raise children. *Practical significance:* for the historians of the everyday life of Dnipropetrovsk in post-war times. *Originality:* on the basis of research materials and memoirs of participants of events, the situation of the city's everyday life was reconstructed. *The scientific novelty:* the article was first presented in the history of post-war Dnipropetrovsk through the prism of everyday life, the various spheres of the existence of its inhabitants. *Type of article:* empirical.

Keywords: Everyday life; Living conditions.

Received 17.05.2019

Reviewed 29.05.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Останнім часом науковці у своїх дослідженнях все частіше звертаються до питання повсякденного життя, намагаючись поглянути на проблему з інших позицій, ставлячи в центр вивчення не історичну подію, а людину, її дії, настрої, середовище. Адже саме повсякдення, що охоплює різні сфери існування з його буденними проблемами, і є ключем для розуміння особливостей певної історичної епохи. Все це стосується і Дніпропетровська (Дніпра – від 2016 р.).

Історіографія. Через висвітлення його історії у попередні періоди кризь призму політичної та економічної історії, люди, з їх проблемами, умови їх повсякденного життя залишилися поза увагою дослідників. І хоча певні аспекти проблеми знайшли висвітлення у працях В. Крупини (Крупина, В., 2010), О. Нікілева (Нікілев, О. Ф., 2001) та К. Піддубної (Піддубна, К. Д. та Нікілев, О. Ф., 2017), О. Янковської (Янковська, О., 2010), вона все ще далека від свого вирішення.

Мета даного дослідження – заповнити існуючу наукову прогалину і розкрити окремі аспекти повсякдення Дніпропетровська (нині – Дніпра) в умовах найбільш складних перших повоєнних років, а саме – 1944–1947.

Основні результати. Після вигнання з Дніпропетровська німецьких окупантів ситуація у місті була дуже складною. Його промисловий потенціал був підірваний. Значної руйнації зазнала комунальна інфраструктура, особливо біля заводів, річкового порту, залізничного вокзалу та залізничних станцій міста, центральних проспектів К. Маркса та Г. Петровського, в районі головного (ще з дореволюційних часів) міського ринку Озерка. За час гітлерівської окупації було знищено 28 % житлового та 31 % нежилого фонду міста (Спр. 1. Оп. 1. Ф. 4464. Дніпро: ДАДО, арк. 11). Наприклад, на станції Нижньодніпровськ-вузол з 3 тис. працюючих лише 110 осіб мали можливість мешкати у гуртожитках та вцілілих будинках. Решта, як зазначалося у звіті керівництва залізниці про стан роботи за 1944 р., мешкали «де і як доведеться». Наприклад, 224 залізничники зі своїми сім'ями мусили використовувати для житла «підвали зруйнованих і спалених будинків, у яких залишилися залізобетонні перекриття першого поверху» (Спр. 262. Оп. 4. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 24). У багатьох районах міста не функціонувало централізоване водопостачання та опалення. Населення потерпало від неналежного харчового забезпечення. Це відбувалося на тлі відновленої практики щорічної державної позики, розмір якої записували у рази більший за розмір місячної заробітної плати працюючого. Додатковим тягарем для трудящих були різноманітні перманентні «добровільні позики», наприклад, обов'язкове член-

ство в організаціях на зразок ТСОАВІАХІМ (ДОСААФ), так і разові – у вигляді всілякої допомоги, як от допомога китайській демократії, допомога іспанським революціонерам тощо. Поза тим всі працюючі сплачували внески як члени профспілки, а одинокі (які в результаті війни становили значну частку суспільства), а також неодружена молодь від 18 років, – податок на бездітність.

У таких складних умовах розпочала відбудову міста радянська влада, що повернулася через понад два роки відсутності. Відбудовчі роботи як промислових підприємств, так і закладів культурно-освітньої сфери та житла здійснювали в умовах дефіциту робочої сили, матеріалів, техніки та обладнання,

Дуже непросто відбувалося відновлення житлової сфери міста. Адже поверталися ті, хто виїхав у радянський тил у 1941 р. та демобілізовані. Влада планово направляла робочі кадри та спеціалістів з інших регіонів країни. Чимало людей приїжджали самостійно у пошуках заробітку у промисловому центрі. І всі потребували житла. Житлову проблему в місті вирішували у такий спосіб. Тих, хто повертався з евакуації або прибував планово на відбудову підприємств, за рознарядкою міськвиконкому, селили як біженців у квартири з двома й більше кімнатами, «ущільнюючи» тих, хто там проживав (нерідко ще з дореволюційних часів). У вцілілих багатоквартирних будинках надбудовували один-два поверхи і також селили по одній сім'ї (незалежно навіть від кількості їх членів) в кожному з кімнат. Паралельно з полагодженням та реконструкцією пошкоджених споруд будівельними організаціями (управліннями капітального будівництва (УКБ) – рос. УКС) великих промислових підприємств здійснювалося будівництво нових. Однак технічні можливості у заводських організацій були досить обмеженими, тож у місті зводилися переважно одно- та двоповерхові житлові будинки з кількістю квартир в них від чотирьох до восьми (нові будинки в 4–5 поверхів починали будувати лише на центральних проспектах). Тож проблема із забезпеченням житлом була вкрай гострою.

Для її пом'якшення було дозволено й індивідуальне будівництво. Органи міської влади надавали таку можливість тим, хто власним коштом був готовий вирішувати свої житлові проблеми. У першу чергу виділяли земельні ділянки для демобілізованих фронтовиків. У 1947 р., наприклад, з 304 забудовників у Ленінському (нині – Новокодацький) районі, попри складні матеріальні умови, 97 уже завершили зведення власного житла (Голубова, А. И. и др., 1998, с. 123). При тотальному дефіциті будматеріалів значною мірою на нові приватні будинки використовували матеріал зруйнованих житлових, промислових та непромислових споруд – цегла, дошки, бруси, шматки покрівельного заліза і

скла. При цьому частина і відбудованих, і новозведених будинків були без належних зручностей (у першу чергу санітарно-гігієнічного призначення). Їх зазвичай облаштовували надворі, часто – колективного користування. Проте у тих умовах люди були раді й такому помешканню. Відновлення житлового фонду відбувалося недостатнім темпом, адже пріоритет надавали промисловим підприємствам. Наприклад, на 1947 р. завод ім. Петровського виконав план відновлення та ремонту житла для своїх працівників на 36 %, паровозоремонтний – на 40 %, завод ім. Леніна – на 71 % (Голубова, А. И. и др., 1998, с. 122). Тож житлова проблема у місті була вкрай гострою.

Побутові умови також були непростими. Їжу готували на плитах, які топили дровами та вугіллям, часто – на примусах та керованих, обігрівалися за допомогою також пічного опалення. За відсутності ванних кімнат у багатьох помешканнях проблемою було дотримання правил особистої гігієни. Тож милися або у ночвах, для яких використовували нагріту на плиті воду, або у громадських лазнях, користування якими було платним, що для багатьох дніпропетровців стало обмежувальним фактором. Для прання застосовували господарське мило, або за його браком – народні засоби: попіл соняшникового бадилля або трави, що милися при їх розтиранні.

Попри складні умови у відновленні промислової та житлово-побутової сфери, відновлювали соціальну сферу життя міста. Розбирали зруйновані споруди і вивозили сміття. Щороку висаджували тисячі дерев на вулицях і в парках, розбивали нові сквери, ремонтували покриття брукованих доріг, тротуарів, фарбували житлові будинки, приводили відповідно до санітарних вимог ринки. Нарощували потужності міського водопроводу. Відновлювали лікарні, різні дитячі заклади. Наприклад, у 1946 р. тільки у Ленінському районі було відновлено та введено в експлуатацію інститут фізичних методів лікування, відремонтовано пологовий будинок, здійснено капітальний ремонт та обладнано будинок для дітей-сиріт, чиї батьки загинули у війні, завершено відбудову приміщень двох дитячих ясел (Спр. 297. Оп. 3. Ф. 18. Дніпро: ДАДО, арк. 70–73). Оскільки пріоритетним було завдання відновлення економічного потенціалу міста, зведення нових дитячих дошкільних закладів і соціально-побутової сфери загалом здійснювали поза потребами міста.

Одним з важливих питань був ремонт шкіл. До їх відбудови залучали й учнів. Пригадує Кухорева Ірина Степанівна, на той час учениця СШ № 3: *«Наша школа згорела, а рядом находилась школа вторая. Мы учились в этой второй школе. Когда заканчивались уроки нам говорили: «Дети нужно помочь школу как-то отстроить». И мы все*

шли к третьей школе и освобождали наше разрушенное здание от кирпича, освобождали школу от мусора» (Кухорєва, І. С., б.д.).

Для забезпечення повсякденних потреб населення відкривали крамниці, робітничі їдальні, обладнували спортивні, танцювальні та дитячі майданчики, здійснювали благоустрій парків, ремонтували та вводили в дію нові лазні, будували робітничі клуби. У 1946 р. розпочали ремонт Палацу культури ім. Леніна (Голубова, А. І. и др., 1998, с. 126), відкрито парк ім. Чкалова (нині – ім. Глоби) (Бородін, Є. І. та ін., 2007, с. 68). У 1947 р. розпочато тролейбусне сполучення в місті. Перша лінія проходила від залізничного вокзалу до парку ім. Т. Шевченка (Голубова, А. І. и др., 1998, с. 346). У травні того самого року відкрито міську публічну бібліотеку (Голубова, А. І. и др., 1998, с. 182).

До проблем відбудовчих додавалися й інші. У першу чергу – продовольчого плану. У місті, як і по всій країні, до кінця 1947 р. діяла карткова система, за якою містяни могли придбати у магазинах продукти харчування за державними, значно нижчими, ніж на ринку та в так званих комерційних крамницях, цінами у чітко встановлених на кожну категорію членів сім'ї обсягах. Працюючі члени родини отримували від 600 г до 1,2 кг хліба на добу залежно від посади та галузі промисловості, а утриманці – по 200–300 г (Чернявський, У. Г., 1964, с. 146). За спогадами Марфи Іванівни Ходачинської, яка навчалася у той час у педагогічному училищі, студенти отримували по 500 г хліба (Ходачинська, М. І., б.д.). Звичайні норми інших продуктів на одного працюючого на місяць були такими: м'ясо, риба – 1,8 кг, жири – 0,4 кг, крупа, макаронні вироби – 1,2 (Янковська, О., 2010, с. 146). За спогадами Детистової Марії Денисівни, норма цукру та крупи становила – 2 кг (Детистова, М. Д., б.д.). Проте отоварити навіть цей обмежений набір продуктів було непросто. Їх або не вистачало на всіх «приписаних» до крамниці, або завозили не те, що можна було отоварити по картці.

Асортимент у магазинах був обмежений. Крупи обмежувалися вісяною, перловою, манною. Пропонували споживачам макаронні вироби, маргарин, олію, іноді «викидали» (за термінологією того часу) вершкове масло. З цукерок можна було придбати найдешевші – без обгортки – драже «горошок», карамель «подушечки» (згодом додалися круглі карамельки, обкатані у порошку какао – «бін-бон») з повидлом як наповнювачем. Шоколадних цукерок було мало та й попит на них, через високу як на той час ціну і невисоку зарплату багатьох дніпропетровців, був низький. Дозволити собі їх могли лише сім'ї з високим рівнем достатку – високопосадовців та офіцерів. З м'ясних виробів покупці могли придбати дешеву ковбасу, якої брали по декількасот грам на сім'ю і «розтягували» на декілька днів. Основу асортименту

рибних консервів також становили найдешевші – «бички в томаті», «тюлька в томаті». Поряд вільно стояли баночки з червоною та чорною ікрою, крабами. Через невисокі зарплати ці продукти не знаходили широкого попиту у населення, хоча коштували всього на 1–2 крб. дорожче за ковбасу. Але мало хто міг дозволити собі таку «переплату». Зі спиртових напоїв було дешеве вино і два види горілки – «Московська» та, зрідка, «Столична». З рибних продуктів – морожені бички, солені оселедці та тюлька. Інколи – яйця, пиріжки з лівером. Ліверні вироби (ковбаса та пиріжки) були найдешевшими, користувалися найбільшим попитом у населення, через що швидко зникали з продажу.

Населення вистоювало за визначеними у картках продуктами багатогодинні черги. Особливо за хлібом, якого видавали лише добову норму. Як пригадує Мордань Василь Іванович: *«Занимали где-то в 3–4 часа ночи. Ну, естественно, дети с родителями шли. Родители в 7 часов... на работу шли, а мы и бабули стояли там, в очередях... Хлеб, в основном, был черный... но временами бывал белый хлеб. За ним очереди были особенно больше»* (Мордань, В. І., б.д.).

На ринках та в комерційних магазинах ціни були такі, що мало хто міг дозволити собі там купувати. За словами Ірини Федорівни Ковальової: *«Один пирожок стоил недельной зарплаты»* (Ковалева, І. Ф., 2008, с. 47). Особливо погіршилася ситуація 1947 р., коли всі заготовлені запаси вичерпалися і це позначилося на вартості продуктів харчування як у крамницях державної торгової мережі, так і на ринку. Прикладом може бути хоча би різниця цін на продовольчі товари між 1946 і 1947 рр. Державна ціна 1 кг хліба в 1946 р. була 1,5–2 крб., в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., а в 1947 р. – 50 крб.; 1 кг сала – відповідно 70–75 крб. і 250 крб.; пуд жита – 120 і 800 крб.; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Гарний костюм у 1946 р. коштував 5 000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита (Янковська, О., 2010, с. 341).

Рівень заробітної плати абсолютної більшості мешканців міста був низький і, як пригадує більшість очевидців тих подій, її ледве вистачало до наступної зарплати. Тож багато сімей, у першу чергу багатодітні, ті, що залишилися без годувальників, або ті, де хоч і повернулися чоловіки з війни, але через воєнні недуги, постійні хвороби та інвалідність були неспроможні працювати та належним чином забезпечувати сім'ї, жило дуже бідно. Багато хто мусив продавати власні речі і торгувати ними на базарі. Передусім це були демобілізовані, які, повернувшись з війни, мали якось пристосовуватися до мирного життя. Гідну роботу знайти було важко, тому їм нічого не лишалося, як іти

торгувати бодай чим. Так, у Дніпропетровську внаслідок перевірки МВС на ринках міста 1–4 листопада 1946 р. виявлено 55 демобілізованих, які жили за рахунок перепродажу хліба та одягу. Про долю колишніх військових написав листа до М. Хрущова підполковник Санніков, який на базарі зустрів свого товариша, з яким разом пройшов всю війну. Товариш працював м'ясорубом і одержував 250 крб. (Янковська, О., 2010, с. 312). Чимало жителів міста змушені були їздити по селах і обмінювати домашні речі на продукти харчування.

Тож повоєнне бідне денне меню багатьох жителів Дніпропетровська у 1946–1947 рр. ще більше звузилося. Основу його складали страви (супи, борщі, оладки) з лободи, щавлю, лушпиння картоплі тощо. А діти ласували квітами акації, «калачиками» (зеленими плодами трави «калачики дрібненькі» – лат. *Valva pusilla*) (Ворушко, П. Р., б. д.).

Такі умови існування породжували різного роду асоціальні явища, що у непростих повоєнних умовах життя впливали на ускладнення криміногенної ситуації в місті. Звичайним явищем були крадіжки як державного, так і приватного майна, пограбування, часто із застосуванням зброї (якої у той період було багато) (Ковалева, І. Ф., 2008, с. 47, 48). У той час розквітло хабарництво – гроші потрібні були на лікування і оплату помешкання. Одержати гідну роботу коштувало 10 тис. крб. Кожен прагнув у будь-який спосіб роздобути гроші (Янковська, О., 2010, с. 312).

Мало місце викрадення продовольчих карток. У такому разі постраждали сім'ї опинялася у вкрай скрутному становищі. Лише допомога сусідів, родичів, друзів, які ділилися з ними своїми скудним припасами, допомагала пережити трагедію до отримання карток на наступний місяць. Люди пригадують, що попри складні умови життя та бідність, у той час були дуже теплі стосунки, щира підтримка.

В умовах повоєнної скрути набуло поширення виділення працівникам підприємств та установ городніх ділянок, де городяни вирощували картоплю, кукурудзу, буряки, моркву, бобові і в такий спосіб пом'якшували проблему з харчуванням.

Однак у 1946–1947 рр., коли в Україні трапився черговий голодомор, навіть така система не допомагала. В умовах погіршення можливостей харчування, почалися крадіжки вирощеного на городах і чимало сімей опинялися у вкрай скрутному становищі.

Ситуація погіршилася уже влітку 1946 р. (Нікілев, О. Ф., 1998), а з осені вона серйозно позначилася на багатьох мешканцях міста та їхніх сім'ях, особливо – малозабезпечених. Мова про працівників НДІ, робітників різних установ, малих та великих промислових підприємств, а також студентів та учнів технікумів і шкіл. З місяця в місяць зростала

кількість хворих на дистрофію та рівень смертності від недоїдання. У січні 1947 р. у місті від цього померло 125 осіб, у лютому – вже 176, у тому числі 59 дітей (Спр. 294. Оп. 5. Ф.19. Дніпро: ДАДО, арк. 14). Так, лише на чотирьох найбільших промислових підприємствах міста – заводах ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Калініна та ДЗМО – було взято на облік 131 робітника, хворого на дистрофію, при декількох випадках смертей робітників від виснаження (Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 152). Містяни висловлювали незадоволення таким станом речей. Про настрої трудящих міста у цей час свідчать висловлювання працівників заводу ім. Петровського. Наприклад, робітник Шмаркачов говорив: *«В 1932 г. положение было хуже, но с питанием было лучше, теперь положение лучше, но позавтракать негде, всё отменили»*; а слюсар Новиков зазначав: *«Что это за порядки настали, нужно ещё подумать, хороша ли Советская власть»* (Янковська, О., 2010, с. 302).

Для боротьби з дистрофією у місті організовували допомогу. У лютому 1947 р. соціальним та медичними службами було виділено для зосередження хворих на дистрофію лікарню № 4 на 100 ліжок та терапевтичні відділення лікарень ім. Мечникова, інфекційної, дитячої, 1-ї робочої та 2-ї робочої. Проте вже за декілька днів виділені приміщення були переповнені, тому багато хворих на дистрофію було розміщено у коридорах (Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 158–160).

Для дітей, що потребували допомоги, було запроваджено додаткове харчування. Немовлятам здійснювали допомогу через існуючу в місті мережу молочних кухонь. Для малюків готували молочні суміші. У 1947 р. видано порівняно з попереднім на 700 тис. порцій більше. Проте місто було лише на 54 % забезпечене молоком, тому цієї кількості не вистачало для забезпечення щоденного раціону. Для дітей старшого віку було організовано спеціальні позашкільні їдальні, в яких гарячими обідами було охоплено близько 8 тис. дітей. У низці шкіл були організовані й гарячі сніданки. Найбільш хворих дітей вивезли до санаторіїв (Спр. 18. Оп. 22. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 21). У багатьох школах було впроваджено додаткове харчування. В одних це – невеличка булочка, яку видавали на перерві (Кухорєва, І. С., б.д.), в інших – суп або борщ, як у школі № 10, де навчався Данов Леонід Петрович (Данов, Л. П., б.д.). На кінець року вдалося в цілому взяти під контроль ситуацію. До того ж держава скасувала карткову систему. І це дало можливість людям купувати у крамницях різного роду продукти без обмежень.

Висновки. Повсякдення Дніпропетровська перших повоєнних років можна схарактеризувати непростими умовами життя містян. Попри здійснювану відбудову міста, матеріальні, побутово-комунальні умови їх буття визначалися складною соціально-економічною ситуацією в місті, як і в країні в цілому, тяжкими соціально-демографічними наслідками війни, а також природно-кліматичними умовами. Все це визначало стратегії їх існування у тих непростих умовах, в яких більшість населення міста, попри складнощі, продовжувала виконувати основне призначення людини – жити, працювати, любити, рости і виховувати дітей.

Бібліографічні посилання

- Бородін, Є. І. та ін., 2007. *Дніпропетровська область: історія і сучасність (до 75-річчя створення)*. Дніпропетровськ: Арт-Прес.
- Ворушко, П. Р., б. д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Голубова, А. И. и др., 1998. *Восстановление Приднепровья. 1946–1950*. Документы и материалы. Киев: Политиздат Украины, 1988.
- Гончаренко, В. В., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Данов, Л. П., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Детистова, М. Д., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Загута Н. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Ковалева, И. Ф., 2008. *Жизнь проведенная в могиле: исповедь археолога*. Днепропетровск: Арт-Пресс.
- Крупина, В., 2010. Повоєнна влада Радянської України в оцінці громадян. В: Даниленко, В. М., відп. ред., 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х кн., 3-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, кн. 1, ч. 1–2, с. 150–176.
- Кухорева, І. С., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Мордань, В. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Нікілев, О. Ф., 1998. Післявоєнний голод на Дніпропетровщині. В: *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ; Нью-Йорк, с. 127–129.
- Нікілев, О. Ф., 2001. Німецька окупація Дніпропетровщини та її наслідки. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, с. 239–246.
- Піддубна, К. Д. та Нікілев, О. Ф., 2017. Стан та діяльність дитячих будинків на Дніпропетровщині у перші повоєнні роки (1945–1950): історіографічний аспект. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро: Грані, вип. 15, с. 202–210.
- Спр. 1. Оп. 1. Ф. 4464. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), арк. 11.
- Спр. 18. Оп. 22. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 21, 33.
- Спр. 262. Оп. 4. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 24.
- Спр. 294. Оп. 5. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 14.

Спр. 297. Оп. 3. Ф. 18. Дніпро: ДАДО, арк. 70–73.

Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 152.

Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 158–160.

Ходачинська, М. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілєва О. Ф.

Чернявський, У. Г., 1964. *Война и продовольствие: снабжение городского населения в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)*. Москва: Наука.

Янковська, О., 2010. Соціальна політика держави очима робітників і селян. В: Даниленко, В. М., відп. ред., 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр. У 2-х кн., 3-х ч.* Київ: Інститут історії України НАН України, кн. 1, ч. 1–2, с. 293–348.

References

Borodin, Ye. I. ta in., 2007. *Dnipropetrovs'ka oblast': istoriya i suchasnist' (do 75-richchya stvorenniya)* [Dnepropetrovska oblast: the history and modernity (to the 75th anniversary of creation)]. Dnipropetrovsk: Art-Pres (in Ukrainian).

Chernyavskiy, U. G., 1964. *Voyna i prodovol'stvie: snabzhenie gorodskogo naseleniya v Velikoy Otechestvennoy voyne (1941–1945 gg.)* [War and Food: Supply of the Urban Population in the Great Patriotic War (1941–1945)]. Moscow: Nauka (in Russian).

Danov, L. P., n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Detystova, M. D. , n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

File 1. Inventory 1. Fund 4464. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovska Oblast (hereinafter – SADO), p. 11.

File 18. Inventory 22. Fund 19. Dnipro: SADO, pp. 21, 33.

File 262. Inventory 4. Fund 19. Dnipro: SADO, p. 24.

File 294. Inventory 5. Fund 19. Dnipro: SADO, p. 14.

File 297. Inventory 3. Fund 18. Dnipro: SADO, p. 70–73.

File 402. Inventory 5. Fund 1. Dnipro: SADO, pp. 152, 158–160

Golubova, A. I., at all., 1998. *Vosstanovlenie Pridneprov'ya. 1946–1950* [Recovery of the Dnipro Ukraine. 1946–1950]. Documents and materials. Kyiv: Politizdat Ukrainy (in Russian).

Honcharenko, V. V., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Khodachynska, M. I., n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Kovaleva, I. F., 2008. *Zhizn' provedennaya v mogile: ispoved' arkhologa* [Life in the tomb: confession of the archaeologist]. Dnipropetrovsk: Art-Pres (in Russian).

Krupyna, V., 2010. *Povoyenna vlada Radyans'koyi Ukrayiny v otsintsi hromadyan*. [The post-war power of Soviet Ukraine in the assessment of citizens]. In: Danylenko, V. M., ed. in chief, 2010. *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [Post-war Ukraine: Essays on Social History (second half of 1940s - mid 1950s)]. In 2 vols, 3 parts. Kyiv:

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, vol. 1, part 1-2, pp. 150–172 (in Ukrainian).

Kukhorieva, I. S., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Mordan, V. I., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Nikiliev, O. F., 1998. *Pislyavoyennyi holod na Dnipropetrovshchyni* [Postwar famine in Dnipropetrovsk region]. In: *Holod 1946–1947 rokiv v Ukraini: prychyny i naslidky* [The famine of 1946–1947 in Ukraine: causes and consequences]. Proceedings of the International Scientific Conference. Kyiv; New York, pp. 127–129 (in Ukrainian).

Nikiliev, O. F., 2001. *Nimets'ka okupatsiya Dnipropetrovshchyny ta yiyi naslidky* [German occupation of Dnipropetrovsk region and its consequences]. *Voprosy germanskoy istorii* [Questions of German History]. Dnipropetrovsk: Publishing house of the Dnipropetrovsk University, pp. 239–246 (in Ukrainian).

Piddubna, K. D. ta Nikilyev, O. F., 2017. *Stan ta diyal'nist' dytyachykh budynkiv na Dnipropetrovshchyni u pershi povoyenni roky (1945–1950): istoriohrafichnyi aspekt* [The state and activity of orphanages in the Dnipropetrovsk region in the first postwar years (1945–1950): the historiographical aspect]. *Prydniprova: istoryko-kraeyznavchi doslidzhennya*. Dnipro: Grani, issue 15, pp. 202–210 (in Ukrainian).

Vorushko, P. R., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Yankovska, O., 2010. *Sotsial'na polityka derzhavy ochyma robitnykiv i selyan* [Social policy of the state through the eyes of workers and peasants]. In: Danylenko, V. M., ed. in chief, 2010. *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [Post-war Ukraine: Essays on Social History (second half of 1940s - mid 1950s)]. In 2 vols, 3 parts. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, vol. 1, part 1-2, pp. 293–348 (in Ukrainian).

Zahuta N. I., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Підприємництво в особистому житті та родинний пам'яті дніпрян – бійців АТО

Ірина Рева

Магістр

ORCID: 0000-0001-5505-571X

shovkovec754@gmail.com

*Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО»
Дніпропетровського національного історичного музею
імені Д. І. Яворницького,
проспект Дмитра Яворницького, 16, м. Дніпро, Україна, 49027*

Анотація. *Мета статті* – визначення підприємницьких рис, світоглядних налаштувань та моделей поведінки українських військовослужбовців-добровольців, які мають власний підприємницький досвід та/або в родинний пам'яті яких збережено приклади успішного господарювання предків. *Методи:* міждисциплінарний підхід, методи усної історії, біографічний, психодіагностичний, ретроспекції, компаративний. *Основні результати.* Виокремлено особистісні риси військовослужбовців-підприємців: розвинена суб'єктність; зумовлена вірою в ефективність своїх дій; лідерські якості та організаторські здібності; готовність брати на себе відповідальність; творчість, винахідливість; наявність сформованої системи цінностей; прагнення до самототожності; готовність до ризику; віра у справедливість світобудови; активна громадянська позиція; сформована українська національна ідентичність. У частини респондентів, переважно нащадків репресованих, спостерігається установка на недовіру до влади та державних інститутів; сором'язливість стосовно вияву української ідентичності; готовність покладатися лише на себе. *Висновок.* Під час розбудови української армії, особливо на початку 2014 р., значною мірою саме підприємницькі риси дозволили підприємцям проявити себе як активну творчу організуючу силу. *Практичне значення:* наведені у статті спостереження можуть бути враховані під час прийому на військову службу громадян із підприємницьким досвідом. *Оригінальність дослідження:* вперше у фокусі дослідження опинилися риси, світоглядні налаштування та моделі поведінки українських військовослужбовців-підприємців. *Наукова новизна* полягає в застосуванні трансгенераційного підходу, який дозволяє глибше зрозуміти механізм формування світоглядної системи особистості українського військовослужбовця-підприємця. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: доброволець; громадянське суспільство; Антитерористична операція; війна в Україні; розкуркулення; Голодомор.

Надійшла до редколегії 10.07.2019

Прорецензована 23.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Entrepreneurship in the Personal Life and Family Memories of the Dnipro and ATO Fighters

Iryna Reva

Master's degree

ORCID: 0000-0001-5505-571X

shovkovec754@gmail.com

*Museum "The Civil Feat of Dnipropetrovsk Oblast during the ATO Events", Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum,
16 Dmytro Yavornitsky avenue, Dnipro, Ukraine, 49027*

Abstract. *The aim* of the article is to study the entrepreneurial characteristics, attitudes and behavioral patterns of Ukrainian volunteer soldiers who have their own entrepreneurial experience and / or whose family memory has been saved examples of successful management of ancestors. In this study was used an interdisciplinary approach, the following historical and psychological *methods of research* were applied such as the method of oral history, psychodiagnostic method, biographical method, retrospective, comparative, and others. *The main results* of this work are the definition of such personal qualities of military, who are entrepreneurs: developed subjectivity, determined by faith in the effectiveness of their actions; leadership qualities and organizational skills; readiness to assume responsibility; creativity, ingenuity; the existence of a clear system of values; desire for self-identity; faith in the justice of the universe; preparedness for risk; active civic position; formed Ukrainian national identity. Some respondents who are descendants of repressed people have mistrust of the authorities and state institutions; shyness towards the expression of Ukrainian identity; readiness to rely only on oneself. Concise conclusions: during the rebuilt of the Ukrainian Army, especially in early 2014, to a large extent, the very entrepreneurial features allowed entrepreneurs to show themselves as active, creative, organizational strength. *Practical meaning:* the observations in this article can be taken into account when enrolling in the military service of citizens with entrepreneurial experience. *Originality:* for the first time in the focus of the study were features, outlook settings and patterns of Ukrainian military, who are entrepreneurs. *The scientific novelty* is the application of a transgenic approach that allows a deeper understanding of the mechanism of the formation of the ideological system of the personality of the Ukrainian military, who are entrepreneurs. *Type of article:* empirical.

Keywords: Military Volunteer; Civil Society; Antiterrorist operation; War in Ukraine; Dispossession; Holodomor.

Received 10.07.2019

Reviewed 23.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. У багатьох демократичних країнах приватні підприємці є однією з основних рушійних сил громадянського суспільства. В Україні, де громадянське суспільство перебуває в стадії формування, підприємництво також переживає труднощі становлення, оскільки понад 70 років панування більшовицької влади в нашій країні підприємницька діяльність заборонялася, а передача відповідного досвіду між поколіннями не відбувалася. Тим не менш, як продемонстрували події Євромайдану та початку війни з Росією 2014–2019 рр., частина українських підприємців заявили про себе як про активну патріотично налаштовану громадянську силу. За підрахунками соціологів, у грудні 2013 р. підприємцем був кожен 4-й учасник проукраїнського мітингу в Києві (Активісти дослідили..., 2014). «Навесні 2014-го чи не кожен другий доброволець був власником невеличкого підприємства», – говорить прес-секретар полку «Дніпро-1» Катерина Леонова (Безпалько, В., Добровольський, А., Криворотько, М. та ін., 2016). Ці спостереження підтверджують бійці полку «Дніпро-1» (Савченко, В., 2017; Безпалько, В., 2015; Добровольський, А., 2016), схожа ситуація склалася в добровольчих батальйонах «Донбас» (Корж, О., 2014; Лойченко, Д., 2016), «Айдар» (Відеозапис дискусії..., 2016) тощо, у Збройних Силах України підприємці були присутні меншою мірою, що, можливо, пояснюється властивою українцям недовірою до влади (Шаповал, К., 2016). Отже, досліджуваною проблемою є фактор підприємництва, що включає певні моделі поведінки, світоглядні налаштування та установки, в подіях сучасної російсько-української війни.

Історіографія. Світоглядні настанови, особистісні риси та моделі поведінки приватних підприємців, які зголосилися до військової служби в збройних силах держав та самоорганізованих добровольчих формуваннях під час військових конфліктів раніше не досліджувалися. Психологічні ж риси підприємця вивчаються здавна, зокрема, це роботи таких дослідників як Р. Кантільон, А. Маршал, Ж.-Б. Сей, Ф. Найт, В. Зомбарт, Д. Френсіс, М. Вудкок, Д. Богиня, М. Скиба, М. Кононець, Н. Худякова, М. Бутко, А. Неживенко, Т. Пепа, М. Ажнюк, О. Передрій, М. Вінницький, С. Яновська, Т. Гончарук, М. Шумка, А. Карпов та ін. Досліджуючи особистісні характеристики власне українського підприємця, не можна оминати увагою теорію травматичної зумовленості деяких рис сучасного українського суспільства. Ця теорія спирається на здійснені науковцями різних країн дослідження, які доводять, що у суспільстві, яке протягом життя кількох поколінь зазнало масової травматизації, до певної міри втрачаються уявлення про здорове й адаптивне функціонування та формується травмоцентрична культура (Юрьєва, Л. Н., 2002, с. 163–165; Ермолаєв, А., Левцун, А. и Денисенко, С., 2011, с. 24; Музиченко Я., 2012, с. 2; Литвиненко, С. А. та Ям-

ницький, В. М., 2015, с. 15–16). Спричинені травмою риси фіксуються не лише безпосередньо у потерпілих, а також у їхніх дітей та онуків, які про травму предків можуть і не знати (Бейкер, К. и Гиппенрейтер, Ю., 1995, с. 67–81; Pang, A., 2015). Наприклад, втрату відчуття міри, ненаситність до багатства як рису частини української бізнес-еліти соціолог Є. Головаха пояснює, зокрема, травматичним впливом штучного голоду 1932–1933 рр. (Буткевич, Б., 2013), зазначаючи, що на початку 1990-х років 70 % українців все ще боялися голоду без об'єктивних на те причин (Лашенко, О., 2011).

Значний травматичний вплив на світосприйняття українця-господаря здійснила сталінська політика розкуркулення, що призвела до знищення селянської підприємницької ініціативи. Цікавою з точки зору з'ясування впливу колективізації на настрої селян та мотивацію тогочасних військовослужбовців Червоної Армії є робота російської дослідниці Н. Тархової «*Красная армия и сталинская коллективизация*» (Тархова, Н. С., 2010). Загалом до соціально-психологічних наслідків репресій радянської доби дослідники відносять такі набуті риси української спільноти як навчена безпорадність та поведінка уникання чоловіків у ситуаціях, які вимагають активної дієвої реакції (Музиченко, Я., 2012, с. 2; Петрановская, Л. В., 2019), яскраво виражена в українців недовіра до влади (Шаповал, К., 2016). Має травматичне походження властива частині українських громадян орієнтація на бідність, байдужість до майна, втрата навичок господарювання (Стасюк, О., 2007, с. 14; Стасюк, О. О., 2010). Серед наших респондентів-військовослужбовців досить вагомою є частка людей, які знають, що їхні предки були розкуркулені, зазнали репресій або пережили Голодомор.

Мета дослідження полягає у виявленні та всебічному вивченні підприємницьких рис, світоглядних налаштувань та моделей поведінки, які демонстрували військовослужбовці ЗСУ, підрозділів МВС та українських добровольчих батальйонів під час перебування в зоні бойових дій російсько-української війни 2014–2019 рр. Об'єкт дослідження ми розглядали в контексті родинних спогадів, пов'язаних із підприємницьким досвідом (якщо такий мав місце) предків наших респондентів.

Джерельна база даного дослідження представлена аудіозаписами 27 напівструктурованих глибинних індивідуальних інтерв'ю, проведених автором статті у 2014–2019 рр. Вибірка складалася з військовослужбовців ЗСУ, підрозділів МВС та українських добровольчих батальйонів, які брали участь у бойових діях на Донбасі та яких товариші по службі характеризували епітетом «достойна (гідна) людина». В основу опитувальника для інтерв'ю були покладені питання про родинну історію та світоглядні цінності респондента, його бойовий

досвід (що дозволило з'ясувати особистісні риси та моделі поведінки, властиві для респондента), а також трансформаційний вплив досвіду війни на особистість бійця. До числа респондентів увійшли військово-службовці-мешканці Дніпропетровської області, що потрапили на фронт із власної ініціативи або за мобілізацією, яких умовно можна розділити на 2 групи. Перша група – власне підприємці, тобто люди, які мали досвід підприємницької діяльності, у родинній пам'яті яких є або немає спогадів про підприємницьку діяльність дідів, прадідів. Друга група – військовослужбовці, які знають про підприємницьку діяльність предків, але не мають власного підприємницького досвіду. В одному випадку додатково було проведено інтерв'ю з мамою бійця з метою детальнішого вивчення родинної історії респондента.

З метою верифікації комплексу матеріалів, отриманого за допомогою самостійно проведених інтерв'ю, до джерельної бази долучені також інтерв'ю з офіцером 93 ОМБр (окрема механізована бригада) Павлом Петеліним (Петелін, П., 2016), проведене студентами-істориками Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; інтерв'ю з бійцем 55 ОАБр (окрема артилерійська бригада) Віталієм, опубліковане у збірці спогадів учасників АТО «Усна історія російсько-української війни» (Васильчук, Г. М. та Мороко, В. В., 2016, с. 374–377); оприлюднені в ЗМІ інтерв'ю з адвокатом-добровольцем Едмоном Саакяном (Шруб, К., 2014, с. 4; Саакян, Э., 2015) як достатньо повні та відверті й такі, що можуть бути корисними для вивчення феномена військової служби підприємців.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо із визначення поняття. «Підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством» (Закон України «Про підприємництво»). До підприємців у даному дослідженні ми умовно зарахували респондентів, які мали (мають) зареєстровані або намагалися зареєструвати приватні підприємства, а також їхніх предків, які володіли заможними/успішними господарствами. У більшості розглянутих нами родинних історій у період радянської колективізації кінця 1920-х – початку 1930-х рр., такі господарі змушені були віддати державі своє майно – були розкуркулені.

До підприємницьких рис дослідники зараховують досить великий перелік психологічних властивостей особистості. Найперше до підприємницьких якостей слід зарахувати комплекс характеристик, який можна узагальнити як суб'єктність – здатність бути джерелом власної активності (Мачтакова, О. Г., 2010, с. 101). «Підприємець... фігура діюча, активна», він «повинен сам давати собі завдання» (Бутко, М.,

Неживенко, А. та Пепа, Т., 2016, с. 72–77). До суб'єктних рис належать ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, здатність до боротьби. Особистість підприємця характеризує орієнтованість на зміни – інноваційність, творчість, націленість на пошук нових рішень, без яких неможливо створення конкурентоспроможного продукту (Діденко, Н. Г., 1998, с. 192–195). У свою чергу, впровадження нових рішень передбачає також готовність підприємця до ризику (Скиба, М. В., 2014). Однак за умови його орієнтованості на розвиток, самооновлення, метою яких є компетентність, ймовірність пов'язаних із ризиком втрат зменшується.

Неодмінними характеристиками успішного підприємця є відповідальність, здатність до системної роботи та планування. Із цими суб'єктними рисами пов'язані привабливі для потенційних покупців та підлеглих працівників властивості підприємця: орієнтація на високу якість, чесність, надійність (Яновська, С. Г., 2013). Важливими рисами, які допомагають вести бізнес, є комунікабельність, здатність переконувати людей (Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008). Фундаментальною характеристикою особистості підприємця є самототожність, що виявляється у прагненні людини займатися «сродною працею», яка відповідає її здібностям та інтересам, діяти відповідно до своїх внутрішніх настанов і переконань, що становлять ціннісне ядро особистості.

Не всі риси, сприятливі для успішного ведення бізнесу, дістають схвалення суспільства. Дослідники, які вивчають психологічні особливості сучасних українських підприємців, зазначають у них наявність таких світоглядних настанов як «недовірливість – сприйняття світу як ненадійного, часто прямо ворожого, що призводить до прагнення посилити контроль за всім <...>; агресивність – схильність до вирішення проблем силовими методами замість пошуку компромісів» (Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008). Для вітчизняних бізнесменів, зазначають фахівці, властивими є авторитарність, що виявляється в реалізації домінуючого стилю керівництва, нетерпимості до критики та свободи думок; надмірна раціоналістичність; нетерплячість; жадібність тощо.

На нашу думку, деякі риси власне українських підприємців могли сформуватися внаслідок травматичного досвіду предків, які зазнали сталінських репресій та Голодомору, сформувалися як особистості в умовах тоталітарного режиму. Для ілюстрації наведемо фрагмент розповіді офіцера 93 ОМБр Павла Петеліна. Заможною була родина матері респондента, уродженки с. Сурсько-Литовське Дніпропетровської області. *«Насильственное изымание всего, скота. Как раз где-то в 1933 году мои предки лишились большей части своего состояния, которое наработали сами»*, – згадує розповіді дідуся про розкуркулення прадіда військовий (Петелін, П., 2016). До мобілізації П. Петелін пра-

цював на посаді, яка вимагає активності та відповідальності, – заступником управляючого супермаркетом. Маємо 14 історій такого роду, насичених вражаючими, часом дуже трагічними деталями.

Аналізуючи особисті моделі поведінки в умовах АТО військово-службовців-підприємців та респондентів, які є нащадками підприємців, слід зауважити, що в більшості випадків з перших днів відкритого протистояння України та Російської Федерації (анексія Криму Росією 2 березня 2014 р.) обидві ці групи опитаних продемонстрували суб'єктні моделі поведінки, які виражалися у спробах добровольцями записатися на фронт (В. Савченко, В. Гула, В. Безпалько, Е. Саакян, А. Добровольський, В'ячеслав, А. Родіонов, О. Корж та інші), волонтерській допомозі армії (Д. Косенко та інші підприємці), а також «активному очікуванні» повістки. Остання модель характеризується типовим для цієї групи висловлюванням: *«Я знал, что если придет повестка, я пойду, решение уже заранее принял»* (Петелін, П., 2016).

Не можна категорично стверджувати, що модель «активного очікування» є менш суб'єктною: з одного боку, боєць делегує право вибору інстанції, що перебуває за межами його особистості (державі, долі), але, з іншого боку, по-перше, підтримка держави збільшує шанси зупинити агресора, тобто досягти результату шляхом скоординованих дій потужного державного механізму, по-друге, у разі загибелі бійця його родина отримає фінансову допомогу та пільги, по-третє, недержавні збройні формування на території України є незаконними. Останній момент для багатьох добровольців відіграв визначальну роль під час вибору для себе військового формування. *«Моя позиция была однозначно такая: я готов стать в эти ряды только на законных основаниях»*, – пригадує свою розмову з сином-активістом Євромайдану підприємець Віктор Савченко (Савченко, В., 2017).

Важливу роль під час прийняття рішення іти на фронт відігравали такі підприємницькі риси як здатність до планування та відповідальність (зокрема, перед бізнес-партнерами, родиною). *«Уйти для меня это не так просто. Это нужно с семьей сначала решить /.../. У меня есть все-таки бизнес, есть компаньоны, то есть чтобы это тоже не выглядело некрасиво, как если я просто бросаю все и ухожу. Я сделал ряд согласований, и с чистой совестью я иду в военкомат»*, – згадував підготовчі заходи перед відвідуванням військомату боєць полку «Дніпро-1» Віктор Савченко (Савченко, В., 2017). *«У меня трое детей, младшему сыну три года всего. У меня две внуки. Вся моя семья держалась на мне – если меня убьют, у них будут большие проблемы»*, – озвучує проблему відповідальності перед родиною командир відділення 20 батальйону Едмон Саакян (Рыжков, В., 2014). Вирушаючи на фронт, чоловік заручився підтримкою друзів, які мали в разі потреби надати допомогу родині. Маємо один випадок, коли наш респондент

пішов до військкомату за власною ініціативою, але вдома повідомив, що мусить іти воювати, бо прийшла повістка. У життєвій історії даного бійця маємо інші приклади поведінки уникання, що може бути обумовлено значним травматичним досвідом його предків, які зазнали репресій та пережили Голодомор.

Цікавим зразком підприємницької здатності до передбачення / планування є випадки відтермінованих добровольців – такі респонденти певний час виконували важливі для армії організаційні функції в тилу, а вже потім ішли на фронт. «Я зрозумів, що тут я буду більш на своєму місці. Більш ефективним, ніж якби я був автоматником чи кулеметником», – згадує свої міркування в травні 2014 р. підприємець із Дніпра Денис Косенко, який із перших днів війни взяв на себе організаційну роботу, пов'язану з ремонтом техніки для армії та доставкою волонтерської допомоги безпосередньо на передову (Косенко, Д., 2015). Відтермінування могло бути обумовлено як об'єктивними причинами (незамінністю окремого виду волонтерської допомоги), так і суб'єктивними – прагненням самототожності, що є однією з важливих складових особистості підприємця. «У травні були в мене такі думки – піти добровольцем. Я вже збирався і проходив комісію у «Донбас», але потім я побачив чим займаються наші військові – блокпости, дежурства... І я, як бізнесмен, організатор, організував багато підприємств, я зрозумів: це не моє. Я не зможу вести такий образ життя. Монотонна робота, кожен день, кожну годину. Для мене більш динамічне, більш швидке життя потрібне», – згадує свої відчуття підприємець Косенко (Косенко, Д., 2015). Можемо із певністю сказати, що глибинним мотивом такого рішення був не страх за своє життя. Пізніше, коли ситуація на Донбасі загострилася, підприємець змінив ставлення до військової служби та став командиром взводу 25-ї десантної бригади.

Властиво, що абсолютна більшість наших респондентів є люди мотивовані захищати свою державу. З одного боку, це зумовлено специфікою вибірки, а також суб'єктним світовідчуттям: *«Есть вещи, которые я считаю, что этого делать не надо, вы меня убьете, я этого делать не буду»* (Гула, В., 2017). Примусити таку людину може лише вона сама, якщо вважатиме, що дія спрямована на захист її інтересів та цінностей (Мачтакова, О. Г., 2010, с. 100–102). *«Я всю жизнь верил в идеалы, честность и справедливость...»* – окреслює свої життєві орієнтири 48-річний адвокат Едмон Саакян (Шруб, К., 2014, с. 4). У мирні роки правознавець не боявся захищати сторону потерпілих у кількох резонансних справах, де підсудні мали дуже впливових родичів. *«И не просто верил, а всегда учил людей, что надо поступать правильно и по закону. Поэтому сейчас пришло время и мне совершить правильный поступок»*, – говорить військовий, пояснюючи внутрішні мотиви свого рішення іти на фронт (Рижков, В., 2014). Загалом,

можемо зазначити, що специфіка гібридної війни, яка передбачає боротьбу також і на правовому фронті, зумовила незвичайно високий відсоток людей із юридичною освітою в українській армії. Наприклад, у підготовленому співробітниками Музею АТО виданні «Книга пам'яті воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО», де зібрано відомості про 496 полеглих мешканців краю, нерідко можна зустріти імена приватних підприємців. Серед них два адвокати – Олег Клим, який загинув 19 липня 2014 р. в боях за м. Лисичанськ Луганської області (Боняк, В. В., ред., 2017, с. 102), та Олексій Тищик, життя якого обірвалося 28 вересня 2014 р. під час оборони Донецького аеропорту (Боняк, В. В., ред., 2017, с. 152).

До найбільш затребуваних на фронті належать такі риси підприємництва як здатність взаємодіяти, організовувати діяльність інших людей та винахідливість. «Коли ми зайшли в аеропорт, там не було світла, відрізана, подача води була перекрита. Все довелося налагоджувати самим», – згадує командир роти 93 бригади Кирило Недря, якому на початку серпня 2014 р. випало «обживати» Донецький аеропорт (Недря, К., 2015). На ввіреній території військові виявили резервні ємності з водою, близько 50 т у кожній, які військовий на ім'я Сергій, фермер у мирному житті, разом з іншими бійцями зуміли перепідключити, з компресора зробити насос... так колективними зусиллями вдалося налагодити водопостачання. «Два електрика в мене було, – згадує Недря своїх підлеглих, – досить знаний спеціаліст у Дніпрі, інший взагалі володіє фірмою, яка займається продажем електрообладнання серйозних фірм зі світовим ім'ям. Разом зі спецназівцями знайшли потужний генератор, довели його до розуму, підключили й отримали світло на весь аеропорт... Кожен хто що вмів, віддавав на користь усім» (Недря, К., 2015). Як бачимо, синергія зусиль працівників-професіоналів підсилювалася організаційним досвідом бізнесменів-керівників.

У розглянутих нами життєвих історіях зустрічаємо випадки як позитивної кореляції між підприємницьким досвідом предків та сучасним бізнесом респондента, так і негативної. Почнемо з позитивного прикладу. Вражаючою є історія поєднання досвіду військовослужбовця-командира (пройшов війну в Афганістані, у складі російської армії виконував завдання «гібридної війни» в Азербайджані, Грузії, Абхазії), приватного підприємця, адвоката Анатолія Родіонова та навичок і поглядів на життя, які респонденту передав його вигадливий та майстровитий дідусь Линник Іван Тимофійович, 1917 р. н., у селянському дворі якого проходило дитинство Анатолія. Із початком російсько-української війни Родіонов пішов на фронт добровольцем. Спочатку обійняв посаду командира взводу зв'язку 43 ОМПБ, а потім був призначений командиром 13 ОМПБ. Передаючи солдатам свій військовий досвід,

командир, як людина, що в минулому мала досвід керування колективом деревообробного підприємства, зумів організувати зусилля солдат на облаштування бліндажів, намагаючись надати їм максимально можливого комфорту. «Я зразу почав їх учить не тільки зв'язку, а і тактиці... Рили [окопи] ми в лісі, і в полі стільки рили там, що ніхто стільки не рив. І в АТО ніхто не рив стільки, скільки мої рили. Ми завжди були в землі. І жили в землі», – згадує Родіонов (Родіонов, А., 2017). До речі, найперші уроки копання окопів майбутній військовий засвоїв саме від дідуся – учасника Другої світової війни.

Під керівництвом А. Родіонова бійці його підрозділу викопали під землею й оформили справжню квартиру з туалетом, сауною на 3-метровій глибині, ванною, куди надходила вода з саморобного бойлера, ліжка-нари вражали гостей із інших військових підрозділів білими просторами (у підземній ванній кімнаті функціонувала пральна машина), у бліндажах був WiFi. Облаштування проводилося на кошти, виручені за зібраний військовими металобрухт, із допомогою волонтерів та підприємців Донбасу, які безкоштовно допомагали матеріалами. Пізніше Родіонов успішно повторив досвід підземної інфраструктури в 13 батальйоні. Але щоби навести порядок у колективі військових, які невдовзі перед призначенням Родіонова роззброїли та посадили в яму генерал-полковника, що приїхав до них з інспекцією, новому командирі найбільше знадобилися інші підприємницькі навички – рішучість, здатність до боротьби та вміння переконувати людей. «Було таке, що вони ставали... навколо мене, оточували... це я вже проходив в десантних військах... на «слабо» перевіряли...» – згадує військовий непростий перший місяць на посаді комбата (Родіонов, А., 2017).

Аналізуючи формування суб'єктної складової своєї особистості, Родіонов вважає, що багатьма навичками завдячує науці діда-господаря, Линника Івана Тимофійовича, який народився в с. Ясинівка на Київщині. Дід умів і олійницю з дерева виготовити, за використання якої отримував від односельців плату, клав печі, мурував стіни, «міг з нуля зробити хату, зайти і жити там» (Родіонов, А., 2017), тримав худобу, мав пасіку та вірив, що людина сама здатна зробити все, що їй потрібно. Про прадіда по маминій лінії Родіонов пам'ятає лише, що він у селі був «якоюсь значною людиною, з авторитетом» (Родіонов, А., 2017).

Попри те, що наших респондентів з їхніми дідами та прадідами розділяє «відстань» в одне або два покоління, у життєвих історіях деяких опитаних нами військових простежуються сюжети, деструктивні «сценарії» до яких могли бути закладені в трагічні роки репресій та Голодомору. Наприклад, предки бійця добровольчого батальйону «Правий сектор» В'ячеслава були заможними, мешкали у власному будинку в Катеринославі, мали власність у селі в губернії, де вирощу-

вали коней. Після окупації України більшовиками прадіда розстріляли, майно розграбували. Загалом, згадує мама бійця Неоніла Миколаївна розповіді своєї бабусі, переказані 89-літньою мамою респондентки, мешканці села зі співчуттям ставилися до родини Рудих, бо вони допомагали бідним. Однак у селі владарювали «алкоголіки» (Неоніла Миколаївна, 2015), які записавшись у комуністи, не бажали працювати, зате легко вбивали, часто це діялося на очах у малих дітей, а потім грабували своїх жертв. Вцілілим членам родини Рудих довелося тікати, жити по чужих хатах... В родинній історії В'ячеслава зберіглася оповідь про те, як пізніше дідусь намагався добитися справедливості та повернути житло, яке колись належало родині. За це чоловіка дуже професійно (не залишивши синців) побили у в'язниці на вул. Чичеріна, після чого через 3 місяці він помер. У родині згадували слова бабусі, якими вона намагалася зупинити діда: «Куди ти йдеш? Справедливості не було й не буде...» (Неоніла Миколаївна, 2015).

Багато років по тому мамі 4-річного В'ячеслава пощастило отримати від держави квартиру в Дніпропетровську за те, що її син – вундеркінд. Але щастя володіння власним житлом тривало недовго. Квартиру продали, щоби купити хату й земельну ділянку в місті. Нову хату спалили недобрі люди, ділянку довелося продати, щоби мати-одиначка могла винайняти житло в чужих людей... Історія повторилася.

Праонук Рудих має цікавий світогляд. Чоловік ніби навмисно уникає контакту з офіційними державними інституціями. На 2 курсі кинув навчання в медінституті, поїхав до Китаю. Вивчав китайське бойове мистецтво та нетрадиційну медицину. Повернувшись, давав приватні уроки. Намагався відкрити приватний кабінет, але справа не пішла. Навесні 2014 р. пішов на фронт захищати українську незалежність у складі добровольчого формування, був важко поранений. У 2016 р. після тривалих роздумів вступив на контракт до лав ЗСУ, але не прослуживши й року, повернувся (В'ячеслав, 2015). Тут бачимо наявність окремих підприємницьких рис (здатність до засвоєння принципів іншого досвіду, цілеспрямованість, готовність іти на ризик) й водночас установку на недовіру до держави, недостатню наполегливість у веденні бізнесу. Властиву бійцям українських добробатів недовіру до держави та військового керівництва України зафіксувало також дослідження Міжнародного центру оборони та безпеки, проведене в жовтні 2015 р. естонськими фахівцями (Як використати потенціал..., 2016).

Цікавою є родинна історія бійця 74 окремого розвідувального батальйону Василя Гули, 1956 р. н. Дід респондента по батьковій лінії закінчив ЗВО у Празі, володів шістьма мовами, до 1918-го р. воював у складі австрійської армії з Російською імперією. Дід Костянтин Григорович, 1893 р. н., був війтом, мешкав у с. Межинець Старосамбірсь-

кого району Львівської області. У дідуся була олійниця, магазин, який мав власний знак якості, що ставився на товари... Бабуся Юлія Михайлівна (1899–1996), яка також отримала гарну освіту, мала непролетарське походження. Родина була заможною, батьки бабусі Юлії вирощували коней. З приходом радянської влади всі статки довелося «добровільно» віддати. До 1942 р. дідусь продовжував головувати в селі. Оминула лиха година й другого брата дідуся, а що сталося з третім братом військовий не знає, тому що це питання в родині «замалчивалось» (Гула, В., 2017).

Попри те що дід був високоосвіченою людиною, онук через надто пильну увагу *«первого отдела»* вище I курсу інституту піднятися не зміг, хоч іспити складав гарно. За власним зізнанням Гули, *«клеймо бандеровця»* він відчував на собі року до 1988-го (Гула, В., 2017). Респондент усе життя дивується, що дід Костянтин до 1942 р. був старостою і його не репресували. Не репресували також його другого діда Івана, 1896 р. н., хоч до колективізації родина теж була заможною. У Голодомор сім'я діда Івана виживала тим, що поруч було три цукрових заводи, на яких дід працював і потроху крав патоку. *«Видно, он был очень хороший специалист, что его не репрессировали. Не выгодно было»,* – робить припущення респондент (Гула, В., 2017). Сам Гула в радянський час теж став висококласним спеціалістом, щоправда, військової справи. До землі та сільського господарства респондент відчуває вдячне (*«она меня кормит»*) відчуження. Бізнесом ніколи не займався.

Висновки. Дана стаття привертає увагу до громадянської активності «середнього класу», представники якого одними з перших відреагували на загрозу незалежності та порушення територіальної цілісності української держави, що дає підстави розглядати дану соціальну групу як основу громадянського суспільства в Україні. Підводячи статистичні підсумки, слід сказати, що серед проаналізованих нами життєвих історій респондентів 8 пов'язані з підприємництвом тільки в поколінні дідів та прадідів, 6 мають предків-підприємців та свій власний бізнес, 13 бізнесменів не мають предків-підприємців або не володіють відповідною інформацією стосовно свого роду.

Із проаналізованих нами життєвих історій можна зробити висновки, що участь приватних підприємців у розбудові української армії на початку українсько-російської війни 2014–2019 рр. є вагомим та характеризується активним конструктивним впливом військових-підприємців на функціонування армійських структур. Наявний матеріал дозволив побачити як цей вплив здійснювався на рівні окремо взятих об'єктів (ДАП), структурних підрозділів рівня взводів та одного батальйону. Найбільш затребуваними на фронті були такі підприємницькі риси як здатність переконувати людей, організаторські здібності, віра

в ефективність своїх дій, готовність іти на ризик, здатність до планової роботи, відповідальність, самодисципліна, а також творчість, майстерність, винахідливість, відкритість до засвоєння нових знань і вмінь. Важливу роль у підтриманні бойового духу військових відіграла внутрішня мотивація до захисту Батьківщини досліджуваної групи військовослужбовців, але вже не як підприємницька, а як особистісна риса наших респондентів, яка впливала на мотивацію інших членів військової спільноти. Велике значення мала також налаштованість частини респондентів на справедливість світобудови, віра в те, що зло буде покараним.

Водночас, працюючи з такою цікавою вибіркою людей, ми мали змогу побачити, що деякі респонденти, маючи значний підприємницький потенціал, не змогли розвинути власний бізнес внаслідок особистісних якостей, які, за нашим припущенням, могли бути зумовлені історичною травмою, що зазнали їхні предки. До таких травматично обумовлених рис ми зараховуємо, зокрема, занижену самооцінку, яка не дозволяє достатньою мірою оцінити свій товар й отримувати прибуток; недовіру до влади та державних інститутів; неусвідомлену внутрішню заборону на володіння нерухомістю; відчуження від землі тощо. Але навіть якщо підприємництво не реалізовано, у багатьох випадках респонденти охоче і з гордістю розповідають про предків, які були успішними господарями.

Бібліографічні посилання

Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008. Підприємництво. Суть та види підприємницької діяльності. *Основи економічної теорії*. Київ: Знання. Доступно: <<https://westudents.com.ua/glavy/56055-214-pdprimnitstvo-sut-ta-vidi-pdprimnitsko-dyalnost.html>> (дата звернення: 10.01.2019)

Активісти дослідили цінності Євромайдану: інфографіка, 2014. *Тексту.org.ua*. Київ. Доступно: <http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/50912/Aktyvisty_doslidyly_cinnosti_Jevromajdanu_infografika> (дата звернення: 05.02.2019).

Безпалько, В., 2015. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Безпальком Владиславом, листопад 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Безпалько, В., Добровольський, А. та Криворотько, М., 2016. Аудіозапис відкритого інтерв'ю з бійцями полку «Дніпро-1» Владиславом Безпальком, Андрієм Добровольським та Миколою Криворотьком, 16 лютого 2016 р. Дніпро: Книгарня «С». Особистий архів І. Реви.

Бейкер, К. и Гиппенрейтер, Ю., 1995. Влияние Сталинских репрессий конца 30-х на жизнь семи в трех поколениях. *Вопросы психологии*, № 2, с. 66–83.

Буткевич, Б., 2013. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». *Український тиждень*, № 13. Доступно: <<https://tyzhden.ua/Society/75813>> (дата звернення: 10.03.2019).

Бутко, М., Неживенко, А. та Пепа, Т., 2016. Психологічний портрет підприємця. В: Бутко, М., 2016. *Економічна психологія*. Київ: Центр учбової літератури, с. 71–78.

Васильчук, Г. М. та Мороко, В. В., ред., 2016. *Усна історія російсько-української війни: 2014–2016 роки*. Київ: К.І.С., вип. 2.

Відеозапис дискусії з учасниками АТО «Війна як дзеркало: яким має бути сучасний українець?», 4 травня 2016 р. Дніпровська центральна міська бібліотка. Особистий архів І. Реви.

Боняк, В. В., ред., 2017. *Книга пам'яті воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО*. Дніпро.

В'ячеслав, 2015. Аудіозапис інтерв'ю з бійцем ДУК «Правий сектор» В'ячеславом, травень 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Гула, В., 2017. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Гулою Василем, травень 2017 р. Особистий архів І. Реви.

Діденко, Н. Г., 1998. Підприємництво як фактор розвитку громадянського суспільства в Україні. *Підприємництво і право*. Київ, с. 191–196.

Добровольський, А., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Добровольським Андрієм, січень 2016 р. Особистий архів І. Реви.

Революаев, А., Левцун, А. и Денисенко, С., 2011. Украинский характер: характерные социально-психологические характеристики населения Украины. *Центр социальных исследований «София»*. Киев. Доступно: <<http://sofia-sociology.com.ua/ukrajinskij-harakter>> (дата звернення: 16.03.2019).

Закон України «Про підприємництво», 14 грудня 1999 р., № 1288-XIV. *Голос України*, 2000, 18 січня. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12>> (дата звернення: 17.03.2019)

Корж, О., 2014. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Коржем Олексієм, серпень 2014 р. Особистий архів І. Реви.

Косенко, Д., 2015. Аудіозапис інтерв'ю з солдатом антитерористичної операції Косенком Денисом, січень 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Лашенко, О., 2011. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію. Інтерв'ю з соціологом Є. Головахою. *Радіо «Свобода»*. Київ. Доступно: <<http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>> (дата звернення: 16.03.2019).

Литвиненко, С. А. та Ямницький, В. М., 2015. Психологія травми: трансгенераційний та феноменологічний аспекти. *Психологія: реальність і перспективи*. Рівне, вип. 4, с. 14–17. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_6> (дата звернення: 16.03.2019).

Лойченко, Д., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Лойченком Дмитром, травень 2016 р. Особистий архів І. Реви.

Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що?, 2013. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. Київ. Доступно: <<http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>> (дата звернення: 4. 03. 2019).

Мачтакова, О. Г., 2010. Еволюція концепції мотивації як складової стратегічного управління на підприємстві. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Одеса, вип. 40, с. 99–107.

Музиченко, Я., 2012. Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки». *Україна молода*, № 108, 26 липня, с. 2. Доступно: <<https://umoloda.kyiv.ua/number/2113/188/75305/>> (дата звернення: 04.03.2019).

Недра, К., 2015. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Недрею Кирилом, лютий 2015 р. Особистий архів І. Рєви.

Неоніла Миколаївна, 2015. Аудіозапис інтерв'ю з матір'ю бійця ДУК «Правий сектор» В'ячеслава Неонілою Миколаївною, листопад 2015 р. Особистий архів І. Рєви.

Петелін, П., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Петелінін Павлом, лютий 2016 р. Архів кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Петрановская, Л. В., 2019. Травмы поколений. *Soznatelno.ru*. Доступно: <<https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>> (дата звернення: 12.05.2019).

Родіонов, А., 2017. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Родіоновим Анатолієм, липень 2017 р. Особистий архів І. Рєви.

Рыжков, В., 2014. «Мы не могли не пойти. Страна в опасности, и ее надо защищать». *День*, 14 жовтня. Доступно: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/podrobno-sti/my-ne-mogli-ne-poyti-strana-v-opasnosti-i-ee-nado-zashchishchat>> (дата звернення: 12.03.2019).

Саакян, Эдмон, 2015. «Путин ничего для России полезного не сделал». *YouTube*. Сан-Бруно, США. Доступно: <<https://www.youtube.com/watch?v=HcRla9Gkluw>> (дата звернення: 20.01.2015).

Савченко, В., 2017. Аудіозапис інтерв'ю з солдатом антитерористичної операції Савченком Віктором, січень 2017 р. Особистий архів І. Рєви.

Скиба, М. В., 2014. Еволюція наукових поглядів зарубіжних вчених щодо сутності поняття «підприємець». *Інвестиції: практика та досвід*. Київ, № 12, с. 58–62. Доступно: <http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2014/14.pdf> (дата звернення: 03.05.2018)

Стасюк, О. О., 2007. *Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.* Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.

Стасюк, О., 2010. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як Голодомор змінив життєвий уклад села. *Історична правда*. Київ. Доступно: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>> (дата звернення: 12.02.2019).

Тархова, Н. С., 2010. *Красная армия и сталинская коллективизация. 1928-1933*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

Шаповал, К., 2016. Соціолог Ірина Бекешкіна за допомогою власних досліджень препарує країну. *Новое время*, № 13, 16 квітня. Доступно: <https://nv.ua/ukr/publications/irina-bekeshkina-za-dopomogoju-vlasnih-doslidzhen-preparuje-krajinu-110587.html?prefer_lang=ukr> (дата звернення: 12.04.2019).

Шруб, К., 2014. Эдмон Саакян: «Мы пошли на войну, чтобы защитить каждого из вас». *Днепр вечерний*, 5 грудня, с. 4.

Юрьева, Л. Н., 2002. *История. Культура. Психические и поведенческие расстройства*. Киев: Сфера.

Як використати потенціал військових добровольців в Україні? Погляд з Естонії, 2016. Матеріали Міжнародного центру оборони та безпеки, Естонія. Київ, 1 березня. Доступно: <<http://www.slideshare.net/UAR reforms/ss-58967525>> (дата звернення: 16.02.2019).

Яновська, С. Г., 2013. Соціально-економічні та психологічні ознаки підприємництва. *Проблеми сучасної психології*. Кам'янець-Подільський, вип. 21, с. 799–809.

Pang, A., 2015. Children of Genocide Survivors Can Inherit Trauma in Their DNA. *The Epoch Times*, December 5. Available at: <https://www.theepochtimes.com/children-of-genocide-survivors-can-inherit-trauma-in-their-dna_1910376.html> (Accessed 11.01.2019).

References

Aktyvisty doslidyly tsinnosti Yevromaydanu: infografika [The activists investigated the values of EuroMaydan: infographics], 2014. *Тексту.org.ua*. Kyiv. Available at: <http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/50912/Aktyvisty_doslidyly_cinnosti_Jevromajdanu_infografika> (Accessed 5 February 2019).

Azhnyuk, M. ta Peredriy, O., 2008. Pidpryyemnytstvo. Sut' ta vydy pidpryyemnyts'koyi diyal'nosti [Entrepreneurship. The essence and types of entrepreneurial activity]. In: *Osnovy ekonomichnoyi teoriiyi* [Foundations of economic theory]. Kyiv: Znannya. Available at: <<https://westudents.com.ua/glavy/56055-214-pdprimnitstvo-sut-ta-vidi-pdprimnitko-dyalnost.html>> [Accessed 10 January 2019].

Beyker, K. and Gippenreyter, Yu., 1995. Vliyanie Stalinskikh repressiy kontsa 30-kh na zhizn' semi v trekh pokoleniyakh [The influence of the Stalinist repressions of the late 30s on the lives of seven in three generations]. *Voprosy psikhologii*, issue 2, pp. 66–83.

Bezpalko, V., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Bezpalko Vladyslav*, November 2015. Own archive of I. Reva.

Bezpalko, V., Dobrovolsky, A. and Kryvorotko, M., 2016. *Audio record of an open interview with soldiers of the «Dnipro-1» regiment Bezpalko Vladyslav, Dobrovolsky Andriy and Kryvorotko Mykola*, February 16, 2016. Dnipro. Bookstore “Ye”. Own archive of I. Reva.

Bonyak, V. V., red., 2017. *Knyha pam'yati voyiniv Dnipropetrovshchyny, zahybylykh v ATO* [Book of memory of the soldiers of Dnipropetrovsk, perished in ATO]. Dnipro.

Butkevych, B., 2013. Sotsioloh Yevhen Holovakha: «V Ukraini vhoi vsiyeiy suspil'noyi iyerarkhiyi opynyayut'sya nayzhadibnishy, nayamoral'nishi y naypidlishi lyudy» [Sociologist Yevgeny Holovakha: “In Ukraine, at the top of the entire social hierarchy are the most humble, most immoral and the most advanced people”]. *Ukrayins'ky tyzhden'*, no. 13. Available at: <<https://tyzhden.ua/Society/75813>> [Accessed 10 March 2019].

Butko, M., Nezhyvenko, A. and Pepa, T., 2016. *Psykhologichnyy portret pidpryyemtsya* [Psychological portrait of an entrepreneur]. In: Butko, M., 2016.

Ekonomichna psykholohiya [Economic psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, pp. 71–78.

Didenko, N. H., 1998. Pidpryyemnytstvo yak faktor rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini [Entrepreneurship as a factor in the development of civil society in Ukraine]. *Pidpryyemnytstvo i pravo*. Kyiv, pp. 191–196.

Dobrovolsky, A., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Dobrovolsky Andriy*, January 2016. Own archive of I. Reva.

Ermolaev, A., Levtsun, A. i Denisenko, S., 2011. Ukrainskiy kharakter: kharakternye sotsial'no-psikhologicheskie kharakteristiki naseleniya Ukrainy [Ukrainian character: the socio-psychological characteristics of the population of Ukraine]. *Center for Social Research "Sofia"*. Available at: <<http://sofia-sociology.com.ua/ukrajinskij-harakter>> (Accessed 16 March 2019).

Hula, V., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Hula Vasyl*, May 2017. Own archive of I. Reva.

Korzh, O., 2014. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Korzh Oleksiy*, August 2014. Own archive of I. Reva.

Kosenko D., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Kosenko Denys*, January 2015. Own archive of I. Reva.

Lashchenko, O., 2011. Holodomor yak faktor vplyvu na suspil'nu psykholohiyu. Interv'yu z sotsiologhom Ye. Holovakhoyu [Holodomor as a factor in influencing social psychology: interview with sociologist E. Golovakha]. *Radio Svoboda*. Kyiv. Available at: <<http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>> (Accessed 16 March 2019).

Law of Ukraine «On Entrepreneurship», December 14, 1999, no. 1288-XIV. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], 2000, January 18. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12>> (Accessed 17 March 2019).

Loychenko, D., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Loychenko Dmytro*, May 2016. Own archive of I. Reva.

Lytvynenko, S. A. ta Yamnyts'kyi, V. M., 2015. Psykholohiya travmy: transheneratsiynny ta fenomenolohichnyy aspekty [Psychology of Trauma: Transgenic and Phenomenological Aspects]. *Psykholohiya: real'nist' i perspektyvy* [Psychology: reality and perspectives]. Rivne, issue 4, pp. 14–17. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_6> (Accessed 16 March 2019).

Machtakova, O. H., 2010. Evolyutsiya kontseptsiiy motyvatsiyi yak skladovoyi stratechnoho upravlinnya na pidpryyemstvi. [Evolution of the concept of motivation as a component of strategic management in the enterprise]. *Visnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen'* [Socio-economic research bulletin]. Odesa, issue 40, pp. 99–107.

Maydan-2013: khto stoyit', chomu i za shcho? [Maydan 2013: who stands, why and for what?]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Il'ka Kucheriva* [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation]. Kyiv, 2013. Available at: <<http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>> [Accessed 4 March 2019].

Muzychenko, Ya., 2012. Zalezhnist' vid holodu. Pro istorychne korin-nya epidemiyi narkomaniyi, alkoholizmu i khvoroblyvoho potyahu do „syl'noyi ruky” [Dependence on hunger. About the historical roots of the epidemic of drug addic-

tion, alcoholism and a painful drive to a “strong hand”]. *Ukrayina moloda*, no. 108, 26 July, p. 2.

Nedrya, K., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Nedrya Kyrylo*, February 2015. Own archive of I. Reva.

Neonila Mykolaivna, 2015. *Audio recording interview with mother of soldier Volunteer Ukrainian Corps “Right Sector” Vyacheslav Neonila Mykolaivna*, November 2015. Own archive of I. Reva.

Pang A., 2015. Children of Genocide Survivors Can Inherit Trauma in Their DNA. *The Epoch Times*, December 5. Available at: <https://www.theepochtimes.com/children-of-genocide-survivors-can-inherit-trauma-in-their-dna_1910376.html> (Accessed 11 January 2019).

Petielin, P., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Petielin Pavlo*, February 2016. Dnipro: Archive of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Petranovskaya, L. V., 2019. Travmy pokoleniy [Generational injuries]. *Soznatelno.ru*. Available at: <<https://soznatelno.ru/travmy-pokoleniy/>> (Accessed 12 May 2019).

Rodionov, A., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Rodionov Anatoly*, July 2017. Own archive of I. Reva.

Ryzhkov, V., 2014. «My ne mogli ne poyti. Strana v opasnosti, i ee nado zashchishchat'» [«We could not go. The country is in danger and must be protected»]. *Den'*, 14 October. Available at: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/my-ne-mogli-ne-poyti-strana-v-opasnosti-i-ee-nado-zashchishchat>> (Accessed 12 March 2019).

Saakyan, Edmon, 2015. Putin nichego dlya Rossii poleznogo ne sdela [Putin did nothing useful for Russia]. *YouTube*. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=HcRIa9Gklw>> (Accessed 20 January 2015).

Savchenko, V., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Savchenko Viktor*, January 2017. Own archive of I. Reva.

Shapoval K., 2016. Sotsioloh Iryna Bekeshkina za dopomohoyu vlasnykh doslidzhen' preparuye krayinu [Sociologist Iryna Bekeshkina, with the help of his own research, prepares the country]. *Novoe vremya*, no. 13, April 16. Available at: <https://nv.ua/ukr/publications/irina-bekeshkina-za-dopomogoyu-vlasnih-doslidzhen-preparuye-krajinu-110587.html?prefer_lang=ukr> (Accessed 12 April 2019).

Shrub K., 2014. Edmon Saakyan: «My poshli na voynu, chtoby zashchitit' kazhdogo iz vas» [Edmon Saakyan: «We went to war to protect each of you»]. *Dnepr vecherniy*, December 5, pp. 4.

Skyba, M. V., 2014. Evolyutsiya naukovykh pohlyadiv zarubizhnykh vchenykh shchodo sutnosti ponyattya «pidpryyemets'» [The evolution of scientific thought of foreign scientists on the nature of the concept «entrepreneur»]. *Investysiyi: praktyka ta dosvid*, no. 12. Available at: <http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2014/14.pdf> (Accessed 3 May 2018).

Stasiuk, O. O., 2007. *Deformatsiya tradytsynoyi kul'tury ukrayintsiv v kintsi 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX st* [The deformation of Ukrainian traditional culture at the end of 1920s and the beginning of 1930s]. Abstract of Ph.D. dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Stasyuk, O. O., 2010. Donosy, samohon i bayduzhist' do mayna. Yak Holodomor zminyv zhyttyevyy uklad sela [Delation, hootch and indifference to the property. As the Holodomor changed the way of life of the village]. *Istorychna pravda*. Available at: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>> (Accessed 12 February 2019).

Tarkhova, N. S., 2010. *Krasnaya armiya i stalinskaya kollektivizatsiya. 1928–1933* [*Red Army and Stalin's collectivization. 1928–1933*]. Moscow: Russian Political Encyclopedia.

Vasyl'chuk, H. M. and Moroko, V. V., eds., 2016. *Usna istoriya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny: 2014–2016 roky* [*Oral History of the Russian-Ukrainian War: 2014–2016*]. Kyiv: K.I.S., issue 2.

Video recording of discussions «War as a mirror: what should be modern Ukrainian?» with soldiers of antiterrorist operation, May 4, 2016. Dnipro Central City Library. Own archive of I. Reva.

Vyacheslav, 2015. *Audio recording interview with soldier of Volunteer Ukrainian Corps «Right Sector»* Vyacheslav, May 2015. Own archive of I. Reva.

Yak vykorystaty potentsial viys'kovykh dobrovol'tsiv v Ukrayini? Pohlyad z Estoniyi [How to use the potential of military volunteers in Ukraine? View from Estonia]. Proceedings of International Center for Defense and Security, Estonia. Kyiv, March 1, 2016 (Accessed 16 February 2019).

Yanovs'ka S. H., 2013. Sotsial'no-ekonomichni ta psykholohichni oznaky pidpryyemnytstva [Social, economic and psychological descriptions of an enterprise]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi* [Problems of modern psychology]. Kam'yanets'-Podil's'kyy, issue 21, pp. 799–809.

Yur'eva L. N., 2002. *Istoriya. Kul'tura. Psikhicheskie i povedencheskie rasstroystva* [History. Culture. Mental and behavioral disorders]. Kiev: Sfera.

НАШІ АВТОРИ

- Архірейський Дмитро Володимирович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Буланний Микола Юрійович** – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Іваненко Валентин Васильович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Каковкіна Ольга Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Лучка Людмила Миколаївна** – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Манько Анна Олександрівна** – вчитель історії та правознавства Криворізької педагогічної гімназії (м. Кривий Ріг).
- Манько Марина Олександрівна** – вчитель історії та правознавства комунального закладу «Навчально-виховний комплекс «Криворізька спеціалізована школа І–ІІІ ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов – дошкільний навчальний заклад» (м. Кривий Ріг).
- Нікітєв Олександр Федорович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Перетокін Андрій Геннадійович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Придніпровської академії будівництва та архітектури, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Посунько Ольга Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Рева Ірина Олександрівна** – магістр філології, науковий співробітник відділу «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО» Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького (м. Дніпро).
- Репан Олег Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Розумна Наталія Ігорівна** – бакалавр, студентка магістратури факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг).
- Савчук Варфоломій Степанович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теоретичної фізики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Світленко Сергій Іванович** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Святець Юрій Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро).
- Шляхтич Роман Петрович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та правознавства Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг).

OUR AUTHORS

- Arkhireyskyi, Dmytro V.**, Doctor of History, Associate Professor, Head of the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Bulanyi, Mykola Yu.**, Master of History, PhD student of the Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Ivanenko, Valentyn V.**, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Eastern Europe History, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Kakovkina, Olga M.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Luchka, Liudmyla M.**, PhD (History), Deputy Director of the Scientific Library of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Manko, Anna O.**, a teacher of history and jurisprudence in the Kryvyi Rih Pedagogical Gymnasium (Kryvyi Rih, Ukraine).
- Manko, Maryna O.**, a teacher of history and jurisprudence in the Communal Institution Educational Complex “Kryvyi Rih specialized school of the I–III levels with in-depth study of foreign languages – pre-school educational institution”.
- Nikilev, Oleksandr F.**, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Peretokin, Andrii G.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies of the Prydniprovsk Academy of Civil Engineering and Architecture, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Posunko, Olha M.**, PhD (History), Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Repan, Oleh A.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Reva, Iryna O.**, Master of Philology, a Researcher of the Department “The Civil Feat of Dnipropetrovsk Oblast during ATO Events”, Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum (Dnipro, Ukraine).
- Rozumna, Natalia I.**, Bachelor, Master’s Degree Student of the Faculty of Geography, Tourism and History Krivyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).
- Savchuk, Varfolomii S.**, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Theoretical Physics, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Shliakhtych, Roman P.**, PhD (History), Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and Jurisprudence at Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih).
- Sviatets, Yurii A.**, Doctor of History, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).
- Svitlenko, Serhii I.**, Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of History, Professor of the Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).

ЗМІСТ

Редакційна колегія	6
Editorial Board	7
ПЕРЕДНЄ СЛОВО	8

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА. ПРОСОПОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Сергій Світленко</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Т. Г. Шевченко в рефлексіях кирило-мефодіївців	11
<i>Микола Буланій</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Життя та діяльність М. Позена в джерелах особового походження	32
<i>Людмила Лучка</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Громадська та культурна діяльність родини Мордовських на Катеринославщині у другій половині XIX – початку XX ст.	48
<i>Варфоломій Савчук</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Микола Якович Дахнов (1862–1930): знакова постать степового лісівництва	59
<i>Юрій Святець</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Просопографічна база даних «Жертви Голодомору 1932–1933 р. на Дніпропетровщині»: теоретико-методологічний та технологічний аспект.....	77
<i>Валентин Іваненко</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Постать історика на тлі епохи (до інтелектуального портрета професора К. І. Познякава)	104

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

<i>Олег Репан</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Конфліктна взаємодія запорозького населення та російських військовиків на Кодацькому та Старосамарському перевозах у 1730–1760 рр.	114
<i>Андрій Перетокін</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Національна політика царського уряду та національний склад буржуазії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст.	131

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

<i>Ольга Посунько</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Новомосковськ у судових матеріалах останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.	154
<i>Анна Манько</i> (Криворізька педагогічна гімназія). Суспільна опіка як один із напрямків діяльності земств на Катеринославщині у 1914–1918 рр.	170
	287

Наталія Розумна (Криворізький державний педагогічний університет). Голодомор 1932–1933 років у свідченнях жителів Широківського району Дніпропетровської області	181
Роман Шляхтич (Криворізький державний педагогічний університет). Голокост у сільській місцевості Дніпропетровської області (за матеріалами свідчень очевидців з архіву <i>Yahad-In Umru</i>)	188
Ольга Каковкіна (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Іноземні делегації у Дніпропетровську та області у 1945–1959 рр.	199

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

Марина Манько (Криворізька спеціалізована школа I–III ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов – дошкільний навчальний заклад). Економіко-технократична еліта в умовах революційних трансформацій українського суспільства (березень 1917 – квітень 1918)	224
Дмитро Архірейський (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Продовольчі відносини України та РСФРР у 1918 – першій половині 1919 р.	237
Олександр Нікілев (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Повсякдення Дніпропетровська в умовах повосенної відбудови 1944–1947 рр. (за спогадами сучасників епохи)	252
Ірина Рева (Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО» Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького). Підприємництво в особистому житті та родинній пам’яті дніпрян – бійців АТО	266
Наші автори	285
Our Authors	286
Зміст	287
Content	289

CONTENT

Editorial Board	7
Introduction	8

HISTORICAL BIOGRAPHY STUDY. PROSOPOGRAPHY

<i>Serhii Svitlenko</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Taras Shevchenko in Reflections of the Cyril and Methodius Society Members	11
<i>Mykola Bulanyi</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). M. Posen's life and activities according to personal sources	32
<i>Liudmyla Luchka</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Public and cultural activity of the Mordovsky family in Yekaterinoslav Region in the second half of the 19th and in the beginning of the 20th centuries	48
<i>Varfolomii Savchuk</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Mykola Yakovych Dakhnov (1862–1930): the Symbolic Personality of Steppic Forestry	59
<i>Yurii Sviatets</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Prosopographic Database «Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Dnipropetrovsk Region»: Theoretical, Methodological and Technological Aspects	77
<i>Valentyn Ivanenko</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). The Figure of the Historian on the Background of the Era (Professor K. I. Poznyakov's Intellectual Portrait)	104

ETHNONATIONAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES

<i>Oleh Repan</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Conflict Interaction between the Zaporozhian Population and Russian Military Personnel in Kodak and Stara Samar Ferriages in 1730–1760	114
<i>Andrii Peretokin</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). The National Policy of the Tsarist Government and the National Composition of the Bourgeoisie in the Dnipro Region of Ukraine in the Second Half of the 19th and the Early 20th Century	131

SOCIO-POLITICAL HISTORY

<i>Olha Posunko</i> (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Novomoskovsk in the Court Materials of the Last Quarter of the 18th and the First Half of the 19th Centuries	154
<i>Anna Manko</i> (<i>Kryvorizhska pedagogical gymnasium</i>). Public Welfare as One of the Directions of Activity of <i>Zemstvos</i> in Yekaterinoslav Region in 1914–1918	170
<i>Natalia Rozumna</i> (<i>Kyryvi Rih State Pedagogical University</i>). The Holodomor of 1932–1933 in the Testimonies of the Inhabitants of the Shyrokiivskiy Raion of the Dnipropetrovska Oblast	181
	289

Roman Shliakhtych (<i>Kryvyi Rih State Pedagogical University</i>). Holocaust in Countryside of Dnipropetrovska Oblast (by Testimony in the Yahad-In-Unum Archive)	188
Olga Kakovkina (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Foreign Delegations in Dnipropetrovsk City and Dnipropetrovska Oblast in 1945–1959	199

SOCIO-ECONOMIC HISTORY

Marina Manko (<i>Krivyi Rih specialized school of I–III levels with in-depth study of foreign languages – pre-school educational institution</i>). Economic-technocratic Elite under the Conditions of the Revolutionary Transformation of the Ukrainian Society (March 1917 – April 1918)	224
Dmytro Arkhireyskyi (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Food Relations of Ukraine and the RSFSR in 1918 – the first half of 1919	237
Oleksandr Nikiliev (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). The Daily Life in Dnipropetrovsk in the Conditions of Post-war Reconstruction of 1944–1947 (by the Contemporaries’ Memoirs)	252
Iryna Reva (<i>Museum “The Civil Feat of Dnipropetrovska Oblast during the ATO Events”, Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum</i>). Entrepreneurship in the Personal Life and Family Memories of the Dnipro and ATO Fighters	266
Our Authors	287
Content	289

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. **Технічні вимоги.** Приймаються статті, написані українською або англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії або електронною поштою. Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210x297 мм), розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word, OpenOffice або RTF. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці та рисунки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. **Структурні елементи** статті подаються в такій послідовності:

- 1) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 2) **назва статті українською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 3) **ім'я та прізвище автора українською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 4) **науковий ступінь, вчене звання** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 5) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.orcid.org>) **та ResearcherID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.researcherid.com>) (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 6) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 7) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 8) **установа, яку представляє автор, українською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 9) **офіційна адреса установи, місто, країна українською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 10) **анотація українською** (1 500–2 000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 11) **ключові слова українською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлювати знаком «крапка з комою»);
- 12) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:
 - знак авторського права / Copyright у форматі: © Ім'я та прізвище, рік. Наприклад: © Ярослав Осмомисл, 2019.
 - відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії».*
- 13) Код **LCC** (Library of Congress Classification), наприклад «LCC DK508» для історії України (потрібну рубрику можна знайти у відповідному файлі класифікатора на сайті <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCC/freelcc.html>) (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 14) **назва статті англійською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 15) **ім'я та прізвище автора англійською або в латинській транслітерації** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 16) **науковий ступінь, вчене звання англійською** (по центру, нежирно, 12 кегль);

17) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.orcid.org>) та **ResearcherID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.researcherid.com>) (по центру, нежирно, 12 кегль);

18) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);

19) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);

20) **установа, яку представляє автор, англійською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

21) **офіційна адреса установи, місто, країна англійською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

22) **анотація англійською (Abstract)** (2 000–4 000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета (aim); метод(и) (method(s)); основні результати (main results), стислі висновки (concise conclusions); практичне значення (practical meaning); оригінальність (originality); наукова новизна (scientific novelty); тип статті (type of article) (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);

23) **ключові слова англійською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору («**Keywords:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлювати знаком «крапка з комою»; кожне слово розпочинати з великої літери);

24) **елементи основної частини статті**: постановка проблеми (Formulation of the Problem); історіографія (Historiography); мета дослідження (The Aim of the Study); джерела (Sources); виклад основного матеріалу та результати (The Main Material and Results); обговорення (Discussion); висновки (Conclusions); подяки (Acknowledgments) (всі зазначені елементи виділяються жирним шрифтом);

25) **бібліографічні посилання («Бібліографічні посилання»** – по центру, жирно, 14 шрифт); елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (<http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>) (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою). Оформити бібліографію можна також засобами вкладки «Посилання та бібліографія» в меню «Посилання» в MS Word або за допомогою сервісу «Оформлення бібліографії» на сайті Science Hunter (<https://www.sciencehunter.net/Services/Bibliography>).

Приклади оформлення джерел та літератури:

Кримський, А., 1892. *Лист до Б. Грінченка, 30 червня 1892 р.* Ф. III. Оп. 1. Спр. 37880. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ім. В. І. Вернадського, арк. 1–8 зв.; Василюк, О. Д., ред., 2005. *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941)*. В 2-х т. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, т. 1 (1890 – 1941); Прицак, О., 1993. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ*, ч. 1, с. 11; Бабишкін, О. К., 1967. *Агатангел Кримський : літературний портрет*. Київ: Дніпро; Кримський, А., 1890. Батьківське право. В: Кримський, А., 1919. *Повістки та ескізи з українського життя (1890 – 1894)*. Київ : Друкарня Українського Наукового Товариства, с. 3–18.

26) переклад та транслітерація латинськими літерами бібліографічних посилань (заголовки **References** жирно, по центру, 14 шрифт); елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях); для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Можна безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською мовою – на сайті <http://translit.kh.ua/?lat&bgn>, для тексту російською чи білоруською мовою на сайті <https://translit.net/ru/bgn/>.

Приклади оформлення джерел та літератури:

Krymskyi, A., 1892. *Letter to B. Grinchenko, June 30, 1892*. Fund III. inventory 1. File 37880. Kyiv : Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine, pp. 1-8, verso; Vasyliuk, O. D., ed., 2005. *Epistolaryna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890 – 1941)*

[*The Epistolary Legacy of the Agatangel Krymskyi (1890 – 1941)*]. In 2 vols. Kyiv : A. Krymsky Institute of Oriental Studies, vol. 1 (1890 – 1941); Pritsak, O., 1993. Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennya [About Agatangel Krymskyi on the 120th anniversary of birth]. *Skhidnyy svit [The Eastern World]*, part 1, p. 11; Babyshkin, O. K., 1967. *Ahatanhel Krymskyi : literaturnyy portret [Agatangel Krymskyi: a literary portrait]*. Kyiv : Dnipro; Krymskyi, A., 1890. Bat'kivs'ke parvo [Parental law]. In: Krymskyi, A., 1919. *Povistky ta eskizy z ukraïyns'koho zhyttya (1890 – 1894) [Tales and sketches from Ukrainian life (1890 – 1894)]*. Kyiv : Drukarnya Ukrayins'koho Naukovoho Tovarystva, pp. 3–18.

27) **посилання внутрішньотекстові** – у круглих дужках за гарвардською системою. Приклад: (Кримський, А., 1892, арк. 7; Кримський, А., 1890, с. 16–19).

28) **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2019.*

3. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail, ORCID, ResearcherID.

4. **Наукова етика.** Текст статті раніше не був опублікований і не надсилався до розгляду редакціям інших журналів чи збірок наукових праць. Тексти статей не повинні містити образливих, ксенофобських, расистських і т. п. висловлювань. Тексти статей проходять обов'язкову перевірку на доброчесність (відсутність плагіату). Рівень самостійності (оригінальності) тексту з урахуванням цитат не повинен бути нижчим від 75%.

5. **Наукова експертиза статей.** Всі статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню** незалежними рецензентами. Автор має право врахувати зауваження, висловлені рецензентами, й повторно подати доопрацьований текст до редколегії.

6. **Авторське право** на зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ належить авторам матеріалів.

7. Статті проходять **літературне редагування**. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

7. **Публікації здійснюються на платній основі** після затвердження статті редакційною колегією. Орієнтовна ціна публікації становить 30 грн. за 1 сторінку.

8. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 червня кожного року.

9. **Адреса редколегії:** 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 614; тел.: (056) 374-98-64 (з 9.00 до 16.00); Web: <http://www.ndhistory.dp.ua>; E-mail: editor@ndhistory.dp.ua; yurysvyatets@gmail.com; svyatets@hotmail.com.

Наукове видання

Roxolania Historica Historical Roxolania

Збірник наукових праць

Випуск 2(17)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23412-13252ПР від 19.04.2018 р.

ЛІРА

**ВИДАВНИЦТВО
ДРУКАРНЯ**

— ДНІПРО —

lira.dp.ua | dnipro.lira@gmail.com

Підписано до друку 28.12.2019.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,09. Наклад 100 пр. Зам. № 373.

Видавництво і друкарня ПП «Ліра ЛТД».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 26.02.2018.